

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BALÁZS IMRE JÓZSEF
ANTOINE COMPAGNON
DEGENFELD SÁNDOR
EGYED PÉTER
FERENCZ ORSOLYA
FERENCZY BOTOND TAMÁS
KÁNTOR LAJOS
KISS BOGLÁRKA ERZSÉBET
KOVÁCS ANDRÁS FERENC
KOVALSZKI PÉTER
LÁSZLÓ SZABOLCS
NAGY RÉKA
ORSÓS LÁSZLÓ JAKAB
SALAT LEVENTE
SZÁNTAI JÁNOS
TAMÁS PÁL
TÖRÖCSIK MÁRIA
TECHET PÉTER
TÖRÖK ZSUZSANNA

12

VISZLÁT, AMERIKA?!

III. FOLYAM
2010.
DECEMBER

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXI/12. • 2010. DECEMBER

TARTALOM

KOVÁCS ANDRÁS FERENC • Alekszej Pavlovics Asztrov hagyatékából... (versek)	3
TAMÁS PÁL • Csipkerózsika-aktivációs technikák	7
SALAT LEVENTE • A világ Amerika után	14
ANTOINE COMPAGNON • Amerikai leckék (<i>Keszeg Anna fordítása</i>)	20
ORSÓS LÁSZLÓ JAKAB • New York már nem a kulturális világ közepe (<i>Kérdezett Keszeg Anna</i>)	26
LÁSZLÓ SZABOLCS • Amerikai dobozolás	29
TÖRÖK ZSUZSANNA • Inkubátorban jártam	40
KISS BOGLÁRKA ERZSÉBET • Az ötvenes évek Hollywoodja, mozgóképeken	44
SZÁNTAI JÁNOS • Sztárom, az avatar	52
TÖRŐCSIK MÁRIA • Életstílust kifejező ételfogyasztás, a food-trendek hatása	58
NAGY RÉKA • Ha McDonald's, akkor Amerika	66

■ TOLL

SZÁNTAI JÁNOS • Egy beállítás képei	72
---	----

■ HISTÓRIA

VÁSÁRHELYI LAJOS • Az ismétlés	73
--------------------------------------	----

■ VILÁGABLAZ

TECHET PÉTER • Chantal Mouffe és Carl Schmitt	78
---	----

■ MŰ ÉS VILÁGA

BALÁZS PÉTER • „Ismerjük el, hogy nem értjük...”	86
--	----

■ KÖZELKÉP

KOVALSZKI PÉTER • Obama ma99

■ TÉKA

BALÁZS IMRE JÓZSEF • Betűtípusok (*Társas esztétikák*)104

FERENCZ ORSOLYA • Möbiusz celluloidból105

KÁNTOR LAJOS • Grendel irodalomtörténetéről – többféleképpen110

DEGENFELD SÁNDOR • Németország megszünteti önmagát114

EGYED PÉTER • Gáll Ernő levelezése: eszmék, eszmények,
ideológémák117

A Korunk könyvajánlata (*Keszeg Anna ajánlja*)124

■ TALLÓ

KISS GÁBOR • Az amerikai diákok projektként fogják fel az életüket125

■ ABSTRACTS127

■ KÉP

FERENCZY BOTOND TAMÁS

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR

Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ A szerkesztőség tagjai: CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ Gazdasági vezető: MÁRTON LEVENTE ATTILA ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR ■ Titkárság: BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA

■ A Korunk – Budapesti Porta grémiuma: ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ Állandó munkatársak: EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest), ZÓLYA ANDREA CSILLA (Budapest)

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Communitas Alapítvány, a Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány, a Szülőföld Alap és az Új Budapest Filmstúdió.

■ SZERKESZTŐSÉG: Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52. Telefon: 0264-375-035; 0264-432-154; Fax: 0264-375-093 ■ POSTACÍM: 400304 Cluj, c.p. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.

■ NYOMDA: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266/372407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.;

Cod fiscal 5149284). ■ ISSN: 1222-8338

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

Alekszej Pavlovics Asztrov hagyatékából...

Félidő, egész halál

New Yorkba, Brodskijnak, szeretettel

Rossz képernyőn is silány, ahogy látom,
Nálunk a stíl a világbajnokságon...

Nincs semmi játék, csak bűsz hujgatás van.
Mind közvetít, de senki sincs adásban.

Nincs senki képben, de marad a zúgás.
Egy labda sincs már, de szabad a rúgás.

Semmit se látnak, senki sem belátó –
Öngólra tombol rég kihalt lelátó...

Nincs partjelző, csak edzők talpa csattog –
Bírók ítélik s dobják itt a taccsot!

Sípszó hasít, büntetnek, céduláznak –
Akárki rögtön sárga cédulát kap...

S végül vöröst, bár más hajtott a lesre!
Mert itt fejtelt, ám a bajt ott kereste –

S most szenved, fetreng! Nincs nyeres, találat!
Fél félidő itt már egész halált ad...

És már csapat sincs – csak baj s bajnokság van,
Csak durvaság arat a bajnokságban.

Szurkolj, s ne tudd, hogy kik s hogyan csinálják
Dísztribünről a Balkonok Ligáját –

Ki uralja a pályát, ki strapálja?
De tudd, ha még van – most épp mi a playa.

Van ez a térfél, és van az a térfél.
De sose hidd, hogy néha hazatértél.

Háborúk és békék

Olvasni jobb, de filmvetítés
Szemforgató világa hat.
Kérdés – a lélek mit veszít, és
Mit nyerhet ily irány alatt?

Hogy bódítóbb képekbe kószolj –
Van egy szovjet s egy jenki Tolsztoj.
Mindkettőt adták a mozik...
Két Bezuhov párbajozik!

Két Andrejnek meghat a sálja!
Két szép Natasa Rosztova!
De én Dásának osztom a

Pálmát... Ő szívem Natasája!
Ő érti megtört, halk szavam –
És Audrey Hepburn-arca van.

Himmel und Gesetz (Grüsse aus Kaliningrad)

Vaszilij Martinovnak

Szovjet Poroszhon új! Regényes balti part
Rozsdás tajtéka rág a semmiben morotvát –
Mord tenger tépdés itt rég éhen halt ipart...
A táj s a város is feszes, frissen borotvált.

Vándor homokkal int a Kur-földnyelv, a turzás
Cementhabokba tör, haragvó vízbe hág,
S a Hanza-nádas ős homályán zizge nád
Rezzen, ha éj motoz... Nem dúl több selyma túlzás

Bús költők lelkiben, kik egykor németül
Álmodtak, írtak, és fejükre fény vetült,
S miként sápadt mosoly süt át sötét borostán –
Fönt tündökölt a hold, a fád, tömény borostyán!

Nyomukban bolygok én, s az égit kémlelem –
A mennybolt csillagos, precíz gerince roppant.
Pregolja árnya ring a régi Pregelen –
Modern romok között hogy is pihenne pont Kant!

De fönt már nem ragyog magasztos dóm, se portál,
S vigasz, ha volna tán – ma erre mind sovány...
A tiszta úr, akár a rejtett ingovány,
Magába szív, s a tan ravaszkodón deportál

Fonák számok közé – kivon, vadulva oszt,
S hős tézisek szerint szoroz be új lakost
Elköltözöttel... Itt a sors komor s tünékeny –
Csak szél sodorta fény omolt homokdűnéken.

Betonkolosszus ing, kövekből hit fakad,
Szoborcsoport hasad, ledöng egy szétesett fej.
A semmit átszelő, torz, csonka hidakat
Más törvény tartja fönn, s az ég is néma sebhely.

Könyvcédulák, avult füzetlapok

Könyvcédulák, avult füzetlapok még
Maradhattak szétszórta... Azt hiszem,
Kín volna most, ha új munkába fognék –
A kéz betűt vét, rossz a vaksi szem.

Fejemben összevissza hánytorog név,
Cím, téma, év, mint habtaraj vizen –
Friss fénnel áradt, tiszta, lágy sorok rég
Homályba hulltak... Árnyukat viszem

Csak én, miként hitében ingatag pap –
Csak sejtem számok, versek, szótagok
Tűnt dallamának ízét, míg adatnak

Még reggelek... Ha egy-egy szó ragyog
Föl ébredéskor, mint kinyílt, nagy ablak,
Nappal sugárzom – s este hol vagyok?

Ki voltam itt? Üres, lejárt adatlap,
Piszkozat, vázlat, ingyen firka, lom
Lettem, s ha lettem – nincsen irgalom.

Húsvéti ikonosztázion

Oszip Mandelstam emlékének

Árnyam imbolygó, örök álomárnyék –
Vállaimról már letörött a szárny rég...
Nem tudok többé soha földre szállni,
Kommunikálni.

Fényem ős bolygók feketébb fonákja,
Bűn sötét vérét beteg ég okádja –
Mennybe sem vágyom, csak igén botolva
Bukni pokolra.

Régi kedvem sem suhog át az űrön –
Tűzbe vettettem, de vacogva tűröm...
Szót parázsló száj, lobogok tereknek –
Én, vak eretnek.

Lángom új szentség, ridegült a lélek...
Isten is száműz, ideküld reménynek –
Latrok üdvéért gyötör, öl, kitámad
Gőgös imádat.

Rám ha megváltás fagya ront, szeráfok
Fázzanak – zengő szavakon leszálok...
Gaz, bitang népség fogad áldva, térden –
Tán hazatértem.

TAMÁS PÁL

CSIPKERÓZSIKA-AKTIVÁCIÓS TECHNIKÁK

Amerikai dominanciák a nemzetközi peremeken

Amerika valószínűleg a 20. század legnagyobb sikersztórija, és a hidegháború befejeződésével még legalább húsz évig az egyetlen szuperhatalom volt. Elhitte, hogy azt tehet, amit akar, és talán épp ezért szaladt bele nagyon gyorsan az utolsó években Irakba és Afganisztánba. Ennek most vége, nem azért, mert Zakaria írt erről egy könyvet, hanem mert az ázsiaiak átrajzolták a geopolitika alapvető erővonalait. Amerika elveszíti kizárólagos globális mozgástereit a gazdaságban, a biztonságpolitikában, részben talán a technológiában. De egyelőre megőrzi a katonai potenciálok versenyében, tudományban, globális szórakoztatóiparban és esetleg a médiában. A legfontosabb bevándorlási célpont marad a fejlett világban a következő évtizedekben. S ahol a kizárólagosság a múlté, ott is megmarad majdnem mindenütt az első három között. De amerikai közírók már azt is a birodalom bukásaként élik meg, hogy nem minden metszetben versenytárs nélkül ők az elsők.

Sokaknak úgy tűnt, hogy a hidegháborús győzelem egyszeri és soha vissza nem térő lehetőség az amerikai demokrácia kis replikái, egyfajta Disney-demokráciák létrehozására mindenütt az egykori szovjet övezetekben, és azzal, hogy ez csak Közép-Európában sikerült, s mint újabban kiderül, ott sem teljesen, az amerikaiak történelmi lehetőséget hagynak ki. De hát a nagy győzelmekből eddig sem az következett, amit az amerikaiak elképzelték. Wilson alapelvei a nemzetek önrendelkezéséről az első világháború után hozzájárultak egy instabil Kelet-Európa megteremtéséhez. Wilson ötlete volt a Népszövetség, ahova végül az

**Az amerikai modell
inkább egyszeri
beavatkozásos: a tábori
sebészetre emlékeztet.**

JK
2010/12

Egyesült Államok nem lépett be, s amely utána különben is képtelen volt a harmincas években az olasz és német fasizmus megállítására. A második világháborút követő demokratikus eufóriából itt maradt egyfajta furcsa emlékműként az ENSZ és annak Biztonsági Tanácsa, meg '89-ig a „jaltai felosztás“, de hát a '44-'45-ös összefogásos álmok után már '46-ban meghírdették a hidegháborút. Ezekhez képest az 1989–91-es „felszabadítási“ modellekből igazán nagyon sok megmaradt. Egyébként nem meglepően '89 táján egy liberális-technokrata vízió a világot homogenizálódni látta, westernizálódva egységesülni vélte. Ami meglepő, hogy Amerikában még most is vannak, akik ebben hisznek vagy bíznak. Pedig a világ sokrétűsége, sokszínűsége, széttartó értékvilága amúgy egészében nem gyengült, sőt 1989-hez képest inkább erősödött. Az ötvenes-hatvanas években az amerikai szupremáciát megjelenítette néhány fontosabb intézmény: a dollár, a Valutaalap, a NATO és a Marshall-terv. Az utóbbi kifutott, bár a kilencvenes években kelet-európaiak megpróbálták azt az amikkel ismét a maguk számára elővetetni. Nem sikerült. A többi megvan, használjuk, s közben fintorgunk csupa megszokásból egy kicsit. De már lojalitást visszaigazoló, meghatározó szerepük nincs.

A nemzetállamok lassan valószínűleg valóban múlttá lesznek, s helyüket elfoglalják – egymással összegabalyodva, egymást kiegészítve – a birodalmak és a nagyvárosrendszerek. Mindeközben Amerika nem szűnik meg birodalom lenni, és néhány nagyvárosa fontos helyekre került a globális városok rangsoraiban. Akkor miért kellene most Amerikát temetni? Viszont valószínűleg másként lesz globális hatalom, mint amiként volt 1945–2001 (szeptember 11.) között. A jelen mozgásokból egyáltalán nem következik, hogy ez önmagában igazán rossz lenne Amerikának, s talán még kevésbé rossz a világnak.

Mindebből egy kettős periférián (az EU egyik peremállamában, egy kisebbségi nyelvi piacra készülő folyóíratban) két kérdés merül fel igazán:

Mi lesz majd az európai peremeken látható ebből az új amerikai másságból?

Mennyire másféle adaptációs kényszerek következnek majd ebből elsősorban Amerika elsődleges és másodlagos kliensei számára a világon s persze itt Európában?

Ami feltűnik, az a megkettőződött Amerika. Az egyik a kognitív kapitalizmus világa: remek egyetemekkel, a fél világ legeltökéltebb, legkreatívabb bevándorlóival, az új szupertechnológiákkal. A másik kulturális-politikai rémálom Washingtonban és a médiaipar központjaiban. Százezer órát töltenek olyan ügyek vitatásával, mint a meglegházasságok, abortusz, egyáltalán a homoszexualitás vagy az új New York-i mecset, vagyis identitáspolitikával. Miközben az ország infrastruktúrája sok vonatkozásban már elmarad nemcsak Európa, hanem Kína mögött is (a gyorsvasúti technológiákban például bizonyosan), az amerikaiak évek óta több modern utat építenek Afganisztánban, mint otthon, és a 9/11 támadás óta, vagyis nem is egészen tíz év alatt az ország 1000 milliárd (1 trillion) dollárt költött külföldi háborúkra. Persze az ország erejét jelzi, hogy így is, ennek ellenére is lábon képes maradni. Miközben, mint minden igazi késő birodalom, kellően dekadens helyé válik. A kongresszusi helyek egyre drágulnak, a kampányok fajlagos költségei növekednek, és egy alsó- vagy felsőházi helyért már két évente mérkőzni kell. S honnan vegye szegény képviselő vagy szenátor a pénzt, ha nem szponzoraitól a gazdaságból. Azok meg persze jogosan várnak valamit cserébe. Tehát egyre inkább lobbistákat választanak politikai posztokra a Capitoliumon. Az újdonság persze nem ez, hanem hogy erről ma már teljesen nyíltan beszélnek. Ezt persze nevezhetjük diszfunkcionalitásnak, mint T. G. Ash (2010), nevezhetjük egyszerűen birodalmi költségsomagnak vagy évdésnek a Titanicon. A kérdés, hogy sikerül-e közben Obamának bebizonyítania, hogy az amerikai gazdaság és politika felülről is megreformálható.

Mindeközben négy ellentmondás egyre világosabban láthatóvá válik:

a) Az amerikaiak unikális katonai ereje (amelynek még sokáig nem lesz globális kihívója) nem jár együtt a világ mozgási irányainak és konfliktusainak ottani mélyebb megértésével. Vagyis elvben képes vagyok majdnem bárhol katonailag beavatkozni, csak nem igazán értem, mibe is nyúlok bele. Például a jugoszláv háborúban. Vagy az afrikai népiertások kezelésénél. Ráadásul az USA katonai képességei egyáltalán nincsenek arányban kormányzóképeségével idegen társadalmakban, kulturális mezőkben. Irakban katonailag hetek alatt győzött, s utána 8 év alatt sem sikerült stabil helyi Amerika-barát kormányt létrehoznia és megbízhatóan üzemeltetnie – pedig nemcsak nagyon sok pénzt költött arra, de nem félt saját embervesztéseitől sem. A brit birodalom a 19. század második felében 10 ezer civil tisztviselővel kormányzott 400 millió indiait. A világ megváltozott, az amerikaiak ilyen hatékonyságról nem is álmodhatnak. Még akkor sem, ha az amerikai dominancia a 19. század végétől klasszikus területfoglaló és -üzemeltető gyarmati adminisztrációkat csak nagyon rövid ideig s csak periférikus területeken, néhány csendes-óceáni és karibi szigeten működtetett. Az amerikai modell inkább egyszeri beavatkozások: a tábori sebészetre emlékeztet. Katonai beavatkozással kioperál egy valamilyen szempontból nemkívánatosnak tartott rendszert, egy számára elfogadhatóbbat ültet a helyére, majd távozik. Ezután segélyekkel, tanácsadókkal váltja ki fizikai jelenlétét. Az új rendszer meg működik, ahogy tud. Lehet, hogy demokratikusabb az ott épp megbuktatott korábbi kormányzatnál, de azért egy nemzetállam működtetésére tulajdonképpen nem képes. Az amerikaiak így végül is nehezen fenntartható, kis rosszindulattal nyomoréknak nevezhető demokráciákkal rakják tele a válságtérsegeket. Igaz, az ötvenes évek dél-koreai, tajvani bábállamaiból fél évszázad alatt igazi modern nemzetek lettek. Kérdés, hogy Koszovó vagy Bosznia is ilyenekké válnak-e majd. Ha nem, akkor ez a stratégia nem egyszerűen helyi probléma marad, hanem a demokrácia nemzetközi politikai modellértékét is rongálja.

b) Mindazonáltal a 20. század eleji nemzeti önrendelkezési hullám által létrehozott új államok jelentős része képtelen lett az általa ellenőrzött területen a rend és a fejlődés kettősségét fenntartani. Nem teremtett több biztonságot, miközben nem generált meghatározó fejlesztési impulzusokat sem. Egyre nagyobb részük önmagában még a területi kereteket sem tudja biztosítani. Képtelen elszakadási és kisebbségi mozgalmak kezelésére, sőt nemzetközi jogi értelemben is egyre inkább valamiféle protektorátussá válik. Amerika mint egyetlen katonai szuperhatalom ezeknek legfeljebb formai biztonságot kínál valamilyen lojalitásért cserébe. Problémáikat kezelni képtelen. Így azután a birodalmi modellhez sok vonatkozásban közelítő rendszerek alakulnak ki a 20–21. század fordulóján a legfontosabb régiókban. S a stabilitás fenntartásának feladatából ott egyre többet átvállalnak. S ezek már nagyjából nemcsak Amerika-nélküliek, hanem azzal szemben egyre nagyobb mértékben barátságatlanok, ha az ezekben a térségekben markánsan jelen kívánna lenni gazdaságilag vagy kulturálisan.

c) S mert Amerika helyi háborúban hagyományos értelemben ma még szinte mindent megtehet, egyetlen eszköz kínálkozik ahhoz, hogy beavatkozását kizárják: az atomfegyver. Ha egy országnak atombombája van, még ha nincs is sok, vagy azt csak rossz hatásokkal állítja elő – legalábbis a dolgok jelenlegi rendjében –, akkor az amerikaiak sziszegnek, de nem kockáztatnak. Következésképpen az amerikaiakkal szembeni nemzetközi politikai és katonai autonómia meghatározó eszközévé a saját atomfegyver válik. S ez kikerülhetetlenné teszi az atomfegyverkezési verseny kiterjedését újabb és újabb államokra, így a válságövezetekben, mint a Közel-Keleten is.

d) A hidegháború vége s az azt követő évek érthetően megerősítették az amerikai közvéleményben a demokráciaexport mint nemcsak kívánatos, hanem hatékony po-

litika képét is. Az amerikai politikai misszionáriusi hév egyébként nem új keletű, hiszen az amerikai államnak a kezdetektől voltak ideológiai üzenetei a világ felé. Következésképpen nem nagyon tartanánk valószínűsíthetőnek olyan heves izolacionizmust, a világnak hátat fordítást, amivel az utolsó évtized nemzetközi „hiperaktivitását” dolgozná fel sokak szerint az amerikai közvélemény. Az ideológiai üzenetek, legalábbis az elit egy része számára, túlságosan mélyen programozottak. Ez a regionális újbírodalmak korában a következő másfél évtizedben nagy valószínűséggel majd újabb konfliktusokat generál azok és az amerikaiak között.

Az, hogy a világban Hegel történelemfilozófiája a világszellemmel és a történelem menetét megjelenítő meghatározó államokkal ma is divatos, igazán nem meglepő, végül is az orosz, lengyel vagy kínai antikommunisták is posztmarxisták. De hogy egyébként Hegelt magára húzva az amerikai elit is ide soroljon... Most éppen ők lettek volna a világszellem megjelenítői.

Az igazi kérdés az, hogy ha az amerikai hatalom messianisztikusként programozott, és Bush ezt a messianizmust jelenítette meg, akkor Obama, aki politikai ellenele volt, és koncepciójának ellenpólusaként jeleníti meg magát most is, anti- vagy nem-messianisztikus-e. Esetleg ugyan egyféle amerikai messianizmus létezik, s annak jelennek meg különböző változatai? Mondjuk egy vallási fundamentalizmussal alátámasztott texasi és egy nagyvárosi demokrata light formában? Esetleg ezek nem is helyezhetőek el egyetlen hangerőskálán? Tehát hogy eligazodjunk, szükséges lenne egy amerikai misszióstudat-taxonómia is?

Vannak elemzők (például az egyik fontos teoretikus), akik szerint az amerikaiak a Közel-Keleten is a Kelet-Európában egyszer már sikeresnek bizonyult sémával próbálkoztak, de az itt egyszerűen nem jött be (Jowitt 2009). Vagyis ha van képzett középosztály egy régióban, akkor azt helyzetbe kell hoznod, s akkor fokozatosan teremt teret magának (és ezzel neked is). Ha ennek a Csipkerózsikának egyetlen csók nem elég is, azért viszonylag könnyen aktiválható. Elvben már mindent tud, amit meg kellene tennie. Nem neked kell őt összeszerelned. Itt már voltak civil aktorok, és azok kellően elszántaknak tűntek. És alighogy Gorbacsov engedett, az egész működni kezdett. Az iraki rendszer nem a Szovjetunió, szerepe az arab világban még egy kicsit sem hasonlítható Moszkváéhoz. Sebaj, lőjük ki Szaddamot. Egy kis vákuumot azzal mégiscsak teremtünk, s akkor valamilyen folyamatok mégiscsak elindulnak. Egy részük majd valamilyen civil irányba vezet, másolni fogják őket, beindul az arab demokratizálódás is. Sőt a példa ragadós lehet, léteznek viszonylag széles iráni középrétegek is, ha őket az arab példák megmozgatják, talán elzavarhatják az ayatollahokat. Ebből természetesen semmi sem lett. Azt mondanánk, hogy persze Kelet-Európában sem jött volna sok össze a Gorbi-faktor nélkül. Tehát itt nincs is igazi modellről szó, mert nem vihető át más problémák megoldására. Az amerikaiaknak meg ellenkezőleg, a modellel nincs bajuk, csak a helyi Csipkerózsikával. Nem volt elégé szekuláris, autonóm, gazdaságilag független. Kelet-Európától eltérően itt nem működtek a nemzetiségi-etnikai taposóaknak sem (a kurd igen, de az inkább nehezítette a folyamatok továbbvitelét az arab etnikumú közegben). Az iráni középosztály régi westernizált csoportjai meg különben is már régen eltűntek Kaliforniába. Az újak pedig nagyon óvatosak. A történet itt csak azért érdekes, mert jól mutatja, mennyire nem az amerikai szándéktól függ egy amerikai projekt sikere, s hogy ezt mennyire lassan tanulják csak meg odaát. De hát a diplomata-főiskolákon ott sincsenek kulturális antropológia kurzusok.

Az utópisztikus voluntarizmus, az „akarom-és-sikerülni-is-fog” filozófia működik, persze az ellenkező póluson, a peremnationalistáknál is. Ott legfeljebb gyorsan és biztosan kudarcot vall, egy szuperhatalomnál meg valameddig mindenképpen eljut, s csak akkor akad el. Befejezni hatékonyan nem lehet, visszatolatni meg a kez-

deményező nem elég bátor. Így azután a globális amerikai projekteket benőtték ezek a tulajdonképpen befejezetlen, félbemaradt kísérletek. Marx a *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikájában* beszél a történelemről, amely először tragédia, azután komédiaként ismétli önmagát. Úgy látszik, az amerikaiak számára 1945 volt a tragédia, és 1989 végül is sok vonatkozásban, bár nem szeretjük bevallani, inkább komédiára sikeredett. Persze semmi sincs magától: 1945-ben a GM termelési értéke meghaladta az olasz gazdaságét. 2009-ben már a Fiat próbálkozott azzal, hogy megvegye a GM-et Európában, és megszerezze a Chrysler Amerikában.

Persze kérdés, hogy miközben a világ Amerikát ma is a Nyugat vezető államának tartja, minek tartják pillanatnyilag magukat az amerikai elitek. A bevándorlás persze kulturális értelemben folyamatosan nem nyugati jellegüket erősíti, s magukat egyébként növekvő mértékben nem „nyugatiaknak”, hanem multikulturális formációnak hiszik.

A Nyugat mint olyan mégis létezik. Addig terjed, azokat foglalja magába, ahol és akik számára – valahol mégiscsak – a közösségek az egyén mögé szorulnak, sőt valahogyan leértékelődnek. A világ „nem nyugati” része pedig még mindig a politika számára a közösségek: nemzetek, etnikumok, vallási csoportok, szomszédsági hálózatok rendjének, vélt érdekeinek képviselőit az egyéni projekteknél fontosabbnak tartja. Ha minden belső multikulti ellenére Amerika mint nemzetközi aktor még valameddig megmarad „koncentrált Nyugatnak”, akkor világos, kik lehetnek ezen a szakaszon belül a szövetségesei, kik ellenfelei. S ez akkor is világos, ha a Nyugat hős-kultusza, ami mindig is kulturális márkajele volt, ma éppen hiányzik, üres, vagy ami rosszabb, csak hollywoodi formákban létezik. Ezen a térfélen a teljesítmény a biztonságnál és a racionális személytelenség ennél az egykor kiemelt hősfogalomnál fontosabb. A másik térfélen, a „nem Nyugaton” ez épp fordítva van.

A mozgósításhoz nyilvánvalóan jó, ha van valamilyen kihívó is. Egy meghatározó hatalom mozgósításához a kihívónak is legalább fejlődő képességeiben, lehetőségeiben hasonlónak kell lennie. Vannak liberálisok, akik szerint a neomerkantilisták, Kína és Oroszország a liberális Amerika számára ugyanakkor nem igazi kihívók. Természetesen superkomolyan veendő vetélytársak a gazdaságban és a biztonságpolitikában, de nincs komolyan veendő ideológiájuk, új világvégük. Ők is gazdagok és befolyásosak szeretnének lenni, úgy, hogy közben belső rendjük azért ne boruljon fel. Ez azért a világban az egyéni szabadság ideológiájával szembeállítva még szegényes ötletnek sem tűnik. S amíg ilyen nem bukkan elő, nincs igazi kihívó. De hát bizonyára legfeljebb ideiglenes hiányról van e tekintetben is szó. S az ideológiai transzformációhoz nem kell sok idő, vagy legalábbis egy országot ideológiailag könnyen át lehet gyúrni. Oroszország 1917–29 vagy Németország 1929–33 között így alakult át. Iránban az ayatollahok forradalmához a hetvenes években még annyi sem kellett. S a kedvező geopolitikai pillanatban Németország újraegyesüléséhez sem volt hosszabb szakaszra szükség. Miért ne jelennének meg hamarosan az amerikaiak új ideológiai kihívói? Végül is Kína ma még bizonytalan, nem keresi a konfrontációt. Erősödni akar, tudja, hogy az idő most neki dolgozik, de hogy minden gazdasági csoda, az övé is, törékeny. Lehet, hogy az ideológiamentes térfoglalás, a pragmatikus szövetségkötés világos történetfilozófiai választások nélkül alapstílusként a kínai hegemonia hosszabb időn át megmaradó sajátossága. Hogy nem kell a dominanciához ideológiát exportálni: sem egyenlőséget, sem demokráciát, sem nemzeti felszabadulást. De lehet, hogy a világ e tekintetben már most vagy legalábbis arra az időre, amikor Kína és az USA összemérhetőkké válnak, olyannyira westernizálódik, elnyugatósodik, hogy meghirdetett ideológia nélkül nem megy. És akkor a kínaiaknak is elő kell állniuk valamivel, amire az amerikaiaknak is válaszolniuk kell.

Az evolúcióelméletből különben is ismerjük a „fejlődési lökés“ jelenségét, Gould és Eldridge elméletet is gyártott hozzá a „szaggatott egyensúly“ (punctuated equilibrium) fogalmának bevezetésével. Miért ne bukkanna elő e vonatkozásban valami meglepő a következő tíz évben? S kérdés, hogy ideológiai reformokkal ezen az oldalon senki sem próbálkozik-e, mielőtt még a kihívó a saját kérdésével előállt volna. A liberális álom itt természetesen – egyfajta felkészülésként a következő nagy mérkőzésre a Nyugat és a nem Nyugat között – Európa és Amerika ideológiai közeledése (Európa befogadja az amerikai liberalizmus elemeit, Amerika pedig fogékonyabb lesz az európai állam szuverenitásfelfogására) és az aktuális demokráciafogalom felújítása a közösségi tagságok (citizenship) és a vállalkozáselmélet újra- vagy átfogalmazásával. De hát ilyesminek egyelőre se híre, se hamva.

Kérdés, hogy ilyen helyzetben lehet-e, érdemes-e valamilyen nagy stratégiáról álmodni. A nagy stratégiák olyan egyszerű alapötletek, amelyek egy nagyhatalom esszenciális gazdasági és biztonsági alapérdekeit összefoglalják. Valószínűleg inkább kivételes állapotnak, mint normalitásnak számítanak. Bismarcknak volt ilyen „nagy stratégiája“, utódainak már nem igazán. Az amerikaiaknak a hidegháború alatt volt Kennan elképzelésével (National Security Report no. 68, 1950) a szovjetország ellenfél behatárolására, korlátok közé szorítására (containment). Ezekben a szövegekben az ellenfelet természetesen démonizálták, nem befolyásról, hatalomról, hanem erkölcsről, civilizációs kihívásról volt szó. A küzdelem azzal az „újfanatizmussal“ folyt, amely a „civilizált világot le akarta rombolni“. De mert atomfegyvere volt, a katonai konfrontációt kizárták. Azonban ennek a „nagy stratégiának“ rendelték alá a belső erőforrásokat, a szövetségek kötését, a patronáltak kiválasztását harmadik színpadokon. 1990 után ilyen amerikai stratégia már nem létezett. Bush persze szeretne volna helyreállítani, tanácsadói a „demokráciaépítést“ vélték olyan központi tengelynek, amire minden más is ebben a szelemben rákapcsolható. De ilyen együgyűséghez fenntartások nélküli szövetségeket nem sikerült szerezni, s nem tudtak elegendő mozgósítható belső forrást sem felvonultatni. Clintonnak és Obamának nincsenek ilyen stratégiai varázsszavszói, beérik irányelvekkel: a szövetségi rendszerek bővítésével, az erők lehetséges összefogásával egyes konkrét ügyek kapcsán.

Összefoglalva: Amerika még sokáig egészében a legnagyobb, legbefolyásosabb marad, egyelőre igen lassan tanulja csak az új versenyt/ együttműködést a sokpólusú világ más központjaival. Már sokat megtapasztalt az erők konverziójában, például a kulturális befolyás migrációs vonzássá való átváltásában, az új bevándorló csoportok beiskolázásában s abból a kutatási rendszer új tehetségekkel történő ellátásában. De globális szerepéből következően nem túl jó a képfelbontó képessége, sok mindent nemcsak hogy nem lát kis vagy peremországokban, hanem arra igazán nem is kíváncsi. Lassan lemond arról, hogy valamilyen új „nagy stratégiával“ állítsa helyre korábban unikális pozícióit a világban. Elsősorban regionális szövetségekkel és regionális hatalmakkal tud valamit kezdeni. Regionális szövetségekbe, különösen ha azok barátiak, mint az EU, belenyúlni biztosan nem fog, az EU-n belül az amerikaiak legjobb helyi tanítványainak lenni – lengyelek és románok is próbálkoztak vele – igazán nem kifizetődő. Legfeljebb arra használná ezeket, hogy nem az EU, hanem a NATO vonatkozásában valamiben vonakodó „régieurópaiakat“ noszogassa a felsorakozásra egy amerikai projekt mögött. De ahogy nem segített ez a proamerikai aktivizmus Lengyelországnak a Bush-korszakban sem, úgy marad az másodrendű politikai eszköz a többiek számára is. Az amerikai politika sajátos részletel hanyagolási képességéből következően Kelet-Közép-Európát a következő években úgyis csak akkor fogja élesebben látni, ha ott valamelyik állam atipikusan viselkedik. Szupereminens lesz – akkor megdicsérik, használják, de különösképpen nem jutalmazták, ma már nincs is mivel. Vagy demonstratívan hátat fordít a védelmi szövetségnek, valahogy

megbűntetik, de hát ilyesmire nem volt még példa, ezért a retorziókról is inkább csak fantáziálhatunk. Ha a saját érdekek keresése esetleges német és francia részleges függetlenedési törekvések árnyékában történik, valószínűleg semmi sem történik majd.

■ IRODALOM

Ferguson, Niall: *Empire*. Penguin Books, London, 2004.

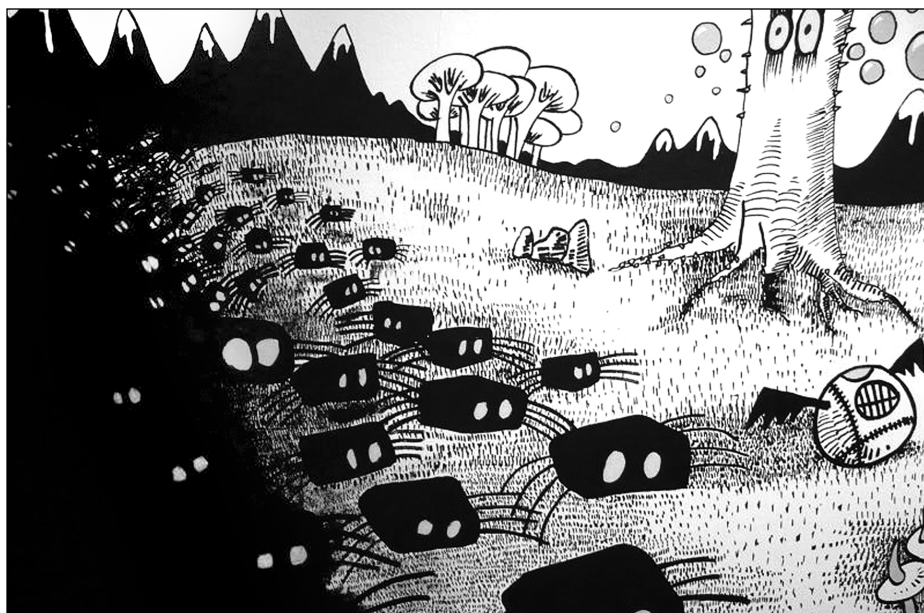
Hobsbawm, Eric: *Globalisation, Democracy, Terrorism*. Abacus, London, 2008.

Ash, Timothy Garton: *Us politics is angry, polarised and gridlocked. Can it be reformed?* Guardian 2010. 09. 29.

Gvosdev, Nicolas – Reveron, Derek S.: *Waging War, building States*. Policy Review No.163. October 2010.

Krasner, Stephen D.: *An Orienting Principle of Foreign Policy*. Policy Review No.163. October 2010.

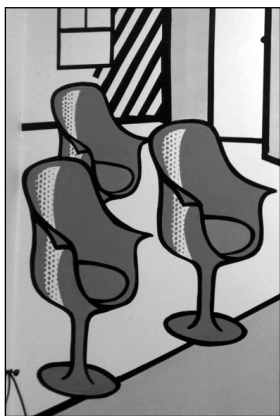
Jowitt, Ken: *Settling History's Course*. Policy Review. No.157. October 2009.

SALAT LEVENTE

A VILÁG AMERIKA UTÁN

A hatalom új alakzatai a nemzetközi politikában

Fareed Zakaria az 1980-as évek elején, tizennyolc éves diákként érkezett az Egyesült Államokba Indiából, ahol azokban az években politikai válság tetézte a szegénységet, korrupció és erőszak keserítette az emberek mindennapjait, a tehetősebbek pedig azon gondolkodtak, hogy miként küldhetnék külföldre gyermekeiket. Noha azok az évek az Egyesült Államokban sem voltak felhőtlenek, főként a vietnami háború, a Watergate-botrány, a galoppoló infláció és munkanélküliség következtében, az ifjú indiai bevándorló számára Amerika az ígért földjének tűnt, ahol az átlagember jól él, és optimista. Fareed Zakaria ma az Egyesült Államok egyik legbefolyásosabb politikai elemzője, köztisztelőnek örvendő médiaszemélyiség – története meggyőző bizonyítéka annak, hogy az Amerikai Álom a legutóbbi időkben is látványos sikertörténeteket tesz lehetővé.

Fareed Zakaria kétségtelenül sokat köszönhet Amerikának, ám minden jel szerint indiai gyökereiről sem tud megfedkezni. Legutóbbi, *A poszt-amerikai világ* című sikerkönyvében arra figyelmezteti Amerika közvéleményét és döntéshozóit, hogy az Egyesült Államok vezető szerepe a világban megingani látszik, a kihívók között pedig ott menetel India. Mindezt egy imponáló szellemi teljesítménynek számító mutatvány keretei között teszi, amelyben a befogadó ország iránt érzett elismerés és a jövőjével kapcsolatos aggodalom rokonszenvesen párosul a szülőföld felemelkedésének okán érzett, bár megnyilvánulásaiban szerény és visszafogott, olykor az éles kritikát sem nélkülöző büszkeséggel.

A felsőoktatás Amerika
„legjobb ipara”...

2008 májusában, kevéssel a könyv megjelenését követően, a különböző média-csatornákon napokig kerengtek a fotók a kampányoló Barack Obamáról, aki *A poszt-amerikai világ* egyik példányával járta az országot. A könyvnek nehezen lehetett volna ennél jobb reklámot kitalálni, mint ahogy a leendő amerikai elnöknek sem lehetett volna a könyvbe foglaltaknál jobb tanácsokat adni arra nézve, hogy mikre kell tekintettel lennie, amikor az Egyesült Államok előtt tornyosuló kihívásokról gondolkodik.

Fareed Zakaria tézisei egyszerűek és világosak: a „posztamerikai világ” nem Amerika hanyatlása jellemző mindenekelőtt, hanem a „többiek” – Kína, India és Brazília – felemelkedése. Az Egyesült Államok katonai, politikai téren minden bizonnyal meg tudja őrizni még egy ideig vezető szerepét a világban, ám minden más területen – ipar, pénzügy, oktatás, kultúra – a hatalom távolodni látszik az amerikai dominanciától. Azt, hogy milyen lesz az élet a posztamerikai világban, az fogja eldönteni mindenekelőtt, hogy miként válaszol Amerika a posztamerikai világ kihívásaira.

Az amerikai pozícióvesztés jelenségét Zakaria látványos, meggyőző példákkal illusztrálja: a világ legmagasabb épülete Dubaiban van, a következő Taibeiben; a világ leggazdagabb embere mexikói; a legnagyobb tőzsdén jegyzett cég kínai; a legnagyobb gyárak Kínában működnek; a világ vezető olajfinomítója Indiában épül; a legnagyobb repülőgépet Oroszországban és Ukrajnában gyártják; London a világ első számú pénzügyi központja; a tőkével legjobban ellátott befektetési alap az Egyesült Arab Emírátságokban működik – alig tíz évvel korábban Amerika még magabiztosan utasította maga mögé a világ országait ezekben a vonatkozásokban. Más országok büszkélkednek ma már az egykor jellemzően amerikai szimbólumokkal is: a világ első számú kaszinóvárosa már nem Las Vegas, hanem Makaó, a világ legnagyobb óriáskereke Szingapúrban van, a filmipar világközpontja, a gyártott filmek és az eladott jegyek alapján már nem Hollywood, hanem Bollywood; a világ tíz legnagyobb bevásárlóközpontja közül már csak egy amerikai, a legnagyobb pedig Pekingben található. S noha gazdasági téren Amerika vezetői pozíciója még hosszú távon biztosítottnak látszik – az előrejelzések szerint 2025-ben az Egyesült Államok gazdasága nominális nemzeti össztermékben kifejezve még mindig kétszerese lesz a kínai gazdaságnak –, ebben a viszonylatban is vannak aggasztó jelek. Míg az elmúlt 125 év alatt a világ népességének 5 százalékát kitevő Egyesült Államok biztosította a gazdasági termelés közel 30 százalékát, ma a világ többletmegetakarításának 80 százalékát az amerikaiak kölcsönzik és használják fel fogyasztásra: Amerika államadóssága 2008-ban meghaladta a 10 trilliót, a folyó fizetési mérleg hiánya pedig a nemzeti össztermék több mint 7 százaléka. A nemzetközi politikában is vannak jelei a pozícióvesztésnek: a legutóbbi orosz–grúz konfliktuskor Sarkozy, nem Bush utazott Moszkvába, az Izrael–Szíria közötti tárgyalások során pedig Törökország vállalta magára a békéltető szerepét.

Ezeknek a kiragadott, sok tekintetben meglepő példák a mélyebb értelmét Zakaria a modern történelem harmadik nagy hatalomváltásának a jelenségében véli megtalálni. Az első hatalomváltás a 15. században következett be a Nyugat felemelkedésével Kelet ellenében, ez a fordulat hozta létre mai világunk alapjait: a tudományt, az ipari forradalmat és a kapitalizmust. A második hatalomváltás az Egyesült Államok felemelkedését eredményezte a 19. század végével kezdődően, ami fokozatosan egy egypólusú világ kialakulásához vezetett. Az elmúlt húsz esztendőben Amerikának nem volt riválisa, a világ fölött gyakorolt befolyása egyedül a Római Birodalom teljesítményéhez hasonlítható. A harmadik hatalomváltás Fareed Zakaria szerint a „többiek” felemelkedését fogja eredményezni annak betudhatóan, hogy több, nagy demográfiai potenciállal rendelkező ország Amerika példáját követi a globális gazdaság nyújtotta lehetőségek kamatoztatásában.

A „többiek” közül Zakaria kettővel, Kínával és Indiával foglalkozik behatóbban. Kínával kapcsolatban a sikertörténet sajátos paradoxonát világítja meg: miközben a

közel harmic éve tartó évi 9 százalékos növekedésével Kína „a legsikeresebb fejlődéstörténet a világtörténelemben” (Jeffrey Franks), az országot vezető politikai elit számára nyilvánvaló, hogy a hatalom koncentrációjának jelenlegi formája hosszú távon nem tartható fenn.

Ennek a hatalomkoncentrációnak az eddigiekben igen komoly előnyei voltak, Kína ugyanis nyugodtan megengedhette magának azt, ami egy demokratikus országban nehezen elképzelhető: hogy hosszú távú befektetésekre összpontosítson. E különbség illusztrálására Zakaria egy indiai politikust idéz, aki szerint a kínai kollégákhoz képest, akiknek nem kell a szavazók miatt aggódniuk, „nekünk sok olyan dolgot kell csinálnunk, ami jót tesz a politikai népszerűségnek, de egyébként hülyeség”. A parancsuralmi rendszer ugyanakkor olyan teljesítményeket is lehetővé tett, amelyek a jogállam keretei között elképzelhetetlenek, például egész térségek lakosságának a kitelepítését, ha azt valamilyen beruházás szükségessé tette. A pekingi repülőtér főépítésének, Norman Fosternek a tapasztalata is beszédes ebben a tekintetben, aki szerint az az idő, ami ahhoz szükséges, hogy megszerezze a londoni Heathrow repülőtér ötös termináljának egyetlen épületéhez szükséges környezetvédelmi engedélyeket, Kínában elegendő az egész pekingi repülőtér megépítéséhez, ami nagyobb, mint a Heathrow valamennyi terminálja együttesen.

S noha a legtöbb autokrata kormány viszonylag gyorsan „korrupttá, korlátozott és ostobává válik”, Fareed Zakaria szerint a kínai vezetésnek sikerült az eddigiekben kitartania a pragmatizmus és a szakértelem mellett. Hosszabb távon azonban kérdés, hogy fenntartható-e a stabilitás a gyorsan fejlődő, hatalmas országban, amely harminc évbe sűrítette be mindazt, amihez a nyugati iparosodás történetében kétszáz évre volt szükség. Kérdés továbbá, hogy Kínának sikerül-e megcáfolnia azt az eddigiekben számos esetben beigazolódott szabályt, miszerint a gazdasági reform politikai reformot, a kapitalizmus demokráciát eredményez. Amennyiben Kína esetében is lehet arra számítani, hogy a piacalapú gazdaság a liberális demokrácia irányában fejlődik, akkor a Kínai Kommunista Párt vezetőségének nem a hatalom átalakítására, hanem annak feladására kell felkészülnie. Ekkora lépés megtételére azonban a kínai pártvezetés nem áll készen: egyelőre csak annyira futja az erőiből, hogy a kommunizmus feladásával párhuzamosan a nacionalizmust használja arra, hogy egyben tartsa az országot. A nacionalizmus azonban kétélű fegyver: nemcsak integrál, hanem szétszakadáshoz és társadalmi felforduláshoz is vezethet, különösen egy kulturális szempontból nem homogén országban.

A posztamerikai világ stabilitása, állapítja meg Zakaria, nagymértékben attól függ, hogy Kínának mennyire sikerül egyensúlyban tartania az integráció és a szétadás erőit. Sok múlik ugyanakkor a kínai külpolitikán, illetve azon, hogy Kína felemelkedésére hogyan reagál a világ, mindenekelőtt az Egyesült Államok.

Ha egy ország megerősödik, azzal rendszerint az szokott együtt járni, hogy egyre nagyobb késztetést érez arra, hogy a környezete fölött gyakorolt ellenőrzést fokozza, a nemzetközi viszonyokat pedig saját érdekeinek megfelelően alakítsa át. Ennek megfelelően Kína várhatóan egyre rámenősebb lesz, és egyre nagyobb mértékben fogja érvényesíteni befolyását a térségben és a világban egyaránt. Katonai szempontból Kína felemelkedése feltehetően nem jelent közvetlen veszélyt, annak ellenére, hogy a katonai kiadások tekintetében a hivatalos statisztikák szerint harmadik helyen áll az Egyesült Államok és Nagy-Britannia mögött, bár jóval lemaradva: annak ellenére, hogy évi 10 százalékkal növeli katonai kiadásait, ez még mindig alig 10 százaléka a Pentagon éves költségvetésének. Feltehetően ezzel hozható összefüggésbe, hogy Kína külpolitikája jelenleg alapvetően békés. Egy régi kínai bölcsességre hivatkozva, amely szerint „minden csata már az előtt eldőlt, mielőtt megvívták volna”, egy politikai elemző a következőképpen jellemzi Kína külpolitikáját: „Ahelyett, hogy amerikai stí-

lusú hatalmat építene, amely fegyverekkel fenyegetőzik és intoleráns mások világnézetével szemben, Kína erősödő hatalmát inkább saját modelljére alapozza, gazdasági erejének rendszerére és [...] nemzeti szuverenitásának szigorú védelmére. [...] Kína célja nem a konfliktus, hanem annak elkerülése” (Joshua Cooper Ramo).

Az amerikai–kínai viszony alakulását rövid távon minden bizonnyal az fogja meghatározni, hogy Kína az Egyesült Államok legnagyobb hitelezője: az amerikai kincstárjegy-kintlevőségnek a 10 százalékát birtokolja, ami azt jelenti, Fareed Zakaria képletes megfogalmazásában, hogy „Kínáé a legnagyobb »tartozom neked« fecni, melyen Uncle Sam aláírása található”. A két ország összefonódása annyira szoros, hogy Niall Ferguson egy új megnevezést javasolt: Kimerika. A pénzügyi szakember szerint a jelenség lényege az, hogy „a kelet-kimerikaiak spóroltak, a nyugat-kimerikaiak pedig költeztek”. A kínai kölcsön kétségtelenül ösztönzőleg hatott az Egyesült Államok gazdaságára, ugyanis a kamatokat alacsonyan tartotta, az olcsó pénz pedig a kölcsönzés és a költekezés valóságos orgiáját eredményezte. Mindez Kínának évi 400 milliárd dollárjába kerül, amit külföldre küld, ahelyett hogy otthon produktív módon befektetné. Zakaria szerint az, hogy Kínának szüksége van az amerikai piacokra, az Egyesült Államoknak pedig szüksége van Kínára, hogy fedezze adósságát, valójában nem más, mint a globális megfelelője a nukleáris korszak kölcsönösen biztosított megsemmisítés elvének, amiben természetesen fontos szerep jut az amerikai és kínai nukleáris fegyvereknek is.

A posztamerikai világ alakulásában igen sok múlik tehát azon, hogy miként fog alakulni Kimerika sorsa. Kína feltételezhetően megpróbálja fenntartani az amerikai fogyasztást, ám nem kizárt, hogy a pekingi vezetés a belső fogyasztás élénkítésére is készül. Tekintettel arra, hogy sem a gyors szétválás, sem a hosszú távon fenntartott kölcsönös függés nem szerencsés, Zakaria szerint a legjobb forgatókönyv az volna, ha „Kína és az Egyesült Államok együttműködne, hogy fokozatosan felszámolják a kölcsönös öngyilkossági paktumukat”. Kína ezzel azt nyerné, hogy több pénzt fektethetne saját gazdaságába, az Egyesült Államok pedig rákényszerülne néhány olyan nehéz döntés meghozatalára, amely hosszabb távon jobb helyzetet biztosíthatna számára a nemzetközi mezőnyben.

Ha Kína vonatkozásában a felemelkedés tényéről már a jelen összefüggésében beszélni lehet, Fareed Zakaria szerint India a jövő zenéje: rövidesen India lesz az új Kína, arra visszavezethetően, hogy míg Kínában hiányzik a fiatal nemzedék, Indiában nemzedéki hullámmal kell számolni. India abban is különbözik Kínától, hogy az ország nem kormányának köszönhetően, hanem annak ellenére fejlődik: „amíg a kormány éjszaka alszik, a gazdaság fejlődik” (Gurcharan Das).

Ha az indiai politikusok nem is értek el a kínaihoz hasonló gazdasági sikereket, fontos érdemük, hogy megértették a politikai szabadság biztosításának fontosságát, és a hatalmas szegénység ellenére sikerült több mint hatvan éven át fenntartaniuk a demokráciát. Indiában a társadalom kivíta az állammal szembeni dominanciáját: az iskolák 25 százaléka, az egészségügy 80 százaléka nem tartozik az állami szektorhoz, annak következtében, hogy a tőkeerős cégek saját oktatási és egészségügyi alrendszereket hoznak létre a fejlesztéseik szempontjából fontos térségekben. Az ország legfontosabb előnyei a magánszektor, a kialakult tulajdon- és szerződési jog, a független bíróságok és a jogállamiság, illetve az, hogy az indiai vállalkozók „folyékonyan beszélnek a globalizáció nyelvét”.

Fareed Zakaria mindazonáltal nem elfogult. Világosan látja, hogy míg Kína mandarinrétege rugalmasan alkalmazkodik az ország világhatalmi szerepéhez, addig az indiai elit mindaddig nem volt képes felnőni ehhez a szerephez: „India erős társadalom gyenge állammal. Nemzeti hatalmát nem tudja nemzeti érdekei szolgálatába állítani.” Hosszabb távon azonban India számos előnnyel rendelkezik ahhoz a Kíná-

hoz viszonyítva, amelynek megoldást kell találnia a politikai reform bonyolult kérdésére. India előnyei gazdaságából, demokráciájából és mindenekelőtt Amerikához fűződő különleges viszonyából adódnak, ami lehetővé teszi számára, hogy tökéletesen kihasználja a globalizált világ adta lehetőségeket.

Érdekes része a kötetnek az a fejezet, amely az amerikai–indiai viszonyt taglalja. Ebben a vonatkozásban a legnehezebb Fareed Zakaria feladata, hiszen túl azon, hogy a világ két legnagyobb demokráciája között, amelyek ráadásul ugyanazt a nyelvet beszélik, elkerülhetetlen a stratégiai együttműködés, nem kerülhető meg a tény, hogy az 1968-as atomsorompó-egyezmény értelmében India az 1974-ben végrehajtott sikeres kísérleti atomrobbantás óta nem legitim nukleáris hatalomnak számít. Fareed Zakaria el nem ítélt empátiával hozza fel India mentségére, hogy az ország Kínával és Pakisztánnal szomszédos, két olyan állammal tehát, amelyek rendelkeznek nukleáris fegyverekkel, és amelyek „büntársak” az atomsorompó-egyezmény megszegésében. A rendszerint tárgyyszerűen, lényegre törően fogalmazó Fareed Zakaria számára is bonyolult mutatóvá azt leírni, hogy a 2006-ban bejelentett amerikai–indiai nukleáris megállapodás végső soron rendezi India nukleáris státusát, és az országot „határozottan és visszavonhatatlanul a világpolitika egyik főszereplőjévé teszi”. Nehéz az ezzel kapcsolatos érvelést nem úgy érteni, hogy az Egyesült Államoknak mindez csak azért éri meg, mert az amerikai–indiai stratégiai partnerség ellensúlyozhatja Kína felemelkedését.

A *posztamerikai világ* című kötet legizgalmasabb részét minden kétséget kizáróan azok a fejezetek alkotják, amelyekben Zakaria arra keresi a választ, hogy milyen konzekvenciák szűrhetők le, illetve milyen válaszlehetőségek adódtak az Egyesült Államok számára a „többiek” felemelkedésével kapcsolatban.

Igazi szerzői mesterfogás az Amerika–Nagy-Britannia párhuzam, amely segítségével Fareed Zakaria arra próbálja felhívni a figyelmet, hogy a posztamerikai világ kihívásaival szembesített amerikai politikai vezetésnek nem volna szabad megismételni azokat a hibákat, amelyeket a brit birodalom globális szerepének az elvesztése előtt elkövetett. Zakaria szerint az 1899–1902 között lezajlott búr háború – amelyből Nagy-Britannia elhúzódo, a civil lakosság ellen bevetett brutális módszereket is alkalmazó erőszakot követően katonai győzelemmel, de nagy morális veszteséggel keveredett ki – kísértetiesen emlékeztet az Egyesült Államok szomáliai, afganisztáni és iraki beavatkozásaira, amelyek viszonylatában „Amerika elszámította magát, hadserege kimerült, politikusai összezavarodtak, hírneve beszennyeződött”. A párhuzam Zakaria számára azonban csak munkahipotézis, amit a szerző annak kidomborítására használ fel, ami a két helyzetben különböző. Megítélése szerint ugyanis amikor a brit birodalom igyekezett megőrizni szuperhatalmi státusát, nem politikai, hanem gazdasági nehézségekkel szembesült: miközben próbálta fenntartani befolyását a világban, gazdasága egyre gyöngült. Amerika esetében ez ma éppen fordítva van.

Fareed Zakaria szerint az aggasztó gazdasági mutatók ellenére a „többiek” felemelkedésének elsősorban nem Amerika, hanem Európa és Japán fogják látni a kárát, arra visszavezethetően, hogy ezek a térségek nem tudnak kikeveredni a lassú, demográfiaiilag meghatározott visszaesésből. Amerikának ezzel szemben van három titkos fegyvere: a felsőoktatás, a bevándorlás és az ezzel szorosan összefüggő demográfia.

A felsőoktatás Amerika „legjobb ipara”, amellyel a felemelkedő államok még sokáig nem fogják tudni felvenni a versenyt: a világ népességének az 5 százalékát kitevő Egyesült Államok a világ legjobb egyetemei közül 68 százaléknak ad otthont. Kína és India lázasan hozza létre a kiemelten finanszírozott új oktatási intézményeket, ám világszínvonalú egyetemeket néhány évtized alatt nem lehet előteremteni.

Míg Európa népessége gyakorlatilag változatlan marad, és előregszik, 2030-ra Amerika népessége 65 millióval fog növekedni. Európa számára az egyetlen megol-

dás a bevándorlók befogadása lenne, az európai társadalmak azonban nem tudják befogadni és magukba olvasztani az idegen kultúrájú bevándorlókat. Amerika ezzel szemben képes arra, hogy kezelje a sokszínűséget, magába olvassza az érkezőket, és ennek fejében felhasználja a bevándorlók által hozott energiákat, fiatal maradjon, folyamatosan újratermelje innovációs potenciálját, és gazdaságilag előrelépjen. Az Egyesült Államokba érkező bevándorlók készek a legnehezebb munkát is elvállalni, mert tudják, hogy gyermekeiknek és unokáiknak esélyük van bekerülni az amerikai főáramba: 2006-ban ők szerezték meg a tudományos és mérnöki diplomák 40 százalékát, illetve az informatikai doktori diplomák 75 százalékát.

Ha a gazdasági fejlődés dinamikájának a fenntartása tekintetében Zakaria bizakodóan ítéli meg az Egyesült Államok esélyeit, az ország politikai teljesítményének kilátásairól annál borúlátóbban vélekedik. Megítélése szerint a Szovjetunió összeomlása „arrogánssá, gondtalanná és lustává tette” Amerikát, a szeptember 11-i eseményeket követően pedig az Egyesült Államok egyoldalúan kilépett a nemzetközi törvényesség és együttműködés mechanizmusainak a keretei közül, ami azt eredményezte, hogy az amerikai politika stílusa „birodalmivá és zsarnokivá” lett. Az amerikai politikai rendszer egésze elveszítette a képességét arra, hogy széles körű koalíciót hozzon létre a komplex kérdések kezelésére, illetve hogy hosszú távon megtérülő, a mai választóktól komoly áldozatokat követelő politikai döntéseket merjen meghozni.

Fareed Zakaria szerint tehát az Egyesült Államok számára az igazi kihívás az ellenkezője annak, amivel Nagy-Britanniának egy évszázaddal korábban kellett szembenéznie: az amerikai gazdaság és társadalom ugyanis minden jel szerint állja a ránehezedő gazdasági nyomást és versenyt. Amerika esetében inkább az a kérdés, hogy képes lesz-e kezelni a gazdasági és politikai hatalom szétválását és eltolódását. Más szóval: „Képes lesz-e boldogulni egy olyan világban, amelyet nem ő irányít?”

Ahhoz, hogy a kérdésre válaszolni lehessen, Fareed Zakaria szerint többek között arra volna szükség, hogy Amerika kilépjen az afganisztáni és iraki premodern konfliktusok döntőbírájának a szerepéből, és ehelyett Kína, India és Brazília felé forduljon, vagyis oda, ahol „a jövő van születőben”. Nem kevesebbet kellene elérni velük szemben, mint hogy akkor is a jelenlegi nemzetközi rendszer keretei között kívánjanak működni, amikor már nagy lesz a hatalmuk. A rend fenntartása ugyanis mindenkinek érdeke: amennyiben a „többiek” felemelkedése a nacionalizmus, az öntudat és az önérdek megerősödését fogja eredményezni, abból mindenki veszíthet.

Ahhoz, hogy fel tudjon nőni ezekhez a feladatokhoz, Amerikának le kellene győznie a sok tekintetben mesterségesen gerjesztett félelemspirált, állítja Zakaria, és vissza kellene szereznie önbizalmát. Vissza kellene térnie Franklin D. Roosevelttel szellemi örökségéhez, aki megértette, „milyen fontos az amerikai hatalmat nagylelkűséggel párosítani”.

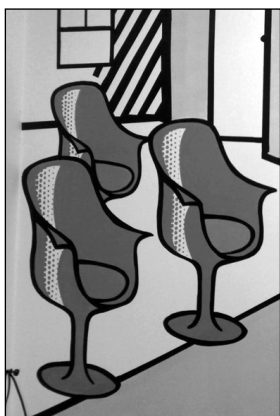
Lehetséges volna mindez? – kérdezhetnénk joggal. Nem téveszt valamit szem elől ez a mesterien szerkesztett, kitűnően adatolt, meggyőzően áradó Zakaria-szöveg?

De igen, minden bizonnyal. Például azt, hogy az általa Amerika esélyeként ünnepelt bevándorlásban ott ketyeg a hispanizálódás időzített bombája is, amelyre többek között Zakaria nagy elődje, Samuel P. Huntington hívta fel a figyelmet a *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái* című, 2004-ben kiadott munkájában. Mint ahogy tévedhet Kína és India kilátásainak a megítélésében is, ami alapjaiban rajzolhatja át azt a jövőt, amelyet előrevetít.

Az érdekes az, hogy *A posztamerikai világ* olyan szellemi közegben született, amelyben a hasonló vállalkozásokkal szemben támasztott elvárás nem az, hogy előrejelzéseik tekintetében kiállják az idő próbáját, hanem hogy támpontokat kínáljanak a változó világban való tájékozódáshoz, a félelmek legyőzéséhez és a jövőben rejlő lehetőségek felkutatásához. Ennek az elvárásnak Fareed Zakaria könyve a legmagasabb szinten tesz eleget.

ANTOINE COMPAGNON

AMERIKAI LECKÉK

...a francia
(és nagyjából az
európai) oktatási
rendszerek reformjának
egyáltalán nincs köze a
felsőoktatás
amerikanizálásához...

A sanghaji rangsornak köszönhetően már évekkel ezelőtt érzékennyé váltunk a francia felsőoktatás reformjának sürgető voltára – az amerikai egyetem mítosza értelmében. Előítéleteinknek megfelelően eszményként vagy fenyegetésként fogjuk fel. Pedig – akárcsak minden mítosz – mindkét fel fogás igen messze áll a valóságtól. Éppen ezért nagy szükségünk van arra, hogy megszabaduljunk az úgynevezett „amerikai egyetemi modellel” kapcsolatos rögeszméktől. Mít nem értünk manapság az egyetemek fokozatos privatizálásán és a képzési formák alárendelt áruba bocsátásán, a tanmenetek és professzionalizációjuk egységesítésén, a munkahelyek rugalmasságán és múltkonyságán, a teljesítmény alapú fizetés és értékelés ideológiáján – mindezt a „bolognai rendszer” nevében, melynek célja az egységes európai felsőoktatási tér létrehozása az „angolszász neoliberais modell mintájára”? Másrésztől mit nem jelent az ismeretek gazdagsága, az intézmények versenyhelyzetbe hozása, a beiratkozási díjak megemlése, az eredmények kultúrája, az éves teljesítmény-beszámoló, a teljes költségkimutatások, az érdemfizetések vagy a magánfinanszírozás, a mágikus előírások ezen összessége, melyek azonos eredetűek?

Az amerikai egyetemre vonatkozó francia rögeszmék közül fogunk megvizsgálni néhányat, melyek a rendszer egységével, az intézmények méretével és szerkezetével, a tanulmányok árával és a diákok szelekciójával, a konkurenciával, az értékeléssel és az irányítással, az akadémiai függetlenséggel és az anyagi erőforrások megteremtésével állnak összefüggésben.

A lépcsőzetes rendszer. Az első truizmus a következő: egy modell létezik, egy amerikai egyetem. Holott az amerikai egyetemek erősen differenciáltak, sokkal inkább, mint a francia intézmények. 2007-ben a francia felsőoktatási intézményeinek száma négyezer-háromszáztizennégy volt, melyből kétezer-hatszázhuszonkilenc négy éves, ezerhatszáznyolcvanöt két éves képzést biztosított.¹ Ezen intézmények kevesebb mint öt százaléka tartozik abba a kategóriába, amit *research university*-nek nevezünk (pontosabban száz-százhusz, melyből konkrétan kilencvenhat rendelkezik *very high research activity*-vel a Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching szerint): Franciaországban általában szinte kizárólag ezekre gondolunk, azokra tehát, melyek a sanghaji rangsort vezetik, s elfelejtjük a többi.

E kisszámú kutatóegyetem között további különbségeket tehetünk, s elkülöníthetjük például az Ivy League-et, melyet nyolc északkeleti magánegyetem alkot, melyeket 1636 (Harvard) és 1769 (Dartmouth) között alapítottak. Ezek gyarmati és felekezeti intézmények (az 1865-ben alapított Cornell tartozik még ide), melyek a 19. században *finishing school*-ok voltak az angol *public school*-ok mintájára, ahol az eliteket termelték újra. Ezek képesek voltak a kutatóegyetemi fordulat megtételére a baltimore-i Johns Hopkins 1876-os alapítása után, mely a német mintára kitalált modern amerikai egyetem születésének napja.

E nyolc egyetem mind megtalálható az Association of American Universities-ben (AAU), melyet 1900-ban alapítottak tizennégy résztvevővel (azóta csak kettő lépett ki belőle), s mely ma hatvan intézményt számlál (további kettőt Kanadában). Az AAU e hatvan egyeteme – hatvan a négyezerhez, vagyis a felsőoktatási intézmények másfél százaléka – a föderális kutatási támogatás hatvan százalékát, a doktorjelöltek ötvenhárom, a posztdoktorok hatvankilenc, 1999 óta a Nobel-díjak negyvenhárom, az Egyesült Államokra eső Nobel-díjak hetvennégy százalékát és az Amerikai Művészeti és Tudományos Akadémia éves jelöléseinek kétharmadát összesíti. Mindezt az *undergraduate* diákok mindössze hat (L szint) és a *graduate* diákok (M és D szint) mindössze tizenkilenc százalékával.

Kevesebb közös elem van a Harvard és az El Paso-i *community college* között, mint az Ulm utcai École Normale Supérieure és a mende-i Jacques Maillot Institut között. Franciaországban az intézményeket ugyanazon oktatási kód vezérli (melyet az egyetemek jogaira és kötelezettségeire vonatkozó 2007. augusztus 10-i törvény revideált), az oktatók azonos státuszúak (melyet a híres 2009. április 23-i dekrétum módosított, s születése megrengette a legutóbbi egyetemi évet), a diplomák pedig országos elismertségűek. Bár ez az egységesség némiképp látszat, végső soron beszélhetünk „a” francia egyetemről, annak ellenére, hogy tudatában vagyunk annak, hogy I. Napóleon óta nem létezik (a III. Köztársaságban ugyanis újraalapították az egyetemeiket, és az 1968-as Edgar Faure-féle egyetemi törvény miatt), nem beszélhetünk azonban „az” amerikai egyetemről, mely sohasem létezett.

Ha az Egyesült Államokban hatvan prominens kutatóegyetem létezik, ennek Franciaország szintjére vonatkoztatva az a jelentősége, hogy tíz, tizenkét ilyen szintű intézményre lenne szükség. Természetesen vannak ilyen intézmények, azonban nem írjuk ki mindenhova, s ezek inkább megpróbálják titkolni e jellemzőiket, hogy elkerüljék az elitizmus vádját. Azonban ezek is az állami kutatási támogatás több mint hatvan százalékát kapják.

Kis középiskolák, nagy egyetemek. A kaliforniai egyetemi rendszer mindhárom szintjére vonatkozik, hogy mindenütt az intézményenkénti átlagos húszezer fő körül mozognak. Az amerikai egyetemek nem nagyok: Princeton (hétézer diák: ötezer graduális és valamivel több mint kétezer posztgraduális), Harvard (tizenkilencezer, hétézer a tizenkétezerhez), Johns Hopkins (tizenkilencezer-száz, négyezer-ötszáz a tizenötezerhez), Columbia (huszonötezer, hétézer a tizennyolcezerhez), a Michigani

Egyetem, állami intézmény, az egyik legjobb és legnagyobb (negyvenegyezer, huszonhatezer a tizenötezerhez), a Texasi Egyetem, Austin (negyvennyolcezer, harminchétezer a tizenegyezerhez). A legnépesebb állami egyetemek ritkán haladják meg az ötvenezer főt (Ohio, Arizona, Florida, Minnesota), melyek több kampusz között oszlanak meg. Közepes méretük mellett az amerikai egyetemek egy második tulajdonsága szembeszökő: szubgraduális hallgatóik kis száma. A nagy magánegyetemek kis középiskolákat működtetnek (hétézer diák a Harvardon és a Columbián): a nagy állami egyetemek – a graduális hallgatók azonos arányánál – nagyobb szubgraduális hallgatói aránnyal rendelkeznek (huszonhatezer a Michigani Egyetemen), ezek azonban több középiskola között oszlanak meg. Az amerikai egyetem középiskolák és szakiskolák konföderációja, melyek mind emberi léptékű intézmények. A szubgraduális és graduális hallgatók közötti megoszlása nem hasonlít a francia intézményekére, melyek az alapképzésben túlméretezettek.

Az amerikai egyetem, akár állami, akár magán, keskeny bázissal rendelkezik, a történeti és polgári magját jelentő középiskolával. Felfele szélesedik és diverzifikálódik. A francia egyetemek szerkezete fordított, és inkább piramisra emlékeztet. Az 1960-as évektől kezdődően a felsőoktatás demokratizálása teljesen másként ment végbe a két országban. Az IUT-k (Institut Universitaire de Technologie) megalapítása 1966-ban rövid felsőoktatási képzést biztosított, s ezáltal hidakat hozott létre az egyetemek felé, s a felsőoktatás olyan térképét vázolta fel, mely a hármaskaliforniai rendszerre emlékeztet, rendre azonban megfosztották őket eredeti rendeltetésüktől. Ahelyett, hogy szakirányú érettségivel rendelkezőket fogadtak volna, általános érettségivel rendelkezőkkel töltődtek fel, s ezáltal pótlólagos előkészítő osztályokként működnek az egyetemekkel szembeni bizalmatlanság miatt. Ami pedig a második francia demokratizálódást illeti a nyolcvanas évek végén, az az egyetemek első ciklusának mesterséges felpumpálását eredményezte, mely nem alkalmazkodik az általános érettségivel rendelkezők szintjéhez, azonban kevésbé költséges, s nem foglalkozott az IUT-k újabb generációjának kialakításával, melyek *community college*-ként működtek volna.

Ezt az elfordulást és ezt a működést ma igen drágán fizetjük meg: a szakérettségivel rendelkezőket eltávolították az IUT-kból az általános érettségivel rendelkezők miatt, az egyetemeken pedig kinyírják őket, kudarcfaktoruk harminckettő, illetve hetven százalék. Messze állunk még attól Franciaországban, hogy rétegzett oktatási rendszert hozzunk létre amerikai vagy egyéb mintára a szintek közötti mindenféle átjárási lehetőséggel.

Beiskolázási költségek és a bevételek újraelosztása. Mít értenek ma Franciaországban az amerikai felsőoktatás egyenlőtlenségén? A szelekció a pénznek köszönhető, mialatt Franciaországban majdhogynem ingyenes. Igen, a tanulmányok Amerikában sokba kerülnek – azok számára, akik fizetnek értük. Egyrészt azonban a kutatások általában azt mutatják, hogy a felsőfokú tanulmányok igen hatékony befektetést jelentenek az ember életében. Másrészt viszont a magánegyetemek nagy részében alkalmazott felvételi eljárás az *affirmative action*, ez pedig *need-blind*, illetve – ha szükséges – *full-need*, a szelekció tehát meritokratikus, a családi erőforrásoktól független, kizárólag az ismeretek (a hírneves SAT, Scholastic Aptitude Test például) és a kompetenciák kritériumain alapszik, s az anyagi segítség akár teljes is lehet. Így a Princeton egy végzős évfolyamának (*class*) ötvenöt százaléka ma anyagi támogatásban részesül, e támogatás pedig kilencvenkét százalékban az egyetem saját erőforrásaiból származik (*endowment and gifts*).

Természetesen ez nem old meg mindent. A változatosság nem mechanikus, és az egyenlőtlenségek nem kiküszöbölhetők: a kisebbségek aránya máig igen kicsi a magánegyetemen. A diszkrimináció már nem a pénz által történik, a kulturális diszk-

rimináció a pénzhez hasonló egyéb természetű eszközökkel történik. A jelenlegi váltság, mely csökkenti az egyetemek ellátottságát, és elszegényíti a középosztályt, súlyosan gyengíti a *need-blind* és *full-need* anyagi támogatás rendszerét.

Régóta tudjuk azonban, hogy az elemi és általános iskolák ingyenességével ellentétben a felsőoktatás szinte teljes ingyenessége Franciaországban, melynek a gazdagok nagyobb haszonélvezői, mint a szegények, nincs hatással a bevételek újraelosztására. Tanulság: a legrosszabb eset áll fenn, a szegények fizetnek a gazdagokért. A fizetős felsőoktatás, mely ösztöndíjakkal és kölcsönökkel egészülne ki, méltányosabb lenne. Többféle rendszer lenne elképzelhető, az ausztrál például, a Higher Education Loan Program (HELP), kamat nélküli, de indexált kölcsönrendszerek, melyek a kamattal együtt a diák majdani bevételeinek függvényében kerülnek visszafizetésre.

Szelekció és konkurencia. Az Egyesült Államokban a felsőoktatás szelektív az egyetemisták szempontjából, és versenyhelyzeteket teremt a tanárok számára. Aszerint, hogy jobb- vagy baloldaliak lennének, szeretnénk vagy nem szeretnénk, mindkét esetben tudomásul kell vennünk azt, hogy az amerikai lépcsőzetes – hierarchikus és differenciált – rendszerben mindenki számára van hely. Így a University of California System a SAT-ban legjobb eredményeket elért jelöltek tizenkét és fél százalékából válogatja diákjait, a California State University System a legjobbak harminchárom százalékát viszi el, azonban a California Community College Systemnek minden jelöltet be kell fogadnia.

Franciaországban nominális értelemben nincsen szelekció, azonban a felkészítő osztályok hasonló arányú szelekciót hajtanak végre (2007–2008-ban a felsőoktatásba beiratkozott friss általános érettségit szerzettek tizenhárom egész három százaléka), mint a kaliforniai rendszer első harmada. Ezáltal felvetődik a kérdés: többet ér vajon az álcázott szelekció, mint az a szelekció, mely őszinte, ezért kevésbé szisztematikusan részesíti előnyben az *insidereket*, a felsőoktatásban tanárként dolgozó apák és a tanár anyák gyermekeit?

Ami pedig az oktatókat illeti, szinte ugyanarról van szó. A *publish or perish* kegyetlen, és a ki nem nevezés norma a *top institution*okban, melyek, a közvélekedéssel ellentétben, nem *tenure-track* állásokat ajánlanak, vagyis nem arra vállalkoznak, hogy minden asszisztens esetében megvizsgálják előlépési esélyeit a meghatározott idejű szerződések esetében (általában egy, illetve kétszer három év). A professzorok azonban mindent megtesznek azért, hogy több évnyi jó és hűséges szolgálataiért a fiatal kollégának köszönetet mondjanak, arra hivatkozva, hogy ha a felsőbb szinten fog majd munkát kapni, ami általában sikerül is, le fog jönni az eggyel lentebbi emeletre, hogy továbbra is közösen publikálhassanak.

A kutatás versenyhelyzetet jelent a tehetségek és a finanszírozás megszerzése érdekében. A kiválóság folyamatos követése, mely vetélkedést és kompetíciót feltételez, az amerikai kutatóegyetem motorja, amióta Daniel Coit Gilman 1976-ban kitalálta a Johns Hopkinst hosszú németországi tartózkodás után, illetve miután a Chicagói Egyetemet 1891-ben John D. Rockefeller megalapította. E két egyetem a laboratóriumi kutatásra és a német típusú szemináriumra fektette a hangsúlyt. A korábbi felekezeti *college*-ok akkor ébredtek fel elitista tunyaságukból, amikor a Hopkins és a Chicago a legjobb professzoraikat szívta el, és a Johns Hopkins a PhD-s intézmények modellje lett, melyek nagyon könnyen létrejöhetnek a német típusú kutatóegyetemnek a brit eredetű amerikai szabad művészeti *college*-okba való átültetésével. 1900-ban tizennégy egyetem az Association of American Universitiesben tömörült, s azóta a legkeményebb versenyben álló nagy egyetemek listája nagyon keveset változott. A csúcson ma tizenötöt sorolok fel, melyek közül tizenkettő (melyeket csillaggal jelöltem) már 1900-ban is az AAU alapítói között volt: az Ivy League egykori

college-ai közül hat, melyek teljes értékű egyetemmé váltak, a Harvard*, a Columbia*, a Princeton*, a Yale*, a Penn*, a Cornell*, négy állami vagy *land-grant* egyetem, melyeknek államuk területi tőkét biztosított a 19. század végén, a Michigani Egyetem*, a Wisconsin*, a California*, az Illinois és öt új magánegyetem, a Johns Hopkins*, a Chicago*, a Stanford*, a Caltech és a MIT.

E kis csoporton belül a tudományos vetélkedés nagyon intenzív. S bár általában ennek következményei nagyon pozitívak, tartós konfliktusok is eredhetnek belőle például egy Franciaországban ma égetőnek számító probléma kapcsán: az oktatás és a kutatás közötti pontos egyensúly kérdésében. Az Egyesült Államokban a tanárok e két rendeltetése közötti feszültség az 1980-as évektől kezdve erős volt a *free agent*-ek – hogy e versenysportokban használt terminust alkalmazzuk – megjelenése óta, akik ajánlatról ajánlatra haladva megnövelték a tétet. Az oktatási terhelés csökkenése, főként a szubgraduális, az alkalmazáskori tárgyalás jelentős tényezője lett. A legértékesebb egyetemi vezetők vagy azok, akik leginkább tudatában voltak intézményeik történeti rendeltetésének vagy a leginkább érzékenyek alumnusaik közösségére, azok, akik még financiálisan ellátták az egyetemeket, vagy egyszerűen a legrégebbi egyetemek vezetői, akik a piacon megjelenő úgazdag egyetemek nyomásának voltak kitéve, nem szüntek meg az oktatás fontosságára figyelmeztetni, annak ellenére, hogy az állásajánlatok és a fizetések a kutatást jutalmazták. Derek C. Brok a Harvard-ról és A. Bartlett Giamatti a Yale-ről, azon két egyetemről, melyek mégis a legmélyebb zsebekkel rendelkeztek, megpróbálták visszavezetni a hivatást hagyományos etikájához. „Sajnálatos módon a fő zseton (*blue chip*), melyet napjainkban a pókeren felteszünk, az, hogy legjobb kutatóinknak kevesebb diákjaikkal eltöltött időt ajánlunk fel” – ahogyan egy Bok által idézett oktató mondta. Ő javasolta 1991-ben, hogy a kutatóegyetemek szűnjenek meg abban versengeni, hogy ki ajánl fel a tanároknak rövidebb tanítási időt és kedvezőbb szabadságperiódust, mert ezáltal a munkamegosztást veszélyeztetik, és osztályharcos konfliktust hoznak létre a különböző többé vagy kevésbé előnyös helyzetben levő tanárok, a *starok* és a *rank and file* közötti különbségeket szítva.²

Igen fontos, hogy felidézzük e vitákat akkor, amikor a szolgáltatások hullámlása Franciaországban hasonló kételyeket ébreszt. Valójában a szolgáltatások egyéni eltérése az Egyesült Államokban elenyésző – természetesen a túlórák is, a túlóra fogalma önmagában összeférhetetlen az egyetemi szférával az államok nagy részében –, a diszciplínákat (több tanóra van a humán, mint a reáltudományok területén) vagy az intézmény hierarchiáját érintőket leszámítva (mindig több óra van az alsóbb szinteken). Az adminisztratív személyzet óvakodik attól, hogy privilégiumokat tüntessen fel a szerződésekben, az eltérés pedig, minthogy versenyhelyzet van, sokkal könnyebb, mert a fizetések által valósul meg.

A hagyomány jelenléte. A piac divatos. A szelekciót, a mobilitást Franciaországban általában a tőzsde instabilitásával, spekulációival és ingatagságával kapcsolják össze. Pedig az amerikai egyetem mindig más, és mindig ugyanaz. Noam Chomsky azt állította, hogy az a tudományág, melyben egy kurzust öt év után is ugyanúgy tarthatunk meg, halott tudományág. A laboratórium és a könyvtár huszonnégyből huszonnégy órát és hét nappól hetet tart nyitva, a tudományos kutatás sosem szünetel, az oktatás folyamatosan újít, az intézmény azonban különlegesen időtálló.

Az ország politikai intézményeihez hasonlóan az amerikai akadémiai szféra állandósága megdöbbentő: hagyományokhoz, szokásokhoz és eljárásokhoz való hűség, vagyis konzervativizmusa lenyűgöző. Az Egyesült Államok legjobb egyetemeinek listája annyira keveset változott 1900 óta, amikor eldöntötték, ők a legjobbak, hogy szinte zavarba ejtő. Mintha kikezdehetetlen oligopóliumot építettek volna fel. Az évközi rituáléja, a diplomaátadó, a tőga rendszeres viselése a tanárok által, az alum-

nusok találkozója, ezek azok a külső jelek, melyek a mindenáron való intézményes modernizálás és reform hiányára utalnak. A Sorbonne-on mindig őrizkedtem attól, hogy diákjaimnak adminisztratív információkat adjak, mert biztos voltam benne, hogy egy reformmal legalább lemaradtam, és könnyen megteveszthetem őket. Az Egyesült Államokban a szerkezet keveset változik, mert az alkalmazkodás folyamatos, s nincs mindig szükség a nagy változásra. Ahogyan az alkotmány szinte két évszázada, ugyanúgy az akadémiai *rule of law* is szinte változtathatatlan.

A *common law*, a bevett jogok országában az egyetemi élet a joggyakorlaton alapszik oktatási keret, LRU törvény, statuális dekrétum, sohasem alkalmazott és ritkán ellenőrzött, egymásra halmozott reformok nélkül. A Columbián, abban az intézményben, melyben személyes tapasztalataim voltak, minden tanszéknek megvan a maga *by-laws*-ai, saját belső, évtizedekkel ezelőtt kidolgozott belső szabályzata, melyre sohasem hivatkoznak, hiszen használata egyáltalán nem változott. Valóban két ellentétes világgal állunk szemben: a *stare decisis* világával és a folyamatos változás világával.

Franciaországban egymásra halmozzuk a szövegeket és nagy részüket nem alkalmazzuk. Vajon az LRU törvény, a statuális dekrétum tényleg megkerülhetetlenek voltak? Az egyetemek autonómiája paradox módon uniformizálódással kezdődik, mely megszünteti a lokális különbségeket.

Az amerikai egyetemekkel kapcsolatos európai mítoszok felszámolása után megfogalmazható az a következtetés, hogy a francia (és nagyjából az európai) oktatási rendszerek reformjának egyáltalán nincs köze a felsőoktatás amerikanizálásához, bármit mondanának azok, akik üdvözlik vagy éppen elítélik e reformokat. A két oktatási rendszer történeti, kulturális, gazdasági és politikai okokból kifolyólag annyira ellentmondásos – s még semmit sem mondtunk a *grande école*-okról és a kutató-intézetekről –, hogy rövid távon átvételek nem képzelhetők el, nincs olyan külföldi recept, melynek mintájára újra lehetne gondolni a francia egyetemeket.

Nincsenek tehát bevett formulák, vannak azonban nagy gondolatok. Francia típusú hármas rendszer nélkül sohasem fogjuk megsokszorozni a felsőoktatásban szerzett diplomák számát. Francia típusú *self-policing* nélkül egyetemeink sohasem lesznek valóban autonómak, és nem fogják saját identitásukat sem kialakítani.

Keszeg Anna fordítása

■ JEGYZETEK

1. 2006–2007-ben 643 négyéves közintézmény, 1986 négyéves magánintézmény, 1045 kétéves közintézmény, 640 kétéves magánintézmény (Digest of Education Statistics, 2007, Washington DC National Center of Education Statistics, 2008 március).

2. Derek C. Brok: The Improvement of Teaching. Teachers College Record 1991. 2. 245.

ORSÓS LÁSZLÓ JAKAB

NEW YORK MÁR NEM A KULTURÁLIS VILÁG KÖZEPE

Kérdezett Keszeg Anna

■ – Többen többféle aspektusból harangozták be az AEÁ globális vezető szerepének végét, és érveltek egy szuperhatalmakat követő decentralizált világ születése mellett. Hogyan látszik New Yorkból ez a folyamat? Érzékelhető-e ez a váltás a városban is?

– OLJ: Az állítás majdnem igaz. Azonban New York ereje – és vonzása – mindig is abban állt, hogy soha nem amerikai város volt, nem is európai, hanem teljesen önállóan és tökéletesen szuverén módon létezett a világ politikai és kulturális rendszerében. Ezért volt mindig erős és inspiráló, ami innen érkezett. Most azonban valóban változni látszik ez a helyzet, és mintha a város párhuzamos pályát kezdene futni a saját anyaországával. Sajnos.

Láthatóan ezen maga New York is meg van lepődve. Nem tud mit kezdeni a közepszerűséggel, az évtized elején beáramló pénzzel és a kispolgári, fogyasztói tömegekkel. Pontosabban tud: szemérmetlenül kiszolgálja a fogyasztói igényeket, és zsebre teszi a pénzt. Szerencsére a gazdasági válság azonban kifejezetten jót tett a városnak. Életre kelt hirtelen minden: üres irodákba költöztek művészek, és valahogy hirtelen szabadabb és izgalmasabb lett a művészeti élet.

De a város mindazonáltal nem azonos régi hírével. A titok még nem igazán szivárgott ki, de nem hiszem, hogy sokáig lehetne tagadni, hogy New York már nem a kulturális világ közepe. Csak egyike az izgalmas (vagy izgalmasnak tűnő) nagyvárosoknak. Talán annyi megmaradt a paradicsomi állapotokból, hogy még mindig gyorsan lehet kapcsolatokat teremteni, viszonylag lassan üti fel

...Amerika magát sem
gondolja
intellektuálisnak.

a fejét a szakmai féltékenység, és ha egy erős projekttel indul az ember, akkor gyorsan talál szövetségeseket.

– *Kulturális értelemben is megfogalmazható az Amerika-hegemónia vége? Amennyiben igen, érzékelhető-e ez a változás és ennek hatása egy kulturális központ esetében?*

– OLJ: Előző válaszomban erre utaltam. New York most is hemzseg a kulturális programoktól, és a világ művészei még mind ide tartanak. Csakhogy a város vezető producerei óvatosak: ki kell szolgálniuk a támogatóikat és a jegypénztárak közönszerrű közönségét. Nagy egyensúlyozás folyik: pénzt kell termelni, de valahogy a művészeti nívót is fenn kell tartani. Ez mintha egyre kevesebbszer sikerülne. De hol is van a világnak az a városa, ahol ez mostanában jobban megy?

– *Amerikával kapcsolatban sokszor megfogalmazott közhely, hogy igen nagy a távolság az értelmiségi réteg és az „átlag amerikai” között (nyilván kérdéses, hogy ezen adott esetben mit értünk). Érvényesnek érzi-e Ön ezt a tételt?*

– OLJ: Ez valóban közhely. Mindenhol így van ez, és ebben nincs semmi meglepő. Európában talán csak az iskolai tananyagok nemzetközibb jellege miatt ápoljuk azt az illúziót, hogy magasabb szellemi nívón létezünk általában. Persze ebből egy szó sem igaz. Az azonban valóban érdekes, hogy Amerika magát sem gondolja intellektuálisnak. Mintha eleget akarna tenni ennek a közhelynek. Én mindig meglepődöm ezen. Tapasztalataim szerint az a közönség, amellyel nekem van dolgom, egyáltalán nem kevésbé intellektuális, mint az európai. Sőt sok esetben alkalmazkodóképesebb és nyitottabb az új dolgokra.

– *Milyen célcsoport az, melyhez a magyar központ fordul? Történt-e ebben tudatos váltás az Ön ottléte alatt a korábbiakhoz képest?*

– OLJ: Én 2010. június vége óta nem vezetem a Magyar Kulturális Intézetet. Az elmúlt öt évben nagyon tudatosan fordultunk a New York-i közönség felé. Fontos volt, hogy az intézet ne csupán a magyar emigráció speciális igényeit elégítse ki, hanem dialógusba lépjen a New York-i és washingtoni művészeti világgal és nagyobb közönséggel. Ez sok rizikóval jár, és szinte piaci szabályai vannak az efféle megjelenésnek, de tapasztalataim szerint nagyon megéri a kockázat vállalását, mert így valószínűsítés erőterbe kerülnek a hazai művészek.

– *Egy 2009 januárjában adott interjúban, mely a magyar évaddal kapcsolatos tapasztalatait foglalta össze, az experimentális szcéna iránti érdeklődés megerősödését fogalmazta meg. Illetve azt a jóslatot, hogy a válság jótékony hatással lehet a kultúrára és a művészetekre. Igazolódott-e ez a tétel? Tart-e még a válság hatása?*

– OLJ: Változatosabb lett a művészeti szcéna. Nem minden az anyagi sikerességről szól szerencsére. Az utóbbi két évben érzékelhetően több a kísérlet, és ezzel egyenes arányban megnőtt a figyelemre méltó produkciók száma is.

– *Ha ajánlania kellene a Korunk-olvasóknak valami olyan sajtóterméket, weboldalt, könyvet, sorozatot stb., amit jellemzőnek érez a mai New Yorkra, mit ajánlana? Hát Amerikára vonatkozóan?*

OLJ: Csak néhány alapvető ötlet és néhány könyv, amit mostanában olvastam: New York Review of Books, New Yorker Magazine, politico.com, thesmartset.com, Jane Jacobs: The Death and Life of Great American Cities, Joan Didion: The Year of Magical Thinking, David Foster Wallace: A Supposedly Fun Thing I'll Never Do Again.

– *Sokáig tanított kreatív írást. Mennyiben tipikusan amerikai találmány ez a műfaj és oktatásának módszertana? Melyek lennének azok a kulturális különbségek, melyek egy budapesti és egy New York-i csoport oktatásánál felmerülnek?*

– OLJ: Tanítottam otthon és New Yorkban is, így valóban van összehasonlítási alapom. Magyarországon bonyolultabb képleteket próbálnak megoldani írásaik-

ban a hallgatók, de gyakori hiba, hogy elvesznek a folyamatban, és banális lesz a végeredmény.

A New York-i hallgatók első olvasásra naivnak tűnő történetvázlatokkal jönnek az órára, de a munka során meglepően szisztematikusan dolgozzák ki a részleteket, és ezért a végeredmény sokszor erőteljesebb lesz.

Ez egy alapvető kulturális különbségre vezethető vissza: otthon metaforikusan gondolkozunk, folyton rejtett tartalmakat kódolunk a történetekbe (amik aztán sokszor rejtve is maradnak), itt pedig nagy jelentőséget kapnak a látható, látszólag jelentéktelen részletek, amik a történet kidolgozása során, miközben megtartják földhözragadtságukat, feltöltődnek erővel.

– *Nemrég nevezték ki a nemzetközi PEN Klub New York-i World Voices fesztivál igazgatójának. Mivel jár ez a munka? Összekapcsolható-e azzal, amit korábban végzett a Magyar Központ igazgatójaként? Miben más egy ilyen és egy magyar évad típusú fesztivál előkészítése?*

– OLJ: Az alapmunka nagyon hasonlít. Egy adott anyagból kell kifaragni egy érzékelhető, jelentéssel bíró, lehetőségek szerint érvényes és inspiráló programsorozatot. A munka lényege itt is az, hogy a kurátornak legyen valamiféle víziója, amiről azt gondolja, hogy érdemes a majdani közönségnek gondolkodnia.

A PEN World Voices Festival esetében egy nagy nemzetközi, főként kortárs irodalmi anyagból kell hogy dolgozzak. De persze már az is kérdés, hogy mit tartunk irodalomnak. Már ez is kurátori állásfoglalás. Ezenkívül a PEN America egy nagyon aktív emberjogi szervezet is, ami nekem további inspirációkat ad a szólásszabadság, a cenzúra, egyáltalán a kreativitás tárgykörében.

– *Mitől a legnehezebb megválni, ha Amerikától búcsúzik az ember?*

– OLJ: Attól az illúziótól a legnehezebb megválni, hogy van remény egy hajlékony és az igazságosságra törekedő társadalomra. Hogy egy társadalom az elvekre és a képzeletre épül. Végére is, ha búcsút kell intenünk Amerikának, akkor a szabadságnak, pontosabban annak a gondolatnak mondunk búcsút, hogy a szabadság mindannyiunk elérhető álma. Sejtetni sem sejtjük, hogy milyen lemondásokkal és fájdalmakkal fog ez járni.

LÁSZLÓ SZABOLCS

AMERIKAI DOBOZOLÁS

■ *Megjegyzés:* Magyarul írni Amerikáról – ez valóságos *mission impossible*, vagyis alapvetően lehetetlen vállalkozás, ha az ember ténylegesen aláértékült az ottani életben, és rákapott az angol nyelv ízére, amely olajozott, simulékony természetével parazitaként költözik a fejedbe, majd onnan irányítja a valóságérzékelést, nem beszélve az emlékezésről. Magyarul írni Amerikáról – nem is tudom, milyen hasonlatot lehetne használni erre a fordítási folyamatra, mert egyrészt olyan, mintha légpuskával vadásznánk egy elefántra, másrészt pedig mintha ezt az elefántot próbálnánk sakkozásra tanítani. S ha az elefántot a légpuskával rávesszük, hogy sakk-mattot adjon, akkor talán sikerült.

MA090-es Budapest–New York járat, valahol Írország és a Bermudák között. Zúg az egész repülő, mint egy cirkula. Halántékomat roppantja össze, majd szét a változó légnyomás. Húgyhólyagom már régóta riadót fúj, de mozdulni nem tudok, mert a gép középső széksorának középső ülését kaptam, két túlméretezett szomszédom pedig gondtalanul alszik. Négy órája repülünk így, hátra van még öt. Mondhatom, jól kezdődik a nyár. Már is veszettül irigyelem a vikingeket meg Kolumbuszt, akik nem a MALÉV gályarabjaiként utaztak Amerikába. Közben a képernyőn figyelmeztetik az utasokat, időnként mozgassuk meg a végtagjainkat, sőt spéci lábgyakorlatokat ajánlanak, hogy ne sűrűsödjön meg a vér az ereken. Nem hülyeség, olvastam róla, azt hiszem, „turistaosztály szindrómának” nevezik, vérrög alakul a lábikrában, leszálláskor feljut a tüdődbe, trombózis, és game over. Megpróbálom követni az utasításokat, forga-

Kényszerű és
megtévesztő találkozás
volt, egyik fél sem
hozta a legjobb
formáját.

tom a lábfejem, ezer tüvel kínozt a zsibbadás, fojtogat a klausztrrofóbia, sokkhatás, mint amikor nem tudod lehúzni az ujjadról a gyűrűt. Jön a stewardess, és osztogatja a kifagyasztott műanyagkaját, a miniatűr csirkehús szendvicset, a játéksalátát és a levegővel felfújt zsömlét. Kérek egy whiskys kólát is, egyszerűen azért, mert meglehetem. Aztán pedig repetát, mármint a piából, mert benne van a méregdrága jegyen, amit az ügynökség szerzett nekünk. Ha már mozogni nem tudok, legalább becsiccsentek egy kicsit, talán elviselhetőbb lesz így. Társalogni nincs kivel, társaim szétszórva ülnek a gépen, és gyanítom, ők is repetáznak a piából unalmukban. Kaja után egyből elsötétül a világ, minden ablakfedőt lehúznak, mint valami szemhéjakat, és ismét kezdődik az on-flight film, mozi a felhők közt, Hollywood torkig, nézted, kutya!, szabadulni úgysem tudsz. Hol késik az a trombózis?

JFK International Airport. Már fél órája várakozunk a terminál poggyásztérképében. A csomagok megvannak, de Cs. hiányzik. Csak annyit láttunk, hogy az utolsó checkpoint-nál, ahol az ujjlenyomatainkat rögzítették, a kék egyenruhások elvezették, és eltűnt egy ajtó mögött. Úgy meglepődtünk ettől, hogy izgulni is csak negyedóra múlva kezdtünk. Vajon a J1-es munkavízummal lenne probléma? Vagy Cs. hasonlít valami körözött bűnözőre? Tudtunkkal nem csempészett sem cigit, sem piát, sem emberi szerveket a repülőre. Sorra vettük az amerikai előítéleteket: nem fekete, nem latino, nem arab, nem kínai, nem homokos, és nem nő. Egy kicsit alacsony, de az nem illik semmilyen sovén sablonba. Akkor meg miért vezették el? Minden őgyelgő egyenruhást kifaggattunk, mi van a barátunkkal, de nem tudtak vagy nem akartak segíteni. A pánikhangulatot viccelődéssel próbáltuk elkergetni. Ki kell szabadítsuk a bajtársunkat, ha nem tudja kimagyarázni vagy kiverekedni magát. Hiszen ismerjük a jogainkat, meg aztán ott van a Hágai Bíróság is. De legalább a holttestét adják ki nekünk, hogy vigyük haza, és tisztességesen temessük el. Magyar vér! (Akkoriban állandóan a Krétakör által készített *Fekete ország* egyik jelenetével poénkodtunk.) A valóság közben sokkal eredetibb volt, amint a sűrű káromkodások közt megérkező Cs. végül is elmesélte: azelőtt pár nappal bútorcipelés közben mindkét hüvelykujján felsértette a bőrt, és a sebhelyek miatt a vámós szkennere nem tudta rögzíteni az ujjlenyomatát, így megfogták, és bevitték a „különleges osztályra”, csupa „Miguel és Raul” közé (Cs. szavaival élve), ahol tisztáznia kellett helyzetét a bevándorlók és kokaincsempészek között. Biztos terroristagyanús volt a sebhely, ami megakadályozta volna, hogy az Államokban lényegesebben többet tudjon rólunk a rendszer, mint Romániában.

Wilmington, Delaware. Éjfél utánra jár, harminc-valahány órája nem aludtunk rendesen, és egyre kétségbeesettebben ráncigáljuk magunk után a bőröndjeinket a kihalt utcákon. Seholy egy olcsóbb hotel vagy panzió, türelmünk pedig elfogyott. A New York–Baltimore járat barátságos Greyhound sofőrje ajánlotta, szakítsuk meg utunkat ebben a városban, mert olcsóbban kapunk szállást, mint a méregdrága nagyvárosban, ahova kora hajnalban értünk volna. Megfogadtuk tanácsát, és elkezdődött az éjfélbeli kálvária a dimbes-dombos Wilmingtonban, fel a alá a vibráló neonfények árva világánál. Erőnk fogytán letelepedtünk egy kisebb parkban pihenni, majd ketten folytattuk a vadászatot. Zenét hallottunk valahonnan, és reménykedve elindultunk felkutatni, ott bizonyára emberek is lesznek. Voltak is, egy egész kivilágított tömbház bulizott a rap-zenére, block party, mint a Dr. Dre videoklipekben, mi pedig naivan (és a fáradtságtól összezavarodva) odamentünk érdeklődni, kaphatunk-e szállást. Érdemes talán azt is megemlíteni, hogy nekem akkor épp zéróra volt nyírva a hajam, és véletlenül egy katonadzsekit viseltem, a szél ellen. Előítélet és rasszizmus ide vagy oda, azóta is úgy emlékszünk erre az eset-

re, hogy „akármi” történhetett volna. És mégis, hétmérföldes butaságunk és elővigyázatlanságunk dacára, minden baj nélkül megúsztuk a kalandot, s még a bőrfemjet sem kellett kimagyaráznom a feketéknek. Csak egy hórihorgas, beszívott néger jött oda hozzánk, alig kivehetően, de kitartóan „baby-mannek” becézett minket, és ijesztő rámenősséggel el akart nekünk adni egy kis candyt egy papírzacskóból. Mi pedig megköszönve az ajánlatot, közönyösen ki szeretettünk volna térni az útból, ahogy otthon is tesszük az utcai árusokkal meg kéregetőkkel, de ez itt nem működött, a diler megragadta a karunkat, és már félig kiabálva hadarta: „yo, yo, baby-man, wait up!” Pár perc múlva kisebb csapat vett már körül, és élénken józgtak velünk, míg az egyik józanabb képű – mai napig nem értem, minek köszönhetően – közbe nem lépett, és életmentő határozottsággal el nem tessékelt minket onnan. Társaink mindeközben rágták a körmüket ijedtségükben, mert találkoztak egy rendőrautóval, s a zsaruk figyelmeztették őket, nehogy beszéljanak abba a negyedbe, hisz oda maguk a rendőrök is félnék bemenni. Na hoppá! Ezután, minden kapzsiságunkat félresöpörve beültünk az első taxiba, és egy kamionos motelhez vittük magunkat. A taxis előre szolt, hogy a Motel 6 egy városszéli lebuj, ahova biztosítási ügynökök járnak a titkárnőkkel kefélni, de még mindig jobb, mint a többi motel, ahol a drogosok húzzák meg magukat. Abban az állapotban minket már csak az érdekelt, hogy legyen zár az ajtón és pár ágy a szobában. 50 dolcsiért aztán végre sikerült egy jót aludni, Kolozsvár óta először.

McDonald's. Hiába próbáltam lebeszélni a fiúkat róla, első amerikai étkezésünk mégis egy mekis hamburger és sült krumpli lett, természetesen kólával. A pimaszul alacsony árból ítélve előre sejtettem, hogy nem lesz ez az utolsó. S noha számos dokumentumfilmben láttam, miként vegyül az E-coli baktériumos tehénszar a darált húsbá, és miként zsákmányolja ki a szerencsétlen vendégmunkásokat a húsfeldolgozó ipar, volt valami ellenállhatatlan kihívás és vonzalom abban, hogy végre Amerikában egyen az ember „eredeti” McDonald's kaját. A fagyasztott húsból rejő veszélyek pedig, ha lehet, „ideológiailag” még inkább amerikaiabbá tették a hamburgert, immár beállt a pia és cigaretta gyilkos csapatába, és a „Don't be a pussy, live dangerously!” szlogen égisze alatt futott. Hanem ettől még mindig förtelmes íze volt számomra, és az utána következő, kényszerűségből megvett sok-sok hamburgernek ugyancsak. Ha az ember spórolni akar, Amerikában csak ilyen és ehhez hasonló műanyag junkfoodra telik: fagyasztott, egydolláros pizzára vagy burritóra, mikrohullámúba járó rizses húsrá, fűreszpor ízű müzlire, felvizezett tejre, ragacsos fehér kenyérre, kőkemény spagettire, híg gyümölcskonzervre és az elmaradhatatlan, vegyszerszínű Sunny Delight üdítőre. Az első hetekben érthető volt a garasoskodás, fizut még nem kaptunk, az otthonról hozott pár száz dollár pedig napról napra fogyott, tehát a nagyvonalú költekezés éhezéshez vezetett volna. De azóta sem tudom megérteni, hogy miért zsugoriskodtunk a kajával egész nyáron, azután is, hogy elkezdett jönni a heti paycheck mindkét munkahelyről. Minden héten megpróbáltunk maximalisan spórolni, saját magunkból kisajtolni a centeket és az egydollárosokat. Már nem is emlékszem, milyen végcélal kuporgattam, mire is kellett olyan kegyetlenül az a pénz. Nagy a gyanúm, hogy mindenekelőtt maga a gyűjtés rögeszméje volt a hajtóerő, a kíváncsiság, hogy mennyire vagyok képes. Meg aztán akkor még nem tudhattam, hogy a nyár végéig összegyűjtött pénzösszeg – noha nagyobb lett, mint vártuk – messze nem lesz elég arra, hogy valami kézzelfoghatóba fektessem, ahogy az idősebbektől hallottam, akik a kilencvenes években próbáltak szerencsét Amerikában, és hazaérve lakást meg kocsit vettek. Most már látom, hogy egyértelműen marha voltam, amiért nem áldoztam hetente több dollárt minőségi kajára, fekete kenyérre és igazi sonkára, meg az „all you can eat” büfékre – bizony elkerültem volna a

szeptemberben jelentkező, „titokzatos” gyomorfájdalmakat. De legalább megtanultam: hamburgert soha többé!

Nokia & Yahoo! Harmadnapon szürreális dolog történt: csörög a telefonom, édesapám hív, mert ugye itt is működik a Vodafone. Automatikusan felveszem, elmesélem a fontosabb dolgokat dióhéjban, jól vagyunk, minden rendben, van még pénz, s hasonló, aztán ugyanúgy leteszem. És csak ezután csörömpöl az állkapcsom az aszfalton. Furcsa volt rádöbbenni, hogy ez ilyen egyszerű, tárcsázom a számot, és Amerikából jelentkezem a szülőknél, mintha csak a város másik végében lennék. Ezzel a hívással megtört valami azonosíthatatlan varázslat: az áthidalhatatlan távolság adta másvilág-érzés és a függetlenség sokat hajszolt illúziója. A Vodafone, úgy, ahogy van, kivégezte az Óperenciást, az Üveg és Maszat hegyet. Annyira atmoszféraromboló volt, hogy azután nem is hívtam az otthoniakat, hanem mindig ők csengettek, löttyözve az időeltolódással. Egyszer hallottam, amint anyum a vonal, illetve a jel másik felén sír, apám nyugtatgatja. Aztán hamarosan az aksi felmondta a szolgáltatást. S amolyan archetipikus lustaságnak vagy inkább viszolygásnak engedve nem kerestem az újrafeltöltés lehetőségeit, noha az akkumulátor és a telefon elromlását ígérték arra az esetre, ha hibernálni hagyom őket hónapokig. De mégsem vettem a Wal-Martban kis, 9 dolláros trafót, amivel megoldható lett volna az 220 voltos mobiltöltő és a 110-es amerikai áramforrás csatlakoztatása. Mert hát minek kell annyit telefonálgatni? Az anyukáknak is fel kell nőniük valamikor, hát itt az alkalom. Addig is adva az elektromos levél, sokkal higgadtabb műfaj, azt kell hasznosítani. Meg a vele járó, ellenőrizhetőbb retorikát és információátadást. A kis, Arial típusú betűkből nem lehet kétségbeesést, nyomorult hangulatot, éhséget, sírógörcsöt, apátiát, ingerültséget vagy nyafogást kihallani, mint a telefonbeszélgetés intonációiból és mellékzörejeiből. A Yahoo! csak lepárolt, klasszicista szerkezetű, tömör leveleket szállított, kellő pozitív jelzővel, udvarias, de ugyanakkor családias, bensőséges, atyafiúi megszólításokkal. S persze ami a legfontosabb, telis-tele szigorúan cenzúrázott és jóindulatú füllentésekkel: a rendes, változatos étkezésről, pihentető alvásról, az uralkodó jó hangulatról, a munkáltatók kedvességéről stb. Maszlag és metyeg az anyukáknak, amitől ők majd remélhetőleg tényleg jól alusznak és rendesen étkeznek aztán.

Aberdeen, MD Downtown Baltimore-ból körzeti buszra ültünk, hogy végre eljussunk a skót nevű, marylandi kisvárosba, Aberdeenbe, ahol munkahelyet szerzett nekünk az ügynökség. Az interneten talált pár fénykép szép, takaros helynek mutatta, s a kilencdolláros órabér is tűrhetően hangzott számunkra. Útközben aztán megszólított egy férfi, aki a pólóm miatt németeknek nézett minket, s a vele folytatott rövid beszélgetés pár pillanat alatt összerombolta az előrevetített homályos, de pozitív képet. Kiderült, a városka arról híres, hogy mellette fekszik az egyik legnagyobb katonai bázis a keleti parton, s ráadásul ott tesztelik a legújabb fegyvereket, a tankokat, bombákat és rakétákat, sőt óriási vegyszertartályokat is tartanak a területen. Lekonyult mosollyal és groteszk viccekkel próbáltuk egymást biztatni, hogy mi eleve a Csernobil-nemzedékhez tartozunk, nekünk már nem árthat semmi. Az idegen nevetett rajtunk, és sajnálkozva megkérdezte: „Akkor egész nyáron Aberdeenben dekkoltok?” „Miért, annyira unalmas?” „Az egész átkozott Maryland unalmas. S Aberdeen különösen, errefele Aberdump-nak csúfolják. Ez pedig mindent elmond róla.” A csúfnév nagyon is talált, de közel sem tudott felkészíteni a szomorú, sivár valóságra. Az autópálya egyik letérőjénél a busz kitett egy közbeékel, füves részre, melyet az autók állandó zuhataga vett körbe, tessék, ezt kerestétek, most boldoguljatok. Akkor értettük meg csak igazán az „In the middle of nowhere” kifejezést. Nem láttunk se várost, se központot, sem negyedeket, sem perifériát, az egész egy nagy útszéli te-

lepnek tűnt, óriási raktárakkal, garázsokkal, javítóműhelyekkel, benzinkutakkal, kamionos étkezdékkel, piaboltokkal és a kötelező McDonald's, Wal-Mart és Bank of America. Ez lenne a „small town America”? Egy múlt nélküli, sablonos, műanyag egyveleg, plusz az állandóan lihegő légkondik. Mi pedig ott álltunk a tűző napon, porosan, füstösen, egyik kezünkkel a csomagot, másikkal a homlokunkat fogtuk. És nem is sejtettük, hogy elkezdődött a metamorfózis, amely során nyári melót vállaló egyetemistákból nehéz sorsú vendégmunkásokká válunk.

Economy Inn. Emeletes ház, felső lakrész, két szoba, három ágy, tűrhető fürdő, felszerelt konyha, housekeeping, heti 360 dolcsi ötünknek. Régies, recsegő faépület az autópálya mellett, igazi természetsemege, abból a fajtából, amelyet szempillantás alatt, helyből csavar ki egy arra tévedő hurrikán. De a belső kertből nézve ez a jámbor, sárga épület Edward Hopper festményeit juttatta eszembe. Az ő békés hangulatú, határozott vonalú képein találni ilyen tömör házakat, melyek úgy alszanak az emberi alakok hiányában, mint száraz fatörzsek a fövényen. Az egyszerűség és természetesség eme feelingjét a szomszédos autószerelv és a bűzös benzinkút csorbította ugyan, de soha nem sikerült teljesen felszámolnia. Nos, ilyen szállást szerzett nekünk megérkezésünk után második nap a munkáltatónk, a Saks Fifth Avenue Distribution Center, és az adott körülmények között el kellett fogadnunk. A városkában senki más nem állt szóba velünk, amikor meghallotta, hogy csak három hónapig akarunk albérlők lenni. Maradt hát az Economy Inn – fiatal és barátságos indiai tulajdonosa minket egyből Russell Petersre, az indiai származású komikusra emlékeztetett, s aztán rajta is ragadt ez a név. Folyékonyan beszélt angolul, de azzal a tipikus indiai akcentussal, amely furcsán kimozdítja a szavak hangsúlyát, s emiatt soha nem tudod komolyan venni a beszélőt. De ez sem őt, sem minket nem zavart, és nagyon jól kijöttünk vele egész nyáron. Megtudtuk tőle, hogy Amerikában a városzéli, kis motelek 80 százalékát és a közelükben nyitott 7ELEVEN üzleteket kizárólag indiai bevándorlók működtetik. És valóban, későbbi személyes tapasztalataimból és olvasmányaimból állíthatom, hogy az indiaiak mindenütt nagyon ambíciózus és szorgos új lakosoknak bizonyultak – hindu vagy muzulmán háttérük ellenére (vagy ki tudja, pontosan ennek köszönhetően) szervesen átvették az Amerikai Álom imperatívuszát, és profitot sajtoltak mindenből. A mi Russell Petersünk is évekig egy játékgárban dolgozott testvéreivel, közös bankszámlán gyűjtötték a pénzt (ami, ugye, nyugati családoknál ritkaságszámba menne), és az első adandó alkalommal vettek egy motelt, felújították, nyereségessé tették, majd vettek még egyet, aztán egy harmadikat, s így tovább. Amikor ezeket mesélte nekünk, a körzet indiai közösségének volt már egy mecsetje, krikett- meg teniszkлубja és irigylésre méltó szociális hálója.

Persze hamar észrevettük, hogy az Economy Inn kliensei közül csakis velünk szimpatizál Russell Peters, de ezen nem csodálkoztunk, hisz a többi lakos, enyhén szólva, gyanús egyénnek tűnt. Szociológiai szempontból valószínűleg aranybányának számít egy ilyen hely, tisztán megfigyelhető a marginális életmód, a szenvedélybetegség, a túlélési habitus és sajnos az elhibázott gyermeknevelés is. Kétgyermekes családok nyomorogtak tizenöt négyzetméteren, sörösdobozok halmazai között, a tévéhez ragadva. Az volt aztán az Álom. Hetente ott villódzott ablakunk alatt a rendőrautó fénye, és bilincsbe verve vittek el egy-egy részeg férjet a rács mögé, hűsölni. Ezen habitusok testközelsége miatt hamarosan elpárolgott belőlem a tudományos megfigyelő, kiléptem a politically correct paradigmából, és egyszerűen idegesítő rednecket és white trasht láttam bennük, alig várva, hogy visszatérjek az én biztonságos, európai, burzsoá életemhez. Az ilyen motelekben még a legelkötelezettebb, fülíg romantikus neomarxistából is ösztönösen előbújik a konzervatív elitista.

Saks Fifth Avenue. Hatalmas, fehér, szögletes monstrum, oldalán kis, fekete nyílásokkal, amelyeken a kamionokból táplálkozik, vagy éppen eteti őket. Gyomrában hatalmas, nyitott raktárterület, szülővárosom fele elférne benne, templomostól, iskolástól – a mennyezetről pedig, belek és véredek gyanánt, szürke csövek, rácsok és állandóan mozgó gépszalagok lógnak, s ráadásul pokoli, felemészítő, monoton zaj áraszt el mindent. A gyártóktól és a kikötőkből idehozzák a termékeket, többnyire túlértékelt, dizájn ruhadarabokat, kozmetikumokat és néhány elektronikai cuccot, itt rendszerezve elraktározzák őket, majd a rendeléseket követve megpakolják a várakozó kamionokat, amelyek aztán széthordják az árut a keleti parton elszórt Saks Fifth Avenue üzletekbe. Nekünk, főállásban, a kamionok megrakása volt a feladatunk: valahonnan fentről, a raktár belső gyomrából jöttek a leragasztott dobozok a gépszalagon, néha észbontó gyorsasággal, máskor őrzítő lassúsággal; mindenik dobozt a megfelelő számú raklapra kellett helyeznünk, míg szabályos, stabil, embermagasságú tornyot nem építettünk belőlük; ekkor az emelőtalicskával elvittük a fóliázó masinához, amely csillogó, fekete csomagolást varázsolt a doboztoronyra; ezután pedig, mint aki jól végezte dolgát, besétáltunk vele a kamion torkába, és leparkoltuk a helyére; majd kezdtük az egészet előlről, napi nyolc órában. Magyarul ez talán ismerősen hangzik: dobozoltunk, kérem szépen, 9 dolláros órabérért.

Hamar rájöttünk, hogy a dobozolás, bármilyen viccesen és irodalmiasan is hangzik, nem gyerekjáték, hanem nehéz és piszkos munka. Egy kocsmá-, illetve könyvtárszékekhez, puha ágyakhoz és kilósnál ritkán nehezebb könyvekhez szokott bölcsésznek meg pláne. Első hétfőn 8000 dobozt kellett behordanom, és biztattak, ez az átlag. Hétköznapjainkat változatlan rutin kezdte dominálni: reggel 7-kor ébredés, 8-ra munkába gyaloglás (majd biciklizés), 12.30-ig „favágás”, majd félórás kaja, aztán 4-ig ismét dobozolás, hazaballagás, dögles a tévé előtt, zaba és mély, ólomnehéz, álom nélküli alvás a reggeli berregésig. A kolozsvári vizsgaidőszak éjszakázásai és idegességei után felkészületlenül ért minket ez a kegyetlen ritmus, de muszáj volt csinálni, így testünk automata pilótára váltott, mechanikusan végezte, amit elvártak tőle, s közben az agyunkat jó mélyre temettük, hogy ne akadékoskodjon – teljesen átváltottunk „vendégmunkás” módra. Ebben az időszakban pontosan meg tudtam volna számolni, hány mozdulatból áll egy nap, hiszen mindenik ugyanúgy telt: elvesztettük az időérzékünket, és az egész egy archetipikus napciklussá mosódott össze, ahol rítussá merevül minden kis mozdulat. Az izomláz furán jelentkezett, nálam legalábbis: csak este tombolhatta ki magát, mert napközben állandóan mozgásban voltam, és olyankor nem érezni. De ha véletlenül megszegtem a kötelező mozdulatok koreográfiáját, és másként hajlítottam a kezem, lábam, nyakam vagy derekam, hangoz reccsenéssel és csörömpöléssel törtek össze az izmaim. S mivel a kihágás elkerülhetetlen, idővel izomszilánk gyúlik a bőr alá, erősödik a mozdulatzaj, nyikorog a csont, sír a porc, tompán zeng az ízület, s ropog a gerinc, mint süllyedő hajón az árboc. A raktárt betöltő süket, monoton zaj pedig rabszolgai transzba kergetett, nem beszélünk, nem gondolkodtunk, nem reménykedtünk, csak dobozoltunk. Becslésem szerint a Vállalat előírásainak megfelelő, tökéletes munkásideál megtestesítői voltunk az első hetekben.

De mindez nem tartott sokáig, idővel felocsúdtunk, megfigyeltük a környezetünket, megértettük, merről fúj a szél, és tökéletesen alkalmazkodtunk. Akárha egy közgazdasági szemináriumon lettünk volna, felfedeztük a Distribution Center (és minden amerikai nagyvállalat) munkarendjének alapelvét: a nagyszámú alkalmazott miatt nem az – amúgy is leellenőrizhetetlen – individuális teljesítményt díjazták, hanem a munkahelyen – így vagy úgy – eltöltött időt. Time really is money. Ehhez pedig logikusan társult azon arany szabály, amely kijelentette: nem dolgozni kell tehát, hanem, minden képességet és kreativitásodat felhasználva utánozni a dolgozást s

törekedni a tökéletes munkaszimulákrum állapotának elérésére. The golden rule was: act busy! Távol legyen tőlem minden rasszista hajlam, személyes tapasztalatra alapozok, amikor kijelentem: fekete munkatársainknak nagy tehetsége volt a „majdnem” dolgozáshoz, minden időhúzó, szimuláló, lustálkodó ravaszkodást – saját szavunkkal: a „pucakolás” művészetét – tőlük tanultuk, és hálásak voltunk érte. A „pucakolást”, mint minden természeti jelenséget, nehéz szavakra fordítani, de alapvetően azt jelentette, hogy állandóan fenn kell tartani a munkálkodás illúzióját, például: hosszasan kell összeráncolt homlokkal és komoly, vizsgáló tekintettel nézni minden egyes dobozt, aztán forgatni, méricskélni, saccolni, pászítani a rakásba, komótosan építgetni a tornyot, hibákat felfedezni, lerombolni, újrarakni, pontosítani, leporolni. Mindezt lassú és felelősségteljes összpontosítással. Közben nem szabad megállni, leülni, beszélgetni vagy ásítani. Ha már nincs mit pászítani vagy leporolni, az utolsó dobozt a szalagon kell hagyni, majd ide-oda lökdösní, és utolsó esetben puhán megmarkolni, derékból bedölni, mintha épp emelnénk, de mégsem, mert valójában úgy maradunk mozdulatlanul, akár órákig, amíg arra nem jár az egyik Felügyelő, akikért az egész színjáték történik. Volt még a sepregetés és a vécére szökés – egyik munkatársunk, a lomha Harold PlayStationnel járt a budira, és addig játszott a kedvenc fülkéjében, amíg ki nem kergették onnan. Hanem a „pucakolást” talán mégiscsak Á. üzte közölünk a legeredetibb és legeredményesebb módon, ugyanis sikerült láthatatlanná válnia. Ezt, kérem, filozófiai értelemben kell venni: mert Á. a munkakerülés fogalmát egyszerű eleganciával kifordította, és ő maga vált eggyé a munka tárgyával mint olyannal. Vagyis olyan doboztornyokat épített, amelyeknek belsejét üresen hagyta, és így egy kompakt, beépített fotelkamra lett belőlük. Aztán fogta magát, besiklott a titkos nyíláson, és átváltozott ő is dobozzá, mert ebben a rakásban határozottan jobb volt doboznak lenni, mint munkásnak. A Felügyelők már a semmittevés fennköltebb, letisztultabb változatát művelték, komolykodva fel s alá jártak, fölösleges utasításokat osztogattak, a walkie-talkie-n üzengettek, aláírtak, felülvizsgáltak, címkéket ragasztottak, és ha muszáj volt, lehordtak. A nagyobb főnökök persze még ennyit sem fáradnak, csak ülnek az irodában és telefonálnak, vagy még azt sem. Levonható a tanulság, hogy minél profibban és hihetőbben szimulálsz, annál nagyobb az órabéred. És érdekesmód a munkát valahogy mindig elvégeztük, csodásan játszott össze a balkáni munkaetika és az amerikai végeredmény.

A munkaszimulákrumot többek között azért is fenn kellett tartani, mert a Big Brother mindig figyelt. Minden gépszalag fölött ott feketéllett a kis küklopsz, és valahol, az egyik emeleti irodában szorgalmasan rögzítették a legapróbb mozdulatunkat is. Három színis társam örülhetett, hogy végre kameravégre került. Naponta farkasszemet néztünk a Nagy Testvérrel, felvettük a szerepünket, és eljátszottuk, hogy dolgozunk. A hatalom és a szubjektum bájos tangója, avagy Foucault vs. Baudrillard döntetlen. Aztán egy adott ponton a tapasztaltabb munkatársak elárulták, hogy mivel mi „különleges alkalmazottak” vagyunk – vagyis program révén kerültünk oda, és csak pár hónapig maradunk –, csak óriási, megbocsáthatatlan baklövések miatt rúgnának ki, amúgy: we are safe. Ez jócskán visszavett a munkahelyi stresszből, s azontúl már inkább a kényelmetlen, megszegyenítő leszidásokat akartuk elkerülni a munkavégzésben. Eszembe sem jutott, hogy eszement konspirációs teóriáknak bedőlve féljek a kameráktól. Egyszer viccesen végiggondoltam a megfigyelés láncát: engem figyelt a Felügyelő, őt figyelte a Menedzser, őt ellenőrizte az Osztályvezető, őt és mindenkit filmezett a Főnök, őt az Igazgató, őt a Részvénytársaság Elnöke, és nincs itt vége, mert ugye 9/11 utáni Amerikáról van szó, meg amúgy is, tehát a Válgalatot figyelte az Adóhivatal meg az FBI meg a CIA, őket felülről ellenőrzi a National Guard, a katonaság, ők pedig végül (akkoriban legalábbis) W. Bushnak jelentenek. Vagyis, röviden, Bush Junior közismerten sziporkázó intelligenciájának köszönhető,

hogy nem féltem a kamerától – meg különben is, ugyan ki félne attól az ürgétől, akit szinte meggyilkolt egy sósperec.

A nyár vége felé, amikor már nagyon a hazamenésen járt az eszünk, valóságosan vérszemet kaptunk, és ha épp nem is szabotáló, de ellenálló mozgást indítottunk a Vállalattal szemben. Előbb csak dacosan viselkedtünk, magyarul motyogtunk a bajszunk alá, sokatmondó pillantásokat váltottunk, késve tértünk vissza a kajaszünetről, kitartóan szomszédoltunk, kihívóan „pucakoltunk”, és tojtunk magasról az egészre. És az utolsó napon jött a „nagy” bosszú: a doboztornyokra ragasztott címkéket teleírtuk marhaságokkal, a legtöbbre azt, hogy „Saks Sucks!” És a ghánai bevándorlóból lett Felügyelőnk iránt érzett vegytiszta utálat miatt még többre azt, hogy: „Isaac is a fruitcake!” Mondhatom, igazi véres *vendetta* volt.

Hanem azért általában szerettük a munkatársainkat, mert mindig emberségesen viselkedtek velünk, ezért megérdemelnek egy *enumerációt*: Paul, a szimpatikus Felügyelő, akivel hosszú és értelmes beszélgetéseket lehetett folytatni, mert meglepően intelligens volt, és csak lustaságból nem keresett jobb munkát; Sylvester, a nyugalmazott New York-i metróvezető, aki nagyapai nyugalommal tanított a munkahelyi furfangosságokra, és esős időben mind az ötünket befogadott az SUV-jébe; Candido avagy Larry, a kubai bevándorló, aki húsz év alatt sem tanult meg rendesen angolul, de mindenkivel szeretett csevegni, s azt állította, hogy gyerekkorában látta élőben Che Guevarát; Danilo, a Fülöp-szigetéről jött, hallgatag ázsiai csávó, aki sokat mosolygott kezdeti ügyetlenségeinken, és mindig személyes példával tanított; Dan, a nagyfőnök, aki mindig érdeklődött utánunk, és egyszer kiderült, hogy családjá hajtánán a Bánságból emigrált az Államokba; Danny, a fia, na jó, őt már utáltuk, mert egy inkompetens nyápic volt; aztán Berry, Harold, Ratatouille, Steve Pasta, Brian Cook, Kay, Stacy, Margaret és a többiek...

Pier 1 Imports. Miután belejöttünk a napi nyolcórás melóba, és ismét a hatékony pénzgyűjtés volt a fő téma, második munkahelyet kezdtünk keresni. Előbb a Saks szomszédjában levő óriási hűtőraktárt vettük célba, ahol mínusz valahány fokban fagyasztott tehéncombokat és sertéshátakat kellett szortírozni, le- és felrakodni. Azt mesélték, valami ukrán srácok hetente több ezer dolcsit kerestek ezen a helyen. Ilyesmi hallatán villogó dollárjelek jelentek meg a szemünkben (\$-\$, k-csing!), és egy ideig komolyan tervezgettük, hogy majd jól felöltözünk, és meg sem érezzük a hideget, hisz egy hónapig valahogy csak kibírjuk, s aztán dúsgazdagon megyünk haza, megvesszük a fél Kolozsvárt. Szerencsénkre, egyikünk sem merte komolyan venni ezeket a terveket, ezért találtunk egy másik raktárt, a Pier 1 Imports Distribution Centert, az autópálya északi oldalán, ahol délután 5-től este 23.30-ig művelhettük ugyanazt, ti. a dobozolást. Délelőtt az első munkahelyen megpakoltuk a kamionokat dobozokkal, délután pedig a másodikon kirakodtuk őket – a helyzet abszurdításán keveset enyhített az a tény, hogy nem ugyanazokról a dobozokról volt szó. Nem lehettek ugyanazok, mert ezek már kurvára nehezek voltak, ugyanis bútorok rejtőztek bennük: tölgyfa asztalok, fotelek, szekrények és kamionszélességű kanapék. Befarolt a kamion az oldalajtóhoz, felnyitottuk a leszigetelt zárat, és néha a fejedre esett a legfelső dobozsor. Az volt a dolgunk, hogy kirakodjuk a dobozokat, és fura vasketrecbe tegyük őket, majd ezt ragasztószalaggal körbetekertük, és az emelőgéppel (a forklifttel) a kijelölt helyre vitték. A kétméteres vasketrecet négyesével egymásra pakolták, és ott tornyosodtak fölöttes, ingadozva és nyikorogva. A hatalmas raktárhelyiség ilyen imbolgó, rémes tornyokkal volt teli, a vasrácsok rengetegében pedig szabályos ösvények vezettek egyik tisztásból a másikba, de vigyázva kellett közlekedni, mert a teherszállító autócskák bármikor agyontaposhattak. A legtöbb rácstornyó üresen magaslott, s csak a szétszaggatott, elszáradt szalagokat mozgatta a pla-

fonra szerelt propeller, így az egész raktár a Mordor kapuit őrző pókhálós őserdőre hasonlított.

És mindezek ellenére itt jobban szerettük. Egyrészt mert 13,85 dolláros órabért kaptunk. Másrészt mert nem zúgott az őrzítő gépszalag, hanem tűrhető rádiózenét hallgattunk. Meg aztán, titokzatos módon, estefelé jobban fel voltunk ébredve, mint reggel, amihez az is hozzájárult, hogy amint megérkeztünk a Vállalat étkezdéjébe, egyből felhajtottunk egy 50 centes Pepsit vagy Dr. Peppert, hogy legyen egy kis turbóerejű vegyszer az izmokban. De talán leginkább azért, mert jobban kijöttünk a Felügyelőkkel és a munkatársakkal: second shiftesek voltunk, tehát a főnökség nem tartózkodott az épületben, csak egy nagydarab, jó humorú Felügyelő, Shanon, aki csak ritkán mozdult ki az irodájából – már harminc-valahány éve ott dolgozott, és ismerte a dörgést, messze állt tőle a munkások csesztetése. Párosával dolgoztunk a kamionokon, mindig beosztottak egy-egy tagbaszakadt fekete srác mellé, s így soha nem unatkoztunk. Persze megvolt ennek is a negatív oldala, mint minden újonc-veterán viszonyoknak. Érdekes helyzet alakult ki, történelmi szempontból talán ironikusnak is nevezhető: cingár, fehér európaiak robotoltak, rabszolgai módon – a kigyúrt feketék felügyelete alatt. Nem volt ez tudatos vagy kitervezett, de az adott körülményekből, erőviszonyokból és szabályokból természetesen következett: amíg mi hordtuk, taszigáltuk és rugdostuk ki a kamionokból a dobozokat, és raktuk meg a fémketreceket, ezek a srácok rezzenéstelenül ültek az emelőgépen, esetleg zenét hallgattak, vagy telefonáltak, és arra vártak, hogy elvihessék a körbetekert rakományt. Idővel aztán, miután jobban megismertek, leszálltak a gép magasságából, és együtt hordták velünk a bűrt, amíg a kötelező egy darab kamiont ki nem ürítettük. A másodiknál már nem erőltettük a munkát, felállítottuk a rácsokat a kamion szája elé, és beültünk a dobozok mögé dumálni. Vagyis inkább őket faggatni, de leginkább szlenges mondókájukat meghallgatni: az amerikai sportról és az amerikai csajokról – mindkét témának külön nyelve volt, és egyiket sem tanították a középiskolai angolórán, de még az egyetemen sem.

The Atlantic Ocean. Talán soha életemben nem éreztem olyan megmagyarázhatatlanul jól magam, mint azon az augusztusi délelőttön, amikor a saját pénzünkön kibérelt Dodge-ban ültünk, 90 mérföld/órás sebességgel száguldottunk a 113-as autópályán az Operenciás felé, és ötféle hamis hangon üvöltöttük az Aerosmith *Dream On*-ját meg a Dire Straits *Money for Nothing*-jét. Végigbömböltettük a New Jersey Classic Rock Radiót, és elfelejtettük a raktárakat, a dobozokat, a felügyelőket, az izomlázát és az utálatos rutint, mert várt minket az óceán. Alig bírtunk normálisan viselkedni, fészkelődtünk az üléseken, minden porcikánk vízre és napfényre vágyott, ezért az első olyan part menti településnél, amelynek a nevében benne volt az, hogy *Beach*, nyomban meg is álltunk. És irány az óceán, bele nyakig a hullámokba, mint az ötévesek, ugráltunk, pancsoltunk, lubickoltunk, úszkáltunk, bűvárkodtunk, kergetőztünk, míg ki nem nyiffantunk a fáradtságtól. Aztán pedig elterültünk a homokban, mint a rozmárok, hogy úgy keljünk fel később, mint a rákok. Lábunknál kezdődött a végtelenül kék Atlanti-óceán, mi pedig boldog porszemekként pihentünk Amerika keleti peremén. Rövidnadrágom zsebében azután hetekig őriztem az óceáni homokot.

Este kábultan, de könnyű szívvel és széles mosolyokkal besétáltuk a környéket, hosszan elüldögéltünk a parton felejtett napozószékeken, és élveztük a sós levegőt. Remekül éreztük magunkat Rehoboth Beachen, de valami beazonosíthatatlan furcsaság zavarta a kedélyünket. Csak fokozatosan jöttünk rá, hogy mi az, és miután tudatosítottuk, kicsit megszeppentünk. Ugyanis ebben a városban túlnyomórészt férfi párokat és női párokat láttunk az utcákon, és az előbbieket furcsa, bensőséges mosolyokat lövelltek felénk, ahogy egymás kezét fogva elhaladtak mellettünk. Ráeszméltunk, hogy itt nem

öt nyaraló srácot látnak bennünk, hanem valószínűleg két párt, és egy szinglit, akinél szabad a vásár. Na, de melyikünk a szingli? – próbáltuk elviccelni a dolgot, de attól kezdve fura kényelmetlenség költözött a bőrünk alá. Szorongások közt megkerestük a legheteroszexuálisabbnak tűnő sport-kocsmát, és felbugyogó honvágyunkat két veder Yuengling nevű sörrel mostuk le. Később, a rajtunk röhögő munkatársaktól megtudtuk, hogy a városkát mindenki Rehomo Beachnek csúfolja.

Aznap éjjel a bérelt kocsiban aludtunk, egy parkolóban, miután hasztalan kerestünk olcsó szállást. Nekem az irigylésre méltó, sofőr melletti ülés jutott, de lappangó klausztrofóbiám miatt nem bírtam sokáig. Elfogyott a levegő, bepárásodott az ablak, elzsibbadt a térdem, kitörött a nyakam, nyilallt a hátam – ezért egy kétségbeesetten „zseniális” ötletem támadt, és hátraköltöztem a csomagtartóba. Azóta sem értem, miért is gondolhattam azt, hogy ott majd jobb lesz. Csak úgy fértem el, ha lábaimat békaként felhúztam, fejemet pedig előrehajtottam. Szorongtam így körülbelül fél órát a tömény benzinszagban, s aztán kimenekültem, levegő után kapkodva. Me and my idiotic ideas! Mivel aludni már úgysem tudtam volna, sofőr melletti helyemet pedig átadtam egyik társamnak, ásítózva bebarangoltam a környéket. Fáradt és nyűgös voltam, fáztam, és utáltam mindenkit, aki ágyban aludt. Egyre keserűbben baktattam a néptelen utcákon, a luxusszállók meg tágas nyaralók között. Önsajnálatom túlcsoordult, szerencsétlen hobónak éreztem magam, akit hazájától és családjától messze sodort a balszerencse, és most még földél sincs a feje fölött. Olyan nyomorult állapotba kergetett a krónikus álmoság, hogy elpárolgott belőlem a moralitás vagy az önbecsület, és mindenütt csak azt lestem, hogyan szökhetnék be aludni egy kiscsit. Túl jón és rosszon, kész voltam bárkit torkon harapni egy ágyért. Szerencsére gyávaságom még a fáradtságnál is erősebb volt, és visszaállította törvénytiszteletemet – beigazolvva egyrészt Nietzschét, másrészt pedig megelőzve esetleges deportálásomat. Visszatértem hát a csomagtartóba, a sós papucskok és szalámis szendvicsek közé, fejemet egy nedves törülközőre hajtottam, és alvást erőltettem magamra. Másnap, az Ocean City melletti fehér homokban – tojásként sülve – már nem is emlékeztem az elmúlt kriminális éjszakára.

New York. Chinatown közepén tett le az autóbusz, eső után érkeztünk, és az utcák párologtak, mint a noir filmekben. De még mielőtt jól szemügyre vehettem volna a várost, az első sarkon már el is átkoztam, mert egy kocsi nyakig spriccelt valami sűrű, szürke pocsolóyából. Welcome to the Big Apple! Amúgy alig fértünk a bőrünkben az izgalomtól, baszki, végre itt vagyunk, vége a gürcölésnek meg az unalomnak, vége az utcaszéli kisvárosnak és a zúgó raktárnak – íme itt vagyunk Amerika lüktető és vibráló idegközpontjában, s ráadásul még pénz is van a zsebünkben. Persze ugyanakkor be is voltunk tojva egy kicsit ettől a hatalmas vasbeton monstrumtól, amely nagyobb, mint nálunk otthon egy átlagos megye. Hamar kiderült azonban, hogy félelmetessége ellenére New Yorkban pofonegyszerű eligazodni, csak kitartás kell hozzá. Queens volt a végállomásunk, ahol egy ismerős szállást biztosított, és bőrdíjainkat zakatolva végighurcoltuk féltucatnyi Subway-járaton, majd pedig vagy huszonöt utcán. Queensre aztán igazán illik az antropológusok etnikai saláta metaforája, valódi, organikus Bábel – van itt mindenféle szín és nyelv, arabtól görögig és vietnamtól indiaiig, már csak az erdélyi magyarok hiányoztak, vagy ki tudja. Innen aztán, amennyire időnk és energiánk engedte, bebarangoltuk Manhattant: Central Park, 5th Avenue, Time Square, Madison Avenue, Broadway, Ground Zero, Rockefeller Center, Penn Station stb. Szinte egy teljes napot a Metropolitan múzeumnak szenteltünk, ahol az egyetemistáknak „ajánlott” 10 dolláros belépőből 50 centet fizettünk ki, és egyhuzamban végignéztük a világ művészetének legalább egy tizedét. Lekéstük a Szabadság-szoborhoz vivő kompot, ezért csak a távolból integettünk a tógás asszonyságnak vissza, majd estig lötyögtünk a vonalzóval

meghúzott utcákon, ettünk egy agyonsajtozott amerikai pizzát, és ezzel be is fejeztük a New York-i kalandot.

Persze, kezdettől éreztük a frusztrációt, hogy ez alatt a négy nap alatt, amíg itt leszünk, csak épphogy megízlelni tudjuk ezt az elképesztő emberi csodát, és aztán bosszankodhatunk mindaddig, míg valamikor majd vissza nem térünk, vagy ki tudja, akár életünk végéig is. Így hát, igazság szerint, talán nem is szabadna nekem erről a metropoliszról írnom, mert rövid tapasztalatunk elenyésző azokéhoz képest, akik esetleg itt töltötték a nyarat. Mégis fontos volt számunkra az a pár nap, ami mohó futkározással és elbiggyesztett ajkú bámészkodással telt, mert akkori állapotunkban New York volt az alagút végén incselkedő fény. A három és fél hónapnak ezen pár utolsó napja értelmezte át a teljes amerikai epizódot: az utolsó falat izgalmasan jó ízt hagyott a szánkban, és nagy részben ennek köszönhető, hogy nem bántuk meg az egészséget, és – noha megszeretni sohasem fogjuk – azért mégsem utáljuk annyira az Egyesült Államokat.

Outro: Amikor kisgyerek voltam, sokat járt a szám, és egyszer megígértem nagyapámnak, hogy ha majd nagy leszek, elmegyek Amerikába, irtózatosan meggazdagodok, és mindenkinek a családból hozok minimum egy autót. Később arról álmodoztam, hogy zseniális feltaláló leszek, és majd a CIA-nak fogok dolgozni. Liciben pedig, az unalmas fizikaórákon azon morfondíroztam, miként legyek híres antropológus, akit meghívna majd az egyik amerikai szuperegyetemre előadásokat tartani. Másodéves egyetemistaként pedig végre eljutottam az Újvilágba, és három hónapig gürcöltem mocskos vendégmunkásként. Az az érzésem, hogy a valóság igazságtalan volt velünk is és Amerikával is, és ennek ellenére az egész nem történhetett volna meg másként. Kényszerű és meglepő találkozás volt, egyik fél sem hozta a legjobb formáját: mi egy tőlünk idegen gyakorlattal, a monoton fizikai munkával mutatkoztunk be ezen az idegen kontinensen, és nem a teljesebb valónkkal, értelmünkkel és tehetségünkkel, hogy ezek szerint ítéljenek meg az ottani emberek – Amerika pedig a gazos, poros, szennyezett és unalmas hátsó udvarát mutatta, nagy kapitalista ülepének alsó felét, és csak halvány ízelítőt adott az izgalmas és színes nagyvárosi életből, természeti szépségeit pedig egyáltalán nem láttuk. Most akkor csalódtam Amerikában, mert nem hallottam élőben egy Tom Waits vagy B.B. King koncertet, mert nem ittam whiskyt egy füstös jazz-bárban, vagy mert nem élvezhettem egy rockegyüttes riffjeit az egyik New York-i tömbháztetőn? Haragudjak Amerikára, amiért nem láttam a Niagara-vízesést és a Grand Canyont vagy az arizonai sivatagot? Amiért nem böngészhettem a San Franciscó-i beat és hippy könyvesboltokban? Amiért nem fűveztem harvardi vagy stanfordi egyetemistákkal? Amiért nem volt részem szinte semmiben, amit mitikusan amerikainak bélyegeztem? Nevetséges lenne, és mégis így éreztem, amikor hazafelé repültünk. A körülmények valósága megtartotta ezeket a személyes sztereotípiákat a képzelet szintjén. Amíg ismét próbára nem teszem őket.

Addig is legalább kipipálhatom Amerikát az utazási célpontok listájáról. Check! Jöhet a többi néhány kontinens. Amúgy röviden lehet leltározni, hogy mit hoztam onnan magammal: egy kis pénzt (aminek nagy része még mindig a matrac alatt várakozik), egy laptopot (amin ezeket a sorokat írom), egy iPodot (ami azóta a leghűségesebb útitársam), pár ruhadarabot, egy eredeti és legendás, 29 dolcsis Converse teniszcipőt (amivel sajnos már csak koncertekre merek járni a rongyos külseje miatt), pár ajándékot a szülőknak és barátoknak, négy könyvet (az egyiket Aberdeen könyvtárából loptam, talán azóta már köröznék érte), s ennyi, több úgysem fért volna a bőröndbe. S ezeken kívül van egy kopott, szürke egydollárosom, amit mindig magammal hordok a pénztárcámban. Temérdek emlék és benyomás van ebbe a papírszeletecskébe zsúfolva. *E pluribus unum.*

TÖRÖK ZSUZSANNA

INKUBÁTORBAN JÁRTAM

Az amerikai magyarság
nem feltétlenül
a gazdag nagybácsis
életről szól...

40

M eleg volt, tágas és befogadó. Figyeltek és vigyáztak rám, mindennap kellő időegységnyi pihentem, három hét alatt hat kilót híztam. Álmodtam is, mert lehetett: jó volt hozzám az *american dream*. S mivel inkubátor, ki is szálltam belőle, vissza az itthoni realitásba, ahol más szemmel nézhetem vissza az ott töltött heteket.

Hasonlóan jár el Pigniczky Réka is legújabb filmjével, mely visszatekint az egyesült államokbeli életre, s mely – ennél összetettebb oknál fogva – az *Inkubátor** nevet kapta. A filmet idén mutatták be először a budapesti Uránia Filmszínházban – a bemutatón a rendezőnő amerikai családja is részt vett, ezzel is hangsúlyozva a produkció családi, személyes jellegét. A 2010-es dokumentumfilm az egy évvel korábbi kaliforniai cserkész-tábor élményeit dolgozza fel, ahol a rendező és régi cserkészársai újra előadják az azelőtt 25 évvel hasonló felállásban eljátszott *István, a király* rockoperát. A film egyfajta *feel-good movie*, amely szórakoztatni is kívánja az itthoni közönséget, s megoszt olyan cserkészpoénokat is, amelyek ha nem is feltétlenül esnek le mindenkinek, kedvesek és őszinték. Többször is elhangzik az „amerikai magyar vagyok” mondat, hangsúly a magyaron, s a film egyben az „amerikás magyar” emigráns közösség történetét, életformáját is bemutatja, arra a kérdésre keresve a választ, hogy az ott született magyaroknak mi is igazán a nemzetiségük, hova tartoznak, hol is van számukra a haza. A film nemcsak az amerikai magyarokra, hanem egyálta-

*Inkubátor, 2010. Film. Rendezte Pigniczky Réka. Gyártó: 56 Films.

lán a magyarokra, a magyarság jelentéseire próbál rámutatni. A jelenetek túlnyomó része a Yosemite-völgyben gyülekező, negyven év körüli cserkészek készülődését mutatja be a táborvégi előadásra, és meg is szólaltatja őket az úgynevezett „kötőjeles”, kettős identitásukra vonatkozó kérdésekkel kapcsolatban.

Pigniczky Réka Amerikában született és nevelkedett, jelenleg Magyarországon él családjával, filmrendezőként tevékenykedik, és egyben az Associated Press munkatársa. Az *Inkubátort* megelőző, *Hazatérés* című díjnyertes alkotását 2006-ban mutatták be szintén Magyarországon. Ez az első film testvérével, Eszterrel együtt megtett magyarországi felfedezőútjukat mutatja be, miközben 1956-ban menekült apjuk itthoni történetét próbálják kideríteni, hogy végül megtudják, Magyarországon a forradalom előtt honvéd törzsrőmesterként sikkasztáson kapták. A szintén dokumentumfilm műfajához illeszkedő darab rámutat arra a bizzar valóságra, amelyben az Amerikában született generáció igen keveset vagy radikálisan másat tud az „itthonról”, s jelzi, milyen lehet úgy felnőni, hogy a szülők mindig egy olyan világról mesélnek, amely nem látható, nem megközelíthető, és olyan szokásokra, rutinokra nevelnek, melyeknek semmi közük az amerikai élethez. Ezt a képet nagytárgy fel az *Inkubátor*, feltárva egy olyan közösséget, melynek a hete tipikusan „amerikásan” kezdődik, de hét végére mindenki magyarul beszél, kürtöskalácsot süt, táncol, a magyar kultúráról tanul, és olyan magyar népdalokat énekel, melyeket itthon is kevesen tudnak. E bensőséges műfaj teret enged ma is ott élő magyarok megszólalásának, miközben visszaemlékeznek az egykori cserkészlágeri élményekre és arra a különösen *koppanyos* belső indíttatásra, mely lehetőséget adott előadni egy remekművet.

A film címválasztása több nézőpontból is megközelíthető. A film elsősorban az ötvenhatosok gyermekeinek, unokáinak generációjáról szól, akik egyfajta burokban, inkubátorban nőttek fel az Egyesült Államokban: kiskoruktól néptáncoltak, cserkészkedtek, istentiszteletre jártak, s legalább hétvégéjüket rendszerint magyar közösségben töltötték. Az ebből való kilépés nevezi el tulajdonképpen e szűk közeget inkubátornak. Voltaképpen itt több inkubátorról, több *váróteremről* van szó: egyik ilyen közeget az iskola előtti évek képviselik, amikor az ott született generációk csak magyar környezetben éltek, jóformán nem is találkoztak a nagybetűs Amerikával az első intézményes évekig. Az emigráns generáció számára maga az ország volt egyfajta inkubátor, egészen addig a percig, amíg ők vagy gyerekeik visszaköltözhetek magyar földre. Inkubátor a cserkészlet, a magyar hétvége, az itthoni barátok vagy a magyar templom, ami órákig, napokig teljesen kizárja az amerikai életet, hogy aztán visszaengedjen a megszokott, angol nyelvi közegben zajló hétköznapiakba. Az amerikai inkubátorban Réka és társai egy karikatúraszerű Magyarországot „örökölték”, kemény diktatúráról, boldogtalanságról, félelemről hallottak. A rendező „hazaköltözése” teszi lehetővé valójában, hogy azt az amerikai *belső nézőpontot* használja fel, melyet onnan még nem láthatott igazán.

A filmszálak egyike a rendezőnő hűgával való beszélgetését kíséri. Réka konkrét kérdéseket tesz fel, Eszter válaszol, mégsem interjúról van szó. Egy család, két testvér, és ebben a dialógusban mégis mintha a két ország is megjelenne: Magyarország kérdezi Amerikát. A rendező tulajdonképpen úgy válogatja meg kérdéseit, hogy testvére válaszaiból valahogyan körvonalazódjon az „ott maradtak”, a „haza nem jövők” álláspontja. A válasz meg tisztá: „Most nem fog mindenki visszaköltözni Magyarországra. Mi itthon vagyunk.” Réka is rábólint, ez így jól is van. Kevés azonban az ilyen jellegű beszélgetés a filmben, túlsúlyban vannak az egyéni hozzászólások, megjegyzések. Filmnézés után többen egyetértettünk azzal, hogy Eszter szerepe egyik legerősebb a filmben, mégis mire harmadik, negyedik mondatához érne, ismét vált a kamera, újra az erdőben vagyunk, és folyik a próba. Talán azzal magyarázható ez, hogy a rendező szükségét érezte ezt a filmet egy minél szélesebb közönségnek felkínálni,

kellett egy egyértelmű *storyline*, mely nem enged elég teret a családi, személyes hangulatnak. Erdemes lett volna nagyobb hangsúlyt fektetni a testvérek különböző választásának következményeire, megmutatni, hogy mit is jelentett igazán ez az inkubátor annak, aki hazajött (önazonossággal látta el, gazdagította életképességét), illetve az ott maradottak számára (csak egyre tovább távolította a fantomszerű, képzelt Magyarországot).

Pár nap elteltével kissé szidtam magam, hogy miért nem mutatom ki jobban az örömet, hogy ott vagyok Amerikában. Legalábbis az ottaniak kérdései azt sugallták, hogy nekem most nagyon kell csodálkoznom az ottani világon, majdhogynem transzban kellene lennem attól a másságtól, az ottani világ csodálatos, az itthonitól annyira idegen képétől: „Ilyet otthon biztos nem ettél. Ugye? Otthon még nincs ilyen *phone*, igaz? Otthon milyen zöldségeket lehet vásárolni? És most már ott is kapható többféle külföldi autó? Ott teljesen más az egyetem, össze sem lehet hasonlítani az ittenivel, ugye?” Hát dehogynem. Mindent meg lehet nálunk is venni, csak pénzed legyen, van sok autó, több is, mint ahány kellene, az egyetemi tanítás, szillabusz, módszer ugyanilyen. Csodálkoztak a válaszaimon, őszintén nem is tudom, elhitték-e. Nem reagáltam túl az ottani világgal való találkozást. Bizonyos szempontból nem volt idegen. A szemem hozzászokott már a felhőkarcolókhoz, a külvárosi csendes, bekerítetlen házakhoz, a mexikói alkalmazottakhoz vagy a kalapos rendőrhöz a *highway*en, ezeket többszáz film megmutatta már. Nem ez volt a más, hanem az emberek és a káprázó nyugodtság. Könnyen meg lehet szokni, aztán bánkódni, hogy itthon milyen zárkóztak, szürkék és gorombák az elárúsítók, hivatalnokok.

Azt viszont nem gondoltam volna, hogy közel nyolcezer kilométert utazva az Egyesült Államokig több magyart fogok ott megismerni, mint amerikai. Három hetet töltöttem az óceánon túl, és mindössze egyetlen amerikai ismertem meg, Stephen Spindert, aki ráadásul tud magyarul, és tizenhét évet töltött nálunk, magyar falvakat fényképezve. Viszont annál több székelőudvarhelyi, csíkszeredai, kolozsvári és csodálkozásomra legnagyobb számban marosvásárhelyi magyarral hozott össze a sors. Szoros közösségben élnek, büszkén vállalják magyarságukat, és ennek megünneplésére minden évben szeretettel várnak bárkit az Ohio állambeli Reménység Tavánál megrendezett ITT-OTT találkozóra. Az 1967-ben alakult Magyar Baráti Közösség alapítóközössége – köztük Ludányi András, Somogyi Balázs, Bokor Erika – idén negyvenharmadik alkalommal szervezte meg e találkozót, mely az ország különböző államaiban élő magyar közösségeket hívja össze, együttműködésre, művelődésre ösztönzi, és nem utolsósorban egyhetes közös kikapcsolódást kínál számukra. A találkozó mindennapi programjában fontos helyet foglalnak el a művészeti, irodalmi és kulturális előadások, melyek ismételten lehetőséget adnak itthoni előadóknak is, hogy bemutassák kutatásaikat, projektjeiket, indíttatásaikat az amerikai magyaroknak, akik évente segítik az erdélyi alapítványokat – mint például a Bőjte Csaba által fenntartott gyermekmentő programokat –, és ugyanakkor céltudatosan védelmezik a közép-európai magyarok kisebbségi jogait. Az idei találkozón számos olyan előadót ismerhettem meg, akiről itthoni körökben eddig nem hallottam, annak ellenére, hogy évekig majdhogynem szomszédok voltunk. Magam is részt vettem a programban, nyelvi gyakorlatokkal próbáltam a fiatalabb generációt helyesírásra, fogalmazásra bátorítani, és kellemes meglepetés volt azt látni, hogy valóban érdekli őket mindaz, amire szüleik, nagyszüleik törekednek évről évre. Pigniczky Réka sógora, Szentkirályi Endre az itthon kevésbé ismert író, Gábor Áron életművéről tartott előadást, mely főként az író *Túlélés* című regényének a mai magyar világgal kapcsolatos vonatkozásairól szólt.

Miért jó eljutni egy ilyen rendezvényre? Itthon is vannak magyarok, itthon is van tópart meg sütögetés, itthon is lehet magyarnak lenni, sőt aki „magyarkodni akar”, az maradjon itthon – gondolnák legtöbben. Talán én is ezt gondoltam, mikor először

szembesültem az ottani magyarok közösségével, tevékenységével. De nem vagyok meggyőződve arról, hogy a földrajzi koordináták határoznák meg azt, hogy ki mennyire lehet magyar, ki hogyan nevelje gyerekeit, mire tanítsa őket, vagy milyen nyelven beszéljen otthon. Az amerikai magyarok kettős identitása sok szempontból gazdagabbá teszi őket saját társadalmukban, és ösztönzi a fiatalabb generációkat, hogy visszajöjjenek oda, ahonnan szüleik, nagyszüleik elindultak, segítsenek az itthoniak helyzetén, lehetőséget adjanak itteni magyarok ösztöndíjas továbbtanulására határokon túl.

Az ITT-OTT találkozon láttam én is először az *Inkubátor* című filmet, egyik esti program keretén belül vetítették, utána meg a rendező sógora mondott pár szót a költségvetésről, reakciókról, fogadtatásról. A mellettem ülő, tizenhárom éve kint lakó, velem egyidős barátnőm a film minden rezdülését értette, az ő gyerekkora is tökéletesen megegyezett a filmben bemutatottal, majd csendesen megjegyezte: ő valószínűleg nem fog hazaköltözni, de ő is a megnevezett inkubátorban van. Örült, hogy nevet adhatott annak, amit ott töltött éve alatt érzett és tapasztalt. Furcsamód számomra is voltak ismerős képek a filmben, különösen a cserkész tábor rutinjai, ugyanis ottlétem második hetét én is cserkész táborban töltöttem, ahol több mint hétszáz magyar cserkész a Föld legmesszebb eső részeiről ünnepelte a magyar cserkészmozgalom százéves fennállását, valamint a külföldi magyar cserkész 65. évfordulóját a Külföldi Magyar Cserkészszövetség (KMCSSZ) által megrendezett központi Jubileumi Nagytáborában. A New York állambeli Fillmore-ba tizenkét ország harminckét városából érkeztek cserkészek, így az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Argentína, Venezuela, Ausztria, Magyarország, Románia is képviseltette magát. Jómagam sohasem voltam ezt megelőzően cserkész táborban. Nem lettem cserkesszé avatva, és igazán nem tudtam, miből áll egy ilyen közösség, különösen a határokon túl. Egypár dolgot viszont megtanultam. Ezek az emberek nem csupán tájékozódni, sátrat verni, túlélni és tüzet gyújtani tudnak, de rendkívül összetartóak, tisztelik egymást országtól és bőrszíntől függetlenül, s főként ezért büszkéek magyarságukra, úgy, hogy azt mindenkivel megosztandó értéként tanulják, ápolják, adják át. Megjegyzésképpen: kiskoruktól gyönyörűen beszélnek magyarul, és bátran le merném fogadni, hogy több népdalt tudnak, mint mi sokan itthon.

A cserkész táborban több olyan rangidős cserkészt ismertem meg, aki engem egyfajta egzotikumnak tartott, csupán mert Erdélyből jöttem. Mindahányan igyekeztek beszámolni arról a magyar földről, amire emlékeztek, de voltak olyanok is, akik nem jártak itt sohasem, mégis mérgesen kijavítottak, hogy én nem romániai, hanem erdélyi vagyok. Legtöbben azonban nem voltak tisztában az itteni helyzettel, számukra a Kárpát-medence egy szegény, elhagyott, veszélyes hely, ahol nem lehet megélni, ahol verik a magyarokat, ahol kevés ember tanult, s ahol nem számolnak el azzal a pénzsegéllyel, amit ők évente küldenek az itteni rászorultaknak. Ez egy olyan kép, amelyiknek igen vastag és rozsdás a kerete, így lecserélni nagyon nehéz, vagy bizonyos idő után meddő kísérlet.

Az *Inkubátor* által bemutatott emlékezés az enyémtől valamelyest különbözik: az én ottlétem beszámolót szül, míg a rendező egy olyan korszakra emlékszik vissza, melyben ő nem feltétlenül volt jelen: amelyben emlékezésre volt nevelve. Egy olyan *utóemlékezésre*, mely nem alapul egyértelmű tapasztalatokon, emlékeken; az emigráns magyarok egy olyan haza emlékeit osztják meg gyermekeikkel – s egyben ösztönzik őket is az erre való emlékezésre –, mely a maga rendjén megtanult képekből, rítusokból, színekből, szokásokból áll. Az amerikai magyarság nem feltétlenül a gazdag nagybácsis életről szól, az alkalmazkodás meg kétélű: e kettős identitás olyan amerikai magyarokat szül, kiknek számára a magyar név vagy egyszerűen egzotikum marad, vagy útlevel egy gazdagabb, színesebb, szellemi és emberi többlet felé.

KISS BOGLÁRKA ERZSÉBET

AZ ÖTVENES ÉVEK HOLLYWOODJA, MOZGÓKÉPEKEN

A fehér bőrű és
ráadásul szőke hajú nő
a fehér férfi legnagyobb
értékét jelenti.

■ Az ötvenes években az Amerikai Egyesült Államokban a szexet az emberi lét problémáinak a megoldásaként definiálták. A meztelenség, a csupasz test, a civilizáción kívüli létmód egyre gyakrabban jelent meg a kultúra termékeiben. Ledőltek a tabuk, explicitebbekké váltak a filmek. Ez a kezdetben underground mozikra jellemző ábrázolásmód a hollywoodi mainstream filmekbe is beszivárgott. A családi mozik mellett megjelentek a kizárólag felnőtt nézőket megcélzó filmek, explicit erotikus jelenetekkel megtűzdelve. Így tehát kijelenthetjük, hogy a korabeli filmképeken megjelenő női test nem más, mint a szex képe. A fenti fejlemény az ötvenes évek Hollywoodjában elkerülhetetlen volt, mivel a háború a filmgyártásra is keményen rányomta a bélyegét. A trösztellenes törvények komolyan befolyásolták a monopoll helyzetben lévő stúdiókat.

A moziba járók száma drasztikusan csökkent, míg 1946-ban 82 millió nézőt számláltak, ez a szám 1950-re 36 millióra esett vissza, és nem állt meg a zuhanásban.¹

A végső csapást azonban a televízió jelentette a hollywoodi stúdiók számára.

Megjelentek a kisebb produkciós cégek, több filmes megalakította a saját kis stúdióját, az általuk gyártott filmek bemutatásáról pedig a nagy cégekkel tárgyaltak. 1956-ban körülbelül 150 film készült a nagy stúdiókon kívül. Mivel a nagyok lemondtak a B-szériás filmek, a rövidfilmek és a filmhíradók gyártásáról, az ezek által lefedetlen kísérletezési lehetőség a kis cégekre maradt. A független producerek pedig nem sajnálták az energiát, hogy olyan filmeket gyártsanak, amelyekkel

visszahódíthatják a közönséget a mozitermekbe, tabukat lepleztek le, erotikus filmeket készítettek, kísérleteztek.

Ezzel szemben a nagy stúdiók az innovatív megoldások helyett látványos, színes, szélesvásznú produkciókat gyártottak, így legalább képileg fel tudták venni a versenyt az ötvenes években még fekete-fehér televízióval. Több kísérlet született arra, hogy még vonzóbbá tegyék a filmeket a közönség számára, így született meg a Smell-O-Vision és az AromaRama, amelyek az illatos mozival próbálkoztak, de létrejöttek a háromdimenziós filmek is, majdnem minden műfajban. A színes filmek száma rohamosan nőtt az ötvenes évek folyamán. 1952-ben 115, 1953-ban 163, míg 1956-ban már 170 színes film készült.² A hatvanas évekre azonban az Amerikai Egyesült Államokban már elterjedt a színes televízió, és ez a versenyfelület is lezárult. Egyetlen megoldásként az együttműködés mutatkozott lehetségesnek, a stúdiók csatornákat vettek, eladták a filmek jogait. Az Oscar-díjat 1927-ben kezdték el átadni az arra érdemes produkciónak készítőinek, viszont 1952-ben a televízió is közvetíteni kezdte az eseményt, ekkor jöttek rá, a díjkiosztónak akkora nézettsége van, hogy amely filmek díjat kapnak a gálán, hatalmas nyereségre számíthatnak a jegypénztáraknál.³

A stúdióknak muszáj volt biztosra menniük, hiszen egy ilyen szuperprodukcióba rengeteg pénzt fektettek, így születtek meg az ötvenes években a nagy filmeposzok, mint a *David and Bathseba* (1951), a *Quo Vadis* (1951), a *The Greatest Show On Earth* (1952), *From Here to Eternity* (1953), *Around the World in 80 Days* (1956), *The Bridge on The River Kwai* (1957) és a *Ben Hur* (1959).

A szórakoztató látványra épülő filmekkel megerősödött a sztárrendszer. A kényyszer, hogy sikeres filmeket készítsenek, magával vonta a sztárok szerepeltetését a stúdiók által kibocsátott filmekben. A sztár is biztosíték volt arra, hogy több nézőt vonz majd be a film a vetítőtermekbe, és annak érdekében, hogy a filmszillag minél vonzóbb legyen, megfelelő technikai háttérrel kellett biztosítani: színes filmet szélesvásznún. Több, a színes technikával foglalkozó cég fejlődésnek indult, de a vezető helyet a Technicolor foglalta el. A kisebb cégek jelenléte, mint például a Cinecolor vagy a Truecolor azonban arra engedett következtetni, hogy a piac megnyílt. A Technicolor képminőségével nem versenyezhettek, de a kisebb, független produkciós irodák velük dolgoztak. A hatvanas évekre a Technicolor már csak egy volt a többi lehetőség közül.⁴

Amíg a televízió fekete-fehér volt, addig még Hollywoodban is gyártottak fekete-fehér képeket, de a hatvanas években ez már elképzelhetetlen volt.

A másik lényeges tényező, ami az ötvenes években alakult ki, és fontos szerepe van a sztárrendszerben, a szélesvászon technikája. A technikával már a húszas években is próbálkoztak (a Fox stúdió a Magnascope-pal), de az igazi áttörést ez az évtized hozta meg. Az eljárás a technikai apparátus miatt igen költségesnek bizonyult. Különleges felvevő- és vetítógépre volt szükség, külön vásznakot kellett felszerelni a mozikban, ezt nem mindenki engedhette meg magának. Brian O' Brian azonban megalkotta a szélesvásznú kamerát 4 lencsével, ez egyben vetítőként is szolgált. Végül a Panavision fejlesztette ki és standardizálta a technikát. Speciális lencseegyesítéssel kiküszöbölték a szélesvásznú felvevők addigi hibáit (perspektíva, közelik).⁵ Így a sztárok még tündöklőbbek lehettek a hatalmas vásznakon.

Mindegyik stúdiónak megvoltak a maga sztárjai, akiket reklámozni kellett, nemcsak a filmekben, hanem – hogy ezek sikerét elősegítsék – a napilapokban, magazinkban, rádióban, televízióban. Christine Gledhill a *Stardom: Industry of Desire*⁶ című könyvében olvashatunk egy tanulmányt arról, hogyan alakították a sztárok imázsát. A népszerűsítési módszerek minden médiumot lefedtek, és a legegyszerűbb és leghatásosabb módnak a sztereotipizálás bizonyult. A tanulmányban Thomas Harris Grace Kelly és Marilyn Monroe alakjára és képére tér ki. Az ötvenes évek két

fontos színésznője két teljesen különböző jellemnek volt a szimbóluma, érdekes módon a sztereotipizálás folyamatának a lépcsői ugyanazok voltak. Grace Kelly a „hölgy”, míg Monroe a „lány” figuráját testesítette meg. A népszerűsítés technikája megegyezik a két színésznő esetében, de az eljárást nemcsak náluk használták, hanem minden sztárnál, minden kidolgozandó karakternél.

A Grace-ről szóló híreket, információkat főként nőknek szóló magazinokban, folyóiratokban találjuk meg, a *Cosmopolitan*, a *Vogue*, a *Mademoiselle*, a *Good Housekeeping*, a *The Ladies Home Journal* közöl róla cikkeket. Lélegzetelállító ruháiról, romantikus szerelmi életéről, sikereiről olvashatnak a nők: arról, hogy férjhez ment a monacói herceghez, és természetesen hírt adtak gyermekük születéséről is. Grace Kelly a tökéletes társ volt a férfiak számára, és követni való példa minden nőnek, aki az ötvenes évek normái szerint akart élni.

A férfisztárok tinimagazinoknak adtak interjút arról, hogy ők hogyan képzelik el a tökéletes randevút, mivel szeretnek foglalkozni szabadidejükben, milyennek kell lennie egy lánynak, hogy elnyerje a tetszésüket. A mozis folyóiratok tele voltak ilyen címekkel, mint a *The Tale of Two Legend*, *The Girl I Go For*, *Dating Advices*, *Bobby Vee Talks About Love*, *Hot Movie Star Fashion*. Minden a párválasztás és a házasság körül forgott. A lányok megismerhették a folyóiratokból a tökéletes férfiakat, megtanulták, hogy meg kell őket szerezni, és tippeket kaptak, hogyan kell a csábítást végezhinni. Posztereket, fényképeket tehettek ki a falaikra, hogy emlékezzenek, ők a férfiak, akiket be kell cserkészni. A női magazinok megtanították a nőket, hogyan sminkeljék magukat, mibe öltözzenek, hogy sikeresek legyenek, hogy beváltsák álmaikat, vágyaikat, melyeket többek között a filmekben hoztak létre nekik. Legyenek szép hölgyek, jó feleségek és kitartó, gondos anyák.

A férfiak is kaptak sztárokat, képeket, testeket, nőket, akikért epedezhettek. Thomas Harris tanulmányából tudhatjuk, hogy Grace Kellyvel ellentétben Marilyn elsősorban a férfiaknak szóló magazinokban szerepeltették, az ideális társ helyett ő az ideális játszótárs szimbólumává vált. Amíg Grace a hölgyeket, addig Monroe a lányokat képviselte, fotómodell volt, címlap-lány.⁷ A Fox stúdió ki is adta a róla készült aktnaptárt, amely az 1953-ban debütáló *Playboy* férfimagazin első számában is szerepelt, de a *Playboyon* kívül Marilyn gyakran szerepelt az *Esquire* és a *Coronet* című magazinokban is. A szex szimbólumává vált, mintha a normális család hiánya mentesítette volna őt a jó kislány szerepkör alól, és legalizálta volna testének explicitebb megmutatását.

A róla megjelenő hírek szerelmi, családi életére vonatkoztak, válásait és házasságkötéseit tárgyalták, koreai fellépéséről informáltak. Monroe alakja valójában annak az ideálnak a szimbóluma volt, aki boldogan kiszolgált a férfiakat, teste és tettei (legalábbis azok, amelyek a filmekben és a médiában megjelentek) egyaránt ezt támasztották alá. Richard Dyer⁸ *Monroe and sexuality* című tanulmányában írja, hogy Marilyn és a *Playboy* együttes ígérete a következő: leveszik a férfiak válláról azt a terhet, hogy a nőket ki kell elégíteni, biztonságos, gond nélküli szexet ígérve. Tulajdonképpen Monroe és képei testesítik meg a magazin filozófiáját, ami kultúra, civilizáció és a Rousseau értelmében érintetlen, fehér bőrű szőkét ajándékoz minden

férfinak. Dyernél olvashatjuk azt is, hogy a forma, amit Monroe megtestesít, ott él a kultúrában.

A fehér bőré és ráadásul szőke hajú nő a fehér férfi legnagyobb értékét jelenti. Az, hogy magáénak mondhat egy ilyen nőt, kiváltja bármely rassz tagjának elismerését és irigységét. A „Fehér istennő” képe számos kultúrában fellelhető.

A szőkeség (főként a platina) pedig a „fehérség” lehangsúlyosabb jele, gyakran asszociálják a jóléttel, gazdagsággal, és párhuzamba állítják az arannyal és ékszerekkel, állítja Dyer. Bertrand Meyer-Stambley Monroe-ról írt életrajzi könyvében olvashatjuk Marilyn és Elia Kazan viszonyáról: „Kazan nem volt magas férfi, de akkor, Marilyn oldalán legalább háromméteresnek tűnt. Marilyn gyűjteménybe illő darab volt. A férfiak számára ez presztízskérdés.”⁹

Marilynnak a filmvászonon kívül folyó élete is annyira összemosódott a szerepeivel, hogy ugyanazt a képet erősítette. A sztereotipizálás, a folyamatos információcsere a közönséggel (magazinok, napilapok, rádió, televízió) és ennek az információnak a folytonos ismétlése olyannyira bevált, hogy a sztár – jelen esetben Marilyn Monroe – alakjáról, testéről mindenki tudta, hogy mit jelképez. Az élethelyzetek, amelyekbe keveredett, viharos kapcsolatai, a fényképek, amik és ahol megjelentek, mind arra voltak hivatottak, hogy ugyanazt hangsúlyozzák: Marilyn Monroe sztár, a testiség szimbóluma. Hogy pontosan mit is jelenthetett alakja az ötvenes években, az Amerikai Egyesült Államokban, azt a következő két vélemény is tükrözi: „Az ötvenes évek kitalációja volt, annak a hazugsága, hogy a nőnek nincsen szexuális igénye, és csak azért létezik, hogy táplálja őt és kielégítse a férfi szükségleteit” – olvashatjuk Marilynról Molly Haskellnél.¹⁰ Annak ellenére, hogy ez feminista álláspont, hasonló találunk Norman Mailer Monroe-ról szóló életrajzi regényében: „Ő volt a mi angyalunk, a szex édes angyala, s úgy áradt belőle a szex mézes édessége, mint egy mesterhegedűből a hang. [...] Marilyn azt sugallta, hogy legyen bár gyötrő és veszedelmes a szex másokkal, ővele merő fagyaltnyalogatás. Ha gusztusod, mint az övé, istenem, de szép s milyen édes lehet az a testpuha álom, amit veled megosztana.”¹¹

Rendszerint énekesnőt, színésznőt, titkárnőt, kóristalányt, modellt alakított. Mindegyik munkakörben fontos szerepe van a testnek. Egy színésznő vagy egy modell bármikor megmutathatja bájait, anélkül hogy szemérmeskednie kellene. Munkája az, hogy előkészítse magát arra, hogy nézzék, a néző pedig tanúja ennek az előkészítési folyamatnak is (például sokszor látunk öltözőben zajló jeleneteket, melyek nem szolgálnak mást, csak hogy a test igazán jól láthatóvá váljék). A világ legtermészetesebb dolgaként kerül tehát a test és ezzel együtt a szex a képre. Ezek a feministák és maga Monroe által is sokat kárhoztatott pózok absztrahálták és tették időtlen-né az alakját. Marilyn saját bevallása szerint szerette volna kipróbálni magát más műfajokban is, de miután saját vállalata lett, filmjeiből ezután sem tűntek el a fent említett karakterek, és nagyjából a műfajokhoz is hű maradt. A szerepek bejáratása, a folyamatos ismétlés által kialakulnak bizonyos sztereotípiák, azok, amelyekről a fenti idézetekben is olvashatunk.

A műviség, amely a társadalmi életre volt jellemző, a sablonok és normák szerinti életmód, a meghatározott szerepek elfoglalása tehát ugyanúgy működött a mozi-vászonon, mint a valóságban. A nők megkapták a mintákat, a követendő példaként

felállított színésznőket, akik a vászonról és a magazinok hasábjairól is ugyanazt az üzenetet közvetítették: legyetek igazi nők, feleségek, anyák. A férfiak pedig megkapták a tökéletes nő képét, aki kiszolgálja őket, felnéz rájuk, és lesi minden gondolatukat. A tanítás bevált, mindenki úgy akart viselkedni, ahogyan a sztárok, olyan életet élni, mint ők, de ha ez nem is volt lehetséges, megelégedtek annyival, amivel lehetett. A divattippekkel, etikett-tanácsokkal és a fogyasztói társadalom által felkínált javakkal: ruhákkal, ékszerekkel, divatos frizurákkal. A filmek valósággá tették, hogy a nő az, amit hord, tehát jól kell kinéznie.¹² Egy nő öltözeke feltétlenül meg kell feleljen a divat szabályainak (F.C. fashionably correct), ha nem idomul megfelelően az elvárásokhoz és a felmutatott példákhoz, akkor természetesen lehetetlenné válik számára a sikeres párválasztás és a szerelmi élet. Egy nőnek mindig tökéletesen kell kinéznie, amikor találkozik élete férjével, ha nem néz ki jól, evidens módon nem is gondolkodhat megfelelően.¹³

A divat volt az, amihez az emberek a valóságban is hozzájuthattak, egy darabka a filmek, a káprázat világából. Amikor erre Hollywood rájött, úgy szórta a csillogó sztárokat, a káprázatos ruhákat, hogy mindenki olyan F.C. akart lenni, mint a filmekben szereplő színészek. A színes filmekben és a szélesvásznú színes filmekben úgy vonultak fel, akár egy divatbemutatón. Minden jelenetnek, minden tevékenységnek megvolt a maga viselete, egyenruhája. A tökéletesített közeliken pedig nemcsak a frizura formája, de a smink is pontosan látszottak. Amit egyszer a testtel lehetett művelni, hogy szebb legyen, divatosabb, az mind ott volt ezekben a szuperprodukciókban, az üzletekben pedig mindezeknek az olcsóbb utánpótlásai, hogy mindenki megvásárolhassa őket.

A nők ruhája a filmvásznú több mindenre kiterjedő eszközként működött. Megtanította a nőket arra, hogy megfelelő ruha nélkül nem lehetséges az összhang, és szükséges a beilleszkedéshez is. Kihangsúlyozta a nők szerepét szexuális tárgyakként vagy szexuális partnerekként. Ezenkívül felvonultatta, közszemlére tette az ötvenes évek amerikai társadalmának javait, amelyekre a néző is szert tehetett. Az pedig, hogy milyen közegben használták ezeket a kreációkat (sízés, lovaglás, teadélután, koreográfia, úszás), felmutatta a közönségnek azokat a képeket, melyek példaként működtek. A nők ötleteket kaptak, hogyan töltsék idejüket, mire használják fel energiájukat, hogyan határozzák meg önmagukat. A filmek a nők társadalmi intelligenciájának fokmérőjeként kezdték el használni a divatot, az, hogy ki mennyire volt csinos, trendi, azt jelentette, hogy mennyire okos, hogyan tudja menedzselni magát.

A *How to Marry a Millionaire*¹⁴ című filmben annak kapcsán vizsgáljuk Marilyn Monroe és általában a női test reprezentációját, hogy mennyire hat rá a kor két fontos sematizáló tényezője: a divat és a pin-up hagyomány, és hogy ez miként fonódik össze a lányok/nők társadalomban kijelölt helyével.

Ahogy már említettük, a legideálisabb a divatos viseletek hangsúlyos használatára az, ha énekesnők, színésznők vagy modellek hordják őket. Ennek a filmnek az esetében ez áll fenn. A főcím is árulkodó a film egészére nézve. Félrehúzódik a függöny, és elindul a bemutató, a testek és mindenekelőtt a ruhák bemutatója, ez vizuális analógiája a filmbe beékelte divatbemutatón látható drapériának, ahonnan előjönnek, és amely előtt pózolnak a ruhákat bemutató topmodellek. Ugyanez a függöny zárul be a történet végén, amelyre rákerül a „vége” felirat, mint a nap végén bezáruló kirakatok üvegére a „zárva” szó. A film a „fashionably correctness” jegyében folyik és kezeli a színészeket. A testek és a felvett pozíciók, mozdulatok és gesztusrendszer mind a Vargas Gírlők világát idézi. A három színésznő közül egyik barna, a másik kettő platinaszőke, és magukon viselik a buta szőke színésznők jellemvonásait. Minden tevékenységnek megvan a saját viselete, erre utal a filmbe konkrétan is beiktatott divatbemutató-jelenet, amelyben minden alkalomra kínálnak megfelelő

ruhát: fürdéshez, kiránduláshoz, kivételes alkalomra. A konkrét részleten kívül a film azt is közvetíti, hogy melyek a legmegfelelőbb ruhadarabok otthonra, fogadásokra, síeléshez, sétához és utazáshoz. Természetesen minden ruha rendelkezik megfelelő kiegészítőkkal, ezzel is erősítve a tényt, hogy a nőnek mindig tökéletesen kell kinéznie, ha jön a nagy Ő, másképp nem is lehet szerencsés a párkapcsolatban.

Erre utal az a filmben elhangzó párbeszéd, amelyből megtudjuk, hogy mi kell egy gazdag férfi megszerzéséhez; ez az egyik lány szerint a legintelligensebb dolog a világon: „elsőosztályú ruha, elsőosztályú háttér, elsőosztályú karakter.” A már említett divatbemutató-jelenetben figyelhetjük meg legjobban a naptárakon látható lányok figuráit, alakját, kellékeit, ilyenek a Marilyn Monroe által viselt gyémántok és a vörös fürdőruha, mely egyértelműen idézi korábbi szerepét a *Gentlemen Prefer Blondes* című filmből (gyémántok) és a *Golden Dream* fotósorozatot (vörös szín és testtartás).

Az ő alakja építi be a leginkább a róla készült pin-upok elemeit a karakterébe, és a többi lánnyal összehasonlítva az ő testéből látunk a legtöbbet. Viszont nemcsak Pola idézi be Vargas nőtípusait, hanem a bemutatóban részt vevő többi lány is, a ki-

egészítő kellékek és a pózok szintjén. Ilyen kiegészítő a hatalmas szalmakalap vagy a magas sarkú cipő.

Eltekintve ettől a sokat említett jelenettől, a film egészével kapcsolatban az az érzésünk, hogy a szereplők kirakathábuk, és mi végig egy üzlet vitrinjén nézünk be, hogy meglessük a legújabb trendet. Ezt erősítik a kamera által kiválasztott nézőpontok és a szituációk is. A kamera szemszöge sosem ránt be a cselekménybe, nem enged azonosulni egyik szereplővel sem igazán, távol marad tőlük, nem használ szubjektív nézőpontokat, egy külső szemszögből figyelünk ebben a világban. Ez a legideálisabb helyzet a testek és ruhák láttatására. Így figyelhetjük meg legjobban a Monroe által viselt fehér köntöst, a Locón látható királykék Dior-ruhát vagy Schatze fehér ingét. A jelenet, amikor a fogadáson csinosítják magukat a szereplők, egy próbafülke ruhapróbájára hasonlít: megfigyelhetjük Schatze prémmel szegélyezett zöld alkalmi ruháját, Loco rózsaszín habos ruhakölteményét, Monroe testén pedig, a tükörben megsokszorozva, egy lila szaténruhát csodálhatunk meg. A film kulcsjelenete, az esküvő is egy ruhabemutatóhoz hasonlít, a menyasszony végigvonul a színen mélyen dekoltált fehér csipkeruhájában, a kamera pedig úgy követi az eseményt, hogy a menyasszony és vele egyszerre a ruhája is minden oldalról, illetve hátulról is megtekinthető legyen. A lakásban található tárgyak, bútorok mind a legújabb divatot követik, értéket képviselnek, pénzt jelentenek a lányok számára, de amikor ezekről lemondanak, csak egy dolog marad, amit megtartanak, amiről akkor sem mondanak le, ha már tényleg eladósodtak: ez nem más, mint a divathoz való hűség, a szép ruhák és az ezzel járó kellékek, külsőségek. Ily módon válik kötelezővé a divatos ruha, a megfelelő parfüm és testtartás, amelyekkel Schatze szereli fel magát, még mielőtt beleborulna vőlegénye karjaiba.

Ha ezekről is lemondának, azt jelentené, megtagadják nemüket, női mivoltukat, és eldobják maguktól az esélyt, hogy megtalálják az igazit, aki Mr. Cadillac, Rockefeller, Brookman Building vagy Dallas Texas nevet visel, mindenképpen olyat, amely jelöli, hogy mennyi pénz van a bankszámláján. Az egy másik Monroe-filmben már említett mondas tehát fordítva is igaz: ha egy férfi gazdag, az olyan, mint amikor egy nő szép.

A film tehát nem arról szól, hogy mennyire illik egy kesztyű egy cipőhöz vagy egy kalaphoz, a divat mondhatni élet-halál kérdése, ahogyan Jeanine Basinger¹⁵ is megfogalmazza, az ötvenes évek Hollywoodjában ezeknek a nőknek az, hogy mit vesznek fel, egyenlő volt azzal, amit csináltak, ugyanolyan fontossá váltak a ruhák, mint a cselekedetek. Ezek a ruhák divattervezők dolgoztak, a színésznők kézzel festett cipőket, egyedi tervezésű ruhákat hordtak, a teljes öltözethez pedig minden

kiegészítő hozzátartozott, a kalaptűtől a fehérneműig. Mindegyik darab lenyűgöző, bámulatos, a színek, a formák és az anyagok kavalkádja, a csillogás jelképe. A ruhákkal együtt pedig a smink, a bútorok, a testek és az egész életstílus eladó volt. A film egy hatalmas áruházra nyíló ablak, amelyen csak be kellett tekinteni és kiválasztani a megfelelő ruhát és testtartást, és a siker felé vezető utak megnyíltak. Pola ezért nem hord szemüveget, mert nem tartja divatosnak, ha hordana, elterelné a figyelmet az arcáról és mindenekelőtt a ruhájáról, a férfiaknál pedig így nem számíthat sikerre. A film egy poénnal oldja fel ezt a helyzetet, de végül is kétségtelen, hogy az út a szerelem és a házasság felé a néző szeme elé van tárva, ez pedig nem más, mint a kirakatok, üzletek, divatos ruhák világa. Hollywood megtanította: „Fashion counts!”¹⁶

■ JEGYZETEK

1. Douglas T Miller – Marion Nowak: *The Fifties: The Way We Really Were*. The Happy Home Corporation and Baby Factory. Doubleday, New York, 1977. 314.
2. Douglas Gomery: *Shared Pleasures: A History of Movie Presentation in the United States*. Color and Wide-Screen Images, Univ. of Wisconsin Press, United States. 1992. 237.
3. Douglas T. Miller. – Marion Nowak 1977. 324.
4. Douglas Gomery 1992. 237.
5. Douglas Gomery 1992. 244.
6. Thomas Harris– Christine Gledhill (ed.): *The Building of Popular Images*. Stardom: Industry of Desire. Routledge, USA and Canada. 1991. Thomas Harris interjúkat készített a filmek és sztárok népszerűsítéséért felelős szakemberekkel, illetve 1951 szeptembere, 1956 júniusa között kiadott magazinokban és újságokban megjelent cikkek alapján rekonstruálta a sztereotipizálás szakaszait
7. Thomas Harris – Christine Gledhill 1991. 43.
8. Richard Dyer: *Heavenly Bodies: Film Stars and society*. Monroe and Sexuality, Routledge, London, 2004. 42.
9. Bernard Meyer-Stabley: *Az igazi Marilyn Monroe*, Jászöveg Műhely Kiadó, Bp., 2004. 45.
10. Molly Haskell: *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies*. The Fifties, The University of Chicago Press, Chicago & London.,1987. 235.
11. Norman Mailer: *Marilyn*. Corvina Kiadó, Bp., 1986.15
12. Jeanine Basinger: *A Woman's View: How Hollywood Spoke to Women 1930-1960*. Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut.,1995. 115.
13. Jeanine Basinger 1995. 114.
14. 1953, *How To Marry a Millionaire*: rendező Jean Negulesco, forgatókönyvíró Nunnally Johnson, Zoe Akins, operatőr Joseph MacDonald, jelmeztervező Travilla, zene Alfred Newman, producer Nunnally Johnson, vágó Louis R. Loeffler, gyártó Twentieth Century-Fox Film Corporation.
15. Jeanine Basinger 1995. 116.
16. Uo.

SZÁNTAI JÁNOS

SZTÁROM, AZ AVATAR

A sztárok az esetek
elsőprő többségében
[...] virtuálisan
kolonizálnak.

Regioglobális nagytotál

■ Ha a mai átlagfogyasztó a földgömb bármely civilizált pontján belép a nyomtatott vagy/és elektronikus média regioglobális birodalmába, kevés olyan „földrajzi” helyre lel, ahonnan a sokszínű és színvonalú diskurzusok szintjén hiányozna, tesszem azt, Paris Hilton legutóbbi „kisszínese”, Mel Gibson perének legfrissebb fordulata, Lindsay Lohan drogmaratonjának helyzetjelentése vagy George Clooney szerencsés esetben saftos fotókkal körített vadiúj nőfalása. A mindenféle sztárok kolonializáló jelenléte ellen a fogyasztó látszólag nem tehet semmit, maximum fordít, csatornát vált, vagy elnavigál, más földrészek után nézve. És ezen a ponton máris legalább két kérdés vetődik fel. Az elitista, tengerfenéki elefántcsonttornyos atlantiszokon kívül van-e még sztártalan fehér folt a médiabirodalomban? (A sztárok olyan vidékeken is megjelentek, mint például a vad- és háziállatok életét, de inkább sorsát bemutató természetfilmek, szakácsműsorok, életmód-tanácsadó magazinok, egyéb locusok, ahol korábban derék szakik teljesítettek szolgálatot.) A második kérdés pedig: akar-e egyáltalán a fogyasztó? Mármint továbblépni. Pontosabban létezik-e egyáltalán fogyasztói ellenállás a legújabb, panteista (értsd: mindent-áthatásában akár a végtelenségig elaprózódó) sztárjelenléttel szemben? Nem vagyok a tárgy csonttornyos tudora, annyit azonban megállapíthatok: nincs alapos okunk feltételezni, hogy a fogyasztóközpontú médiabolygó akár legkisebb szigete, atollja, zátonya mentes lenne a csillaghullástól. Röpké száz év alatt, a technikai hordozók nem is ugrás-, inkább

villámszerű fejlődésének hála a sztárok meghódították a civilizált világot (civilizált világon jelen esetben azt a földrajzi korpuszt értem, ahova az információ valamilyen, akármilyen módon eljut). Ahogy például annak idején a hajók korszerűsítése, illetve a kereskedelmi hajózás horizontjának nagy léptékű tágulása következtében a vándorpatkány is meghódította magának a globális életteret. Megjegyzem egyrészt, hogy egyáltalán nem pejoratív szándékkal vezetem be az analógiát. Egyszerűen így történt. Másrészt felhívnám a nyájas olvasó figyelmét az analógia apró, bár messzemenő következtetésekre alkalmat adó hibájára. Nevezetesen, hogy a vándorpatkány természetesen, vagyis a maga fizikai valójában megjelent a gyarmatokon. A sztárok viszont az esetek elsöprő többségében csak (igaz, a legkülönbözőbb fajtájú) avatarok képében, magyarán virtuálisan kolonizálnak. Ők a lények (szinonimákként olyan, többé-kevésbé megkopott terminusok is használhatók, mint „istenség” „felsőbbrendű ember” vagy „földönkívüli”), akik ott se vannak. Befogadottsági mutatóik akár tudós igényű felmérések, akár szubjektív becslések szerint mégis hatalmasak, mégpedig függetlenül a közölt adat bármiféle rangjától. (Vagyis mindegy, hogy Angelina Jolie Oscar-díjas alakításáról vagy Angelina Jolie slampos, sminketlen arccal végrehajtott közérti bevásárlásáról, illetve – hogy a fordítottját is illusztráljam – Paris Hilton jótékonykodásáról vagy Paris Hilton hajnali-részes csámborgásáról van szó.) Ez a meglátás viszont elvezet a második kérdésre adható válaszhoz. Talán abból lehetne kiindulni, miképpen vált lehetségessé a sztárok virtuális globálgyarmatosítása. Az alapot a kereslet-kínálat elve adja meg. Egy közkeletű gazdasági nézet értelmében a kereslet határozza meg a kínálatot, viszont a kínálat határozza meg és irányítja a keresleti reflexet (vagy vásárlási kedvet, ahogy tetszik), illetve skálájának bővítésével növelheti a keresletet. A sztárvilág árusításával tulajdonképpen a különböző avatarok szolgáltatása valósult meg. És a keresleti mutatók folyamatos növekedése irányította a gyarmatosítást. Ennek alapján azt sincs okunk feltételezni, hogy az átlagfogyasztó bármilyen, jelentősnek mutakozó ellenállással viszonyul a kínálat parttalanannak tűnő bőségéhez (tekintettel, ugye, az adattermelés folyamatos növekedésére). Elég sommásan ugyan, de ezt mutatja a helyzet nagytotálja. Következzék a „hogyan jutottunk el idáig” kérdéskör időutazós felvillantása. Vagyis menjünk közelebb.

Itáliai kistotál

■ Bármely toposz „történelmi” gyökerei körül való vizsgálódás, szaglászás nagy izgalmat jelent elsősorban a kutató jelképezte szakma számára, ám a potenciális fogyasztó sem marad ki az adrenaline rush-ból, persze csak akkor, ha a megfelelő módon közvetítik neki a számára érzékelhető eredetmítoszt (vagyis a jelenség két szinten is fogyaszthatóvá válik). Így van ez a sztársággal is. A köz-tudat reflexe a „sztár” szóhoz szinte azonnal kapcsolja a „film” szót (bár ez a link az utóbbi két évtizedben jócskán lazult), továbbá az „amerikai” szó is előbb-utóbb felbukkan. Ennek oka meglátásom szerint a linkelt szavak láthatósága okozta erő. Na, ezt a láthatóságot azért meg kell magyaráznom. Egyszerű példával élve, ha bekapcsolunk két lámpát, és az egyik, mondjuk 60, a másik viszont 1000 wattos, nem kétséges, melyik izzó fénye látható, és bármely, akár semmi gyakorlati érzékkel bíró egyén is előbb-utóbb arra a következtetésre jut, hogy a 60 wattos lámpát nyugodtan ki lehet kapcsolni. Ezt az analógiát azért használom, hogy egy futó történelmi áttekintés erejéig az amerikai sztárrendszer reflektorát kikapcsolva felvillantsam az akár „érdekeség” rangjára is számot tartó eredetmonda gyökerét, melyből egyébként az árut, vagyis a csillagos eget tökélyre fejlesztő tengerentúli rendszer is bőven merített. Bizony volt egy másik rendszer, amely hatvan watton ugyan, de kialakította a „csillagképek” láthatóságát. Az olasz némafilmiparról van szó. Amely, érthető módon, elsőként aknázták ki a

római történelem többé-kevésbé ficamos mozgóképi feldolgozását, a történelmi monstre film alakjában. A korszak idevágó kulcsdarabja Giovanni Pastrone (alias Piero Fosco) 1914-es *Cabiriája*, melynek ideológiai üzenetét a korabeli olasz irodalom terminátora, Gabriele D'Annunzio sűríti inzertekbe. A sztárgyártás kulcsfigurája, egyedülálló módon, nem a rendező, nem is a gyártó, hanem a forgatókönyvíró. És nem is oly módon, hogy a Maestro sztárokat szűr ki, és emel fel, mint később az amerikai filmmogulok. D'Annunzio indirekt módon, ízlésdiktatúrája útján hatott. Ez a diktatúra teremti meg ugyanis a kor olasz filmjének másik nagy típusát, a szenvedélyes filmet, ahol a tömegek csatajeleneteinek szerepét átveszik az élvezet szeretőik csatajelenetei. Ezáltal bekövetkezik az első nagy változás: a tömegek hullámlása és a bármilyen erős, mégis majd ezer éve letűnt római birodalmi környezet, ruházat, viselkedés illúziója helyett a néző megkapja a sokkal könnyebben emészthető egyének hullámlását, illetve a kortárs (tehát elérhetetlenségében is inkább elérhető, mert létező és akár utánozható) környezet, ruházat, viselkedés illúzióját. A képlet felállításakor érdemes figyelembe venni a „néző” kategóriáját is. A kor szociológiai vizsgálódásai kimutatták, hogy a némafilm első évtizedében moziba főként a városi alsó néprétegek jártak. Ám a felsőbb osztályok hamar behozták a lemaradást. Ennek egyik oka pedig a szecessziós szenvedélyekben ázó nagy szeretőik filmvásznon való megjelenése volt. Tessék néhány ékesen beszélő korabeli filmcím, az érzékletesség kedvéért: *De szerelmem nem hal meg*, *Végzetes szenvedély*, *A végzet örvénye*, *Amikor a szerelem gyűlöl*, *Kacagó gyűlölet*, *Sátáni rapszódia*. A jórészt az „összetört szívek és széles heverők” sablonja szerint felépített történetek értelemszerűen visszatükrözik a bájos, giccses, későbbi szakszóval *campes* címeket. Nagyjából úgy, ahogy azt Eugenio Ferdinando Palmieri történész némi éllel összefoglalja: „A nagy szerető, a Végzetes Asszony bálba megy. S egy-egy herceg, nagykövet végzete beteljesedik. Részt vesz egy katonai díszszemlén, s egy dzsidás főhadnagy szerelemtől átdöfött szívvel lezuhan a lováról. Képkiallításra megy, s a dús sörényű festő térdre hull a beteljesedett, nagy ihlet előtt... És a nagy szeretők csak járnak-kelnek a földi téreken. Tisztán, fényesen, csodálatosan lejtnek. Felirat: És fellángol a szerelem. S a herceg elkótyavetyéli ősei kastélyát. A főhadnagy elszórja nehezen megtakarított pénzét. A nagykövet kiszolgáltatja a hivatalos iratokat. A végzet édes csapása. Felirat: Minden álom véget ér egyszer. A végzet asszonyát új szenvedély lobbantja lángra. Az eltaszítottak hörögnek a szerelemtől és a gyűlölettől... Aztán következik a párbaj! És az eltaszított halála!! A Végzetes Asszony gyilkos kacagása!!! A közönség elalél a felkiáltójelek géppuskatüzében, és szenved. A nagy szeretők – csábító szírének, átkozott nőstények – meglehetősen testesek. Az emésztő szenvedély kizárja a fogyókúrát. A férfinem nagy szeretői viszont soványak: szűk pantallókban vézna lábak, sovány, karvalyszerű arcukon keserű mosoly. Szemük karikás a gyönyör gyötrelmeitől, orruk duzzadt a felfokozott érzékiségtől.” Amint az idézett szövegrész is sugallja, ezek a történetek elég egyszerű sablonok mentén kerekednek (a későbbi filmdrámákhoz viszonyítva legalábbis), s ennek megfelelően szinte szükségszerű, hogy a szenvedélyek, karakterek, fordulatok, egyéb dramaturgiai és nem dramaturgiai elemek helyett mindezek hordozói kerüljenek az alkotói és nézői figyelem központjába. Palmieri ugyanakkor felvázolja a korabeli olasz filmvilág első sztártipológiáját. A későbbi típusok ismeretében a férfiak még elmennek valahogy, de kövérkés női sztárt például az amerikai álomgyár jó fél évszázadon át nem vetett ki magából. Egyébként (a jelenség visszfénye Fellini egyes opuszaiban, illetve Marco Ferreri *A nagy zabálásában* pontosan lekövethető) az eljárás igencsak modern. A végzetes nő hatalmát a fizikai test tömege útján szembeállítani a férfi eleve elrendeltetett bukásával: nagy trauvaille a némafilm hőskorában. Ezért nem is válhatott szabvánnyá. Ezért is kerül ki a sztárrendszer imázsépítőinek arzenáljából. Mindent összevetve tételezhető, hogy az

olasz filmsztárrendszer színre lépett. Viszont, amerikai „rokonától” eltérően, hiányzott belőle a tervezettség, a stratégia, ha tetszik, a gazdasági marketing. Elég provinciális és konyhaszagú volt a korabeli olasz sztárok szent ligete. És hiába érkeztek hullámokban a nagy szeretők: a feminin oldalon Gianna Terribili (!), Gonzales, Hesperia, Leda Gys, Pina Menichelli, Lyda Borelli, Maria Jacobini, Lina Cavalieri vagy a legnagyobb név, Francesca Bertini, a maskulin térfélen pedig Emilio Ghione, Alberto Collo, Mario Bonnard, Alberto Capozzi, Gustavo Serena, Amleto Novelli és persze az „életből vett művész”, Bartolomeo Pagane, alias Maciste. Hiába telt meg jelentéstartalommal, a filmtörténetben orrhosszal elsőként, a később aranybányává váló „sztárallűr” szó. (Gianna Terribili Gonzalesről feljegyezték, hogy robogó fogaton szokott érkezni a stúdióhoz, és megkövetelte, hogy a kocsitól a bejáratig szőnyeget terítsenek elébe; Alberto Capozzi visszatutasította Szent Pál szerepét, nehogy a szakáll elcsúfítsa arcát; Francesca Bertini ragaszkodott hozzá, hogy abban a toalettben fényképezzék, amely éppen megfelelt pillanatnyi hiúságának, még akkor is, ha a ruhaköltemény egyáltalán nem illett az alakítandó szerephez.) Hiába lendül támadásba minden létező fronton a korabeli média. (Csak egy bájos példa: egy Bernardino Popolotti nevű szerző háromszáz soros verset ír az 1913-as *Az összetört bálvány* isteni hősnőjéhez, Francesca Bertinihez.) Az olasz sztárrendszer egy átfogó hadászati koncepció hiányában céltalanul ide-oda lézengő seregre emlékeztet. Hogy ezt az elvileg bárki által felkapható fegyvert hatékonyan, ütőképesen lehessen bevetni, másfajta megközelítésre volt szükség. Olyanra, amilyen a tengerentúlon, a népek kohójában, a Nagy Álom hazájában alakult ki.

Amerikai premier plán

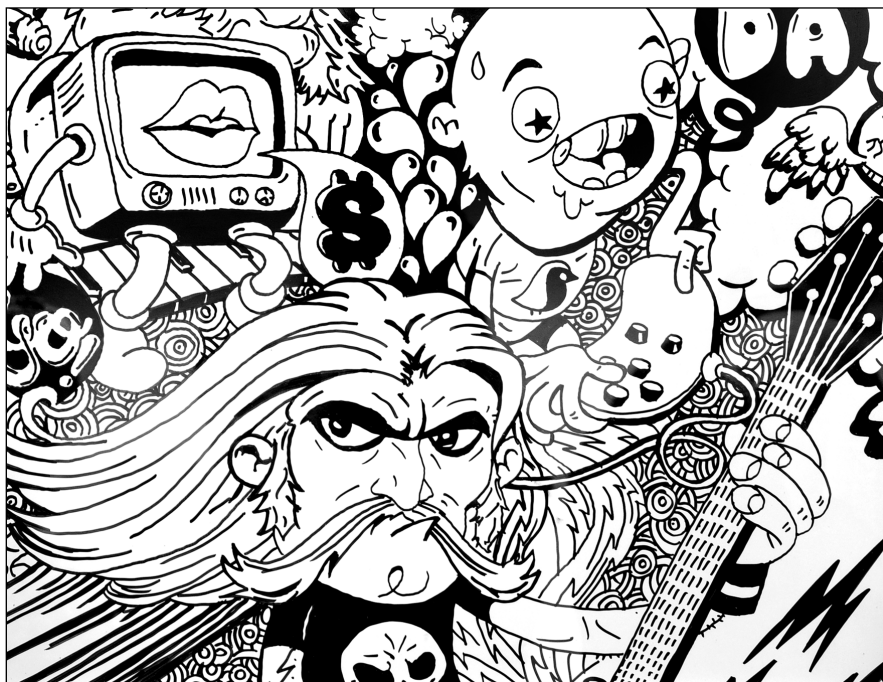
■ Az amerikai filmgyártás kezdeti (egyébként mindenütt jellemző) hórukk-optimizmusát hamar felváltotta a birodalomépítés tudatos munkája. Politikai, gazdasági, szociológiai feltételei adottak lévén, a stratégiák, irányvonalak, leosztások kidolgozása és fejlesztése nem is ütközött jelentős akadályokba, ellentétben a vázolt olasz esettel. A hollywoodi gépezet többek között éppen az olasz példán okulva teremtet meg a „star system” rendszerét, melynek egére hovatovább kizárólag az ipar és a reklám vastörvényei alapján lehetett fölemelkedni. A sztárság földön heverő, bárki által felkapható fegyverében rejlő hatalmas potenciált azonban korántsem ismerték fel, illetve ha felismerték is, óvatosan igyekeztek nem minden fronton bevetni, főleg a struktúrák kialakításának kezdeti fázisaiban. Az első filmmágnások jó orral tájékozódtak a mozijáró nép elvárásai között, és – nagyon leegyszerűsítve a képletet – nem volt más dolguk, mint kellő körültekintéssel mederbe terelni a szelektált elváráshorizontot. Persze az olaszokkal ellentétben nekik megvolt az a főrkük, hogy akkoriban (is) Amerika tele volt angolul rosszul, alig vagy egyáltalán nem beszélő, első generációs imigránstörzsegekkel, amelyeknek, tekintettel a vékony pénztárcára, fő szórakozásuk a mozi volt (lásd például a sokatmondó nickelodeon, vagyis ötcentes mozi kifejezést). Hortense Powdermaker idevágó szociológiai tanulmánya igazolni látszik a fenti meglátást: „A sztárrendszert, bár már régóta jelentős része a filmtermelésnek, nem a filmgyártó cégek hozták létre. Kezdetben nem is hozták nyilvánosságra a főszerepeket játszó színészek nevét, s a közönség levelekkel ostromolta a cégeket, hogy megtudhasson valamit kedvenceiről. A cégek eleinte nem is bátorították a mozijongók levelezőkedvét, mert attól tartottak, hogy a színészek még magasabb összegeket követelnek, ha tudatára ébrednek népszerűségüknek.” A pénzemberek azonban hamar belátták, hogy ha egyszer kiengedték a szellemet a palackból, nehezen foghatják vissza, s ha már így történt, inkább ők szedjék le a sápot, mint más. Ismét idézve Powdermaker asszonyt: „Hamarosan azonban a cégek sem hagyhatták számításra

kívül, hogy a sztárok népszerűségét igen kifizetődően lehet gyümölcsöztetni még azon az áron is, hogy fölemelik a gázsijukat. Ebből a szerény kezdeményezésből született az a riasztó méretű rendszer, amely mély nyomot hagyott a filmgyártás szerkezetén, és érezteti hatását az egész amerikai társadalomban is.” Adolph Zukor, a nagy sztárfelfuttató aranyköpése is erre utal: „A nézőnek mindig igaza van.” Magyarán, a néző teremtette a sztárrendszert. Ennek alapján könnyen belátható, miért alakult úgy az amerikai filmművészet, ahogy alakult, és miért köhöghetnek ma is egyes elitista csonttorony-lakók az „amerikai tömegfilm mindeneket elöntő szemete” láttán. Pedig csak az történt, aminek az adott körülmények között történnie kellett. Miurunk, ki vagy a nézőtérén, jött, igényelt, a győzelmet meg tálcán hozta a sztárrendszer félelmetes fegyvere. Idézzünk egy másik potentátot is, Samuel Goldwynt: „Amíg a közönség egy-egy színészt vagy színésznőt nem tekint pótolhatatlannak, addig nem beszélhetünk igazi csillagokról, csak hullócsillagokról. Ez pedig nem rajtunk múlik. Ezt nem mi döntjük el: ezt a közönség teszi meg helyettünk.” Nos, Goldwyn mesternek igaza volt ugyan ebben a vonatkozásban, viszont az is tagadhatatlan, hogy az alapvető felismerés pillanatától kezdve az amerikai filmgyártás, a forgatókönyvíróktól a castingig, az operatőrtől a vágóig és az egyre nagyobb szerephez jutó reklámig (a reklámhadjárat egy mai hollywoodi szuperprodukciónak összköltségvetésének akár felét is kiteheti) és még tovább, ezen alapvetés mentén alakította mindenkor taktikáját. Ennek pedig egyenes következménye az lett, hogy létrejött a sztárikon, a karaktert megformáló emberről, illetve a vásznon alakító színésztől fokozatosan leváló avatar, Ó-Hollywood (fennállása a szakmai közmegegyezés alapján 1959-ig tartott, hattyúdala pedig William Wyler monumentális *Ben Hur*je volt) adu ásza, amely valójában politeisztikus, a hollywoodi Olümposzon székelő istenoligarchiát jelentette. Nevekké ezúttal nem bibeledődnék, a lista szétfeszítené a rendelkezésre álló kereteket. Elég, ha egy főistent és egy főistennőt említek, akik erejük teljében mindenképp hozták Zeusz és Héra vászonfelületi hatalmát: Greta Garbo és Clark Gable. (Ismét felhívnom a figyelmet az analógia hibájára: akármilyenek voltak is, Zeusz és Héra a hordozó közeg kimúltáig királya és királynője maradt az olümposzi piszkos tizenkettőnek. Garbo és Gable helyét viszont hamarosan más sztárok vették át, gyakran a szakmai és egyéb rangkövetelmények híján.) És az istenikon hatott, felülről lefelé. A mozivászon hatalmas, emberfeletti tükröt tartott a néző elé, aki a maga részéről szívesen nézegette „magát” ebben a tükörben, míg aztán egy szép napon más „arcot” nem kívánt.

Rövid visszavágás a regioglobális nagytotálba és nyitott vég

■ És ez így mehetett volna százegyig, ha a körülmények nem szólnak közbe Ó-Hollywood halálát követően. Továbbá, ha a televízió nem kerül be minden civilizált otthonba, és ha az internettel el nem jön az univerzális perszonalizáció, a személyre szabottság kora. Ebben az új korban a nézőt immár nem elégíti ki a vászontükör-felületi illuzórikus hasonmásban való gyönyörködés. Nem is tekinti az ikont annyira közelinek. E tekintetben, ha tetszik, realista változásnak lehetünk tanúi. Viszont attól a perctől kezdve, hogy a néző egyre határozottabban másnak tekinti a vászontükör-képet, egyre inkább kíváncsi a Janus-arcú ikon másik felére. Vagyis hogy mit csinál a sztár, amikor nem az. Vagy amikor az, de nem a vásznon. Ez a folyamat természetesen nem köthető valamiféle dátumhoz. Szépen, lassan alakult, a kereslet és kínálat törvényeinek megfelelően. És az éppen mai Vége főcím előtt így állunk. A sztár, meglátásom szerint legalábbis, isten ugyan, de immár nem valami hegyen székel, hanem amint már jeleztem, panteista módon a szomszéd kutyáját is átitatja, amennyiben Beethovennek keresztelte a gazdi. Továbbá a sokszínűség egysége je-

gyében, a lehetőségek szintjén bár, de „Te is lehetsz sztár, még lehetsz sztár, / Hogyha tudod már, ha tudod már, / Valamiben jobb vagy bárki másnál”, hogy a pár évtizeddel ezelőtt született Generál-sláger szavaival éljek. Elég, ha csak a kedves Susan Boyle esetére gondolunk, aki, bár tíz producer közül tizenegy kívágta volna, na nem a hangja, a fizimiskája miatt, mégis, Made in Britain's Got Talent védjeggyel felröppent az égre. (Hogy meddig, ki tudja, de ez talán a kutyát sem érdekli.) A maga égre törésében vízszintesen, folyódeltaszerűen kitáguló sztárhorizonton egyre több és egyre többféle égitest kap helyet. Ez geográfiailag is igaz, hiszen Romániának éppúgy megvannak az ügyeletes sztárjai, mint Amerikának vagy a pápai államnak, akik szólnak és tesznek: plakáton, tévében, honlapon, magazincímlapon, közösségi és rajongói oldalakon, Twitteren, Facebookon, a csapból, általános és folyamatos jelenlétet biztosítva az atomizálódó avatarok megnyilvánulásainak. Ugyanakkor az avatar mögött rejlő hús-vér hordozók közti rang- és egyéb különbségek is elmosódni, nivellálódni látszanak, hiszen Robert de Niro pont olyan népszerű, mint Chuck Norris vagy a már említett Susan Boyle. Hogy miért? Talán a demokratikus kényszer és a politikai korrektség mumusa okolható mindezt, de ez már egy másik történet. És hogy mi lesz ezután? Fogalmam sincs. De a dolgok eddigi alakulását figyelve kétlem, hogy amíg akár egy néző, érző jedermann is él ezen a földgolyón, bárki is meglehetne valamilyen, a magáénak érzett avatar nélkül, ami furcsa és csodálatos módon mégsem az övé.

TÖRŐCSIK MÁRIA

ÉLETSTÍLUST KIFEJEZŐ ÉTELFOGYASZTÁS, A FOOD-TRENDEK HATÁSA

■ Az élelmiszer, az étel nem csupán az életfunkciók fenntartásához szükséges, annál sokkal többet jelent az emberek számára, szimbolikus jelentőségének elismerése még az ínséges időszakokban is jellemző volt. A food-trendek értékelésekor az étel kettős alapértelmezéséből indulunk ki, nevezetesen a vásárlási és fogyasztási döntéseket az élvezet és a funkcionalitás motiválhatja, amely komponensekhez különféle, trendekre utaló hívószavak is kapcsolhatók. A fogyasztást befolyásolják az életstílus-indikátorok, az egyre újabb alapanyagok, technológiák, tudáselemek. Ezek együttesen számos variációt tesznek lehetővé, hasznos vagy csak érdekes magatartást kiváltva ezen a hatalmas piacon.

Az ételek kommunikálnak, az étkezéssel kommunikálunk

■ Az étellel kommunikálunk (Karmasin 1996), s e kommunikáció kódjai lefordíthatók, így a kínált étellel kifejezhetjük a megbecsülést, az ünnepet, a kényeztetést, de meglepetést is okozhatunk, a fogyasztással vagy a nem fogyasztással jelezhetjük elesettségünket, erőnket, betegségünket (Forgács 2004). Ezeken túlmutatóan további szimbolikus értelmet is tulajdonítunk neki: a gondoskodás kifejezője, a test teljesítőképességének és megjelenésének szabályozója, a betegségek gyógy módja, az egészséggel való kapcsolat megteremtése, a kreativitás területe, a speciális tudás megmutatásának tere, a kényeztetés és felfedezés eszköze, az önmegvalósítás lehetősége, a siker és elismerés forrása stb.

...a vonzó kínálat,
a különféle
diétaörületek, a
sajtóhírek vezetnek a
döntéshozókat.

Az étkezéssel kommunikálunk, mert az étel alkalmas arra, hogy nyilvános fogyasztásával az ember jelzéseket adjon magáról, életstílusáról a környezetének. Lefordítható üzenet az étteremválasztás, az ottani magatartás, a nyilvános területeken látható étel a kézben, a zacskók felirata.

Az étel mindig is túlmutatott az egyszerű táplálékfelvételen, de soha nem felejtkezhetünk meg alapvető szükségletkielégítő jellegéről (Forgács–Németh 1996). Értelmeszerűen, amíg a fiziológiai szükségleteinket nem tudjuk kielégíteni, addig nem gondolhatunk az ételek esztétikájára, kifinomult ízesítésére (Maslow 1954). Az idők során számos korszak követte egymást (Bahtyin 1979), melyek az ételekkel, alapanyagokkal, szokásokkal kapcsolatosan eltérőek voltak. Az azonban, hogy az ételekkel, étkezéssel kapcsolatos terület meghatározó jelentőségű az életünkben, nem vitatható, jelentőségét, problémakörét, különféle vonatkozásait a marketingirodalomban is külön taglalják (Lehota 2001, Szakály–Kisérdi–Nábrádi 2010).

Ma a fejlett országokban az ínség inkább periférikus jelenség, de még a trendek vizsgálatánál sem felejtjük el, hogy vannak olyan fogyasztói szegmensek, amelyeknek tagjai számára a kielégítő táplálkozás sem magától értetődő. Ezeket a csoportokat hajlamosak vagyunk láthatatlannak, de legalábbis marketing szempontból éreketellennek tekinteni (Barz 2001).

Életstílust kifejező, látható ételfogyasztás

■ A rendszerváltás időszaka után, az 1990-es évektől gyökeres változások tapasztalhatók Magyarországon az ételekkel kapcsolatos piacok esetében is. Olyan márkák jelentek meg, olyan ételfajták, olyan éttermek és étkezőhelyek, amelyek korábban legfeljebb külföldi utak élményeként voltak jelen néhány ember fejében.

Napjainkban a hagyományos étkezési keretek felbomlottak a munka ritmusának megváltozásával, így új szokások és rendszerek jöttek létre, ami – annak turbulens volta miatt – sok ember szerint kaotikus viszonyokat eredményezett. A korábban szokásos reggeli-ebéd-vacsora hármas jelentősége átalakult, aminek magyarázata valóban az életritmus új jegyeiben kereshető, illetve abban, hogy számtalan esetben a vonzó kínálat, a különféle diétaörletek, sajtóhírek vezetik a döntéshozókat.

Az étkezési idők eltolódása, az egyes étkezések jelentőségének, tartalmának átalakulása mellett az étkezés helyének keretei is feloldódtak. Egyre gyakoribb, hogy útközben, mintegy mellékesen étkezünk, ennek megfelelő formátumú ételeket választva. Elterjedtek a „hordozható” ételek és italok, amelyeket vagy autóban, vagy séta közben fogyasztanak az emberek. Ez lehetővé teszi a fogyasztás láttatását a megfelelő, márkát mutató csomagolással.

Az állandó mozgásban levő fogyasztó egyszerre végez több tevékenységet is, például halad, telefonál, táplálkozik, nézelődik, vezet. A „mozgó” fogyasztó igényei miatt egyre gyakoribb, hogy különféle technikai megoldásokkal újszerű módon szolgálja ki az ipar, a vendéglátás, a különféle szolgáltatók ezt a keresleti kört.

Fordítsuk figyelmünket jelen munka keretében a látható fogyasztást lehetővé tevő, az azt kifejező hálózatok választására. Ugyan a McDonald's első magyarországi éttermét még 1988-ban nyitották meg, az az életérzés, amit a gyorséttermek nyújtani tudnak, néhány évvel később mutatkozott meg igazából. Az ilyen típusú étteremláncok mind a mai napig a laza jólétet, a modern életszemléletet szimbolizálják, ezek adnak azonosulási lehetőséget az amerikai filmekben látott mintákkal.

Két hálózatot emelünk ki, teszünk vizsgálat tárgyává, nevezetesen a McDonald'sot és a Starbucksot (Schultz – Yang 2004). Tesszük mindezt azért, mert a maga nemében mindegyik más célcsoportot szólít meg, más mintát közvetít, de mindkettő megtestesíti az „amerikai álmot”, a gyors szükségletkielégítést. Az egyik a

klasszikus gyorsétterem emblemikus megtestesítője, a másik egy élvezetre koncentráló, támadásoknak kevésbé kitett lánc.

A mindenki által ismert gyorsétterem fogalom tulajdonképpen a gyorsan elkészíthető és gyorsan fogyasztható ételeket, italokat foglalja magában, amelyekkel helytől és helyzettől függetlenül csillapítható az éhség, a szomjúság. Hagyományosan az Amerikából érkező gyorsétteremláncokat soroljuk ebbe a kategóriába. A gyors és relatíve olcsó étkezés lehetősége sokak kedvencévé tette a gyorséttermi láncokat, amelyeknek az elmúlt években új kihívásokra kellett válaszolniuk, akarva-akaratlan változásokon kellett átesniük, hogy kiemelkedő pozíciójukat megtarthassák.

Első számú „közellenség” a gyorséttermek számára az „egészség” iránti igény előretörése, sokan fordultak el a köztudottan kalóriában és szénhidrátban gazdag gyorséttermi ételektől. Morgan Spurlock *Super size me* című filmjének bemutatása központi témává tette a fast food egészségkárosító hatását, és felhívta a figyelmet a gyerekek egészségtelen étkezési szokásaira. Az egészség trendjére a gyorséttermi láncoknak is reagálniuk kellett, amit egyrészt az ételek kalóriatartalmának nyilvánosságra hozatalával, másrészt pedig az étlap egészségesebbé varázslásával, például újabb, egészséges termékek bevezetésével oldottak meg.

Kihívást jelentenek a klasszikusnak számító gyorséttermeknek a globalizálódó ízek is, hiszen a kényelem és gyorsaság trendje meghódította a különböző nemzetiségű konyhákat is, így mára már ebbe a kategóriába sorolódnak a kínai büfék és a pizzériák is.

Miután azonban ezek a láncok sikeresek, így folyamatosan jelennek meg mellettük újabb és újabb étterem-koncepciók, amelyek a gyorsaság mellett további trendjellemzőket felmutatva feszítik szét a fast food kategória határait.

McDonald's

■ A McDonald's Magyarországon elsősorban a fiatalokat célozza meg és éri el. Kifejezi az ott történő fogyasztás azt, hogy a vendég képes megfizetni az ottani árakat, elfogadja a vitatott élelmiszereket, fontosabb számára az ottani „feeling”, mint az egészség. Számos üzleti fogással, helykialakítással vonzzák a főképp középiskolás fiatalokat, illetve speciális programmal a gyerekeket. A McDonald's értékelése több negatív kampányt átélve jutott nyugvópontra, hiszen mostanában kevesebb vita, támadás éri a hálózatot. Letisztult az odalátogatók csoportja is, főképp a fiatalok megjelenése uralja az éttermi képet. Különböző kutatásokból kiderül (Fanta Trendriport 4.), hogy a fiatalok több mint harmada hetente többször látogatja a gyorséttermeket. Jellemző azonban körükben egyidejűleg az is, hogy főképp otthon főzött ételeket fogyasztanak, akkor is, ha az otthoni étkezés helyett szívesebben töltenék az időt barátaikkal bármelyik gyorsétteremben.

Starbucks

■ A Starbucks 2010 nyarán jelent meg Budapesten, megtestesítve az élményszerű kávéfogyasztás emblemikus helyszínét. Nagy várakozás előzte meg megjelenését, rajongói már előzetesen a Facebookon többezres tömeget tettek ki. A várakozást fokozta, hogy szinte státusszimbólummá vált az, hogy valaki ismeri-e a kávéház kínálatát, megfelelő gyakorisággal látogatja-e. Néhányan arra is hajlandóak voltak, hogy Budapestről „átutorjanak” Bécsbe, na nem a bécsi kávéházak látogatására, hanem a Starbucks felkeresésére. Ennek a fogyasztásnak a sztori, az elmesélt élmény adta a lényegét.

Meglehetősen sajtóérdeklődés előzte meg a Starbucks megjelenését, hiszen a válság előtti időszakban időről időre felröppent a hír, hogy mindjárt megnyílik az első üzletük. Ezt az érdeklődést fokozták a közösségi oldalakon olvasható kommentek, csigázva a kíváncsiságot (például a „mikor starbucksolhatunk már itthon is” Facebook-

oldal). Szinte PR esettanulmánnyá vált az, hogy az eredeti rajongói oldal egyszer csak eltűnt, azt a látszatot keltve, hogy a magyarországi cég töröltette (Lausek 2010).

Ez a hálózat egy generációval idősebbeket céloz meg, természetesen fogadva a fiatalokat is. Főképp azonban az életkezdők (25–35 évesek), az életet élvezők (kortalanok) jelentik a fő célcsoportot, bár itt is meg kell jegyezni, hogy nemcsak érdeklődés, hanem viszonylag teli pénztárca is szükséges a látogatásokhoz.

A Starbucks a laza, gondtalan, barátokkal eltöltött időt jelképezi, a világsikerű filmek szereplőivel való azonosulást eredményezheti. A Starbucks önmagában áll a magyar piacon, vagyis a hálózatnak még nincs más tagja, így hatása is viszonylag csekély, de feltételezhetően növekvő.

Mindkét példa azt húzza alá, hogy az ételek látható fogyasztása képes életstílusunkat, akár élethelyzetünket is megmutatni. Egyértelmű, hogy a megidézett hálózatok hozzáadott értéke az, hogy egy olyan stílust tesznek látszólag elérhetővé, ami a legtöbb ember számára ténylegesen nem elérhető. Ezek a kis értékű luxusok – amelyek a kategóriájukban az adott átlagár fölött vannak, de még megfizethetők – élvezetet, örömet, azonosulást, sőt még büszkeséget is adhatnak.

Food-trendek

■ A gyorséttermek, az amerikai típusú láncok kínálata világszerte ismertté vált, maga a „gyors”, az „elvihető”, a láttatható, a kényelmes kategória beilleszkedett a mindennapjainkba. Nem állt meg azonban a piac, sem a hálózatoké, sem az ételekkel kapcsolatos, szélesebb horizontú élelmiszerpiac. Az új folyamatokról ad áttekintést a food-trendek vizsgálata (az alábbi összefoglaló alapja Törőcsik 2007b). Ez az összefoglaló megmutatja, hányféle módja van az étellel való önkifejezésnek, kommunikálásnak, akár értékeink láttatásának.

Ha a trendeket és az ellentrendeket vizsgáljuk (Törőcsik 2006, 2007a), akkor a felmerülő új jelenségeket a gyors vagy lassú élettempó, illetve a modern és tradicionális értékorientáció dimenzióihoz rendelhetjük. A továbbiakban az egyes food-trendeket a trend-vizsgálatunk alapkoordináta-rendszerében (gyors–lassú, modern–tradicionális) értelmezzük.

A food-trendek különféle hívószavakkal jellemezhetők, amelyek azokat a legfontosabb témaköröket foglalják magukba, melyek aktuálisan leginkább foglalkoztatják a vásárlókat. Könnyen belátható, hogy az egyes hívószavak több food-trendet is érintenek, sőt összefüggések fedezhetők fel az egyes trendre reagáló fogyasztói csoportok és azok igényei között.

Jelen tanulmányban a következő trend-hívószavakat emeljük ki: gyorsaság, kényelem; környezet, felelősség; egészség, tudomány; élmény, szakértelem.

Gyorsaság, kényelem

■ Napjaink rohanó embere viszonylag régóta választja a fast food termékeket, aminek a lényege, hogy gyorsan valami ehetőt kaphasson be, hiszen ezzel időt spórolhat meg (Berry 1979). Mindezt megtehetjük a gyorséttermi láncokban ülve, állva, vagy rendelhetünk ilyen típusú ételeket otthonra, ami a call food területe. A finger food az a típusú étel, amit gyorsan, útközben, kézzel is fogyaszthatunk, mert kisebb, „faláskész” darabokban kínálják számunkra.

Új irányzat a gyorsétkezésen belül az úgynevezett fast good, vagyis a gyorsaság mint jellemző megmarad, de válogatott, minőségi alapanyagokból, az egészségtrendre tekintettel készítik az ételeket (ilyen pl. a Vapiano hálózata). A fast casual ennél egy fokkal kevésbé minőségi, vagyis a gyors, de nem rossz alapanyagokból készülő ételeket foglalja magában.

A convenience food, vagyis a kényelmi ételek az otthon elkészíthető, fagyasztott, félkész, készételek körét jelenti, aminek évtizedek óta jelentős vásárlói bázisa van. A technika, technológia fejlődésével egyre szélesedő körben és egyre jobb minőségben kínálják a cégek különféle újdonságait a gyorsan eredményre vágyóknak.

Az olcsóság trendjének megfelelően az ételek között is vannak olyan olcsó termékek, amelyeket cheap basicsnek neveznek, és ezek mérsékelt árú alapanyagot biztosítanak a főzéssel foglalkozóknak. Ez a termékkör a szükség mint hívószó megjelenését is mutatja, mert nem mindenkinek jelenti az étel az élvezetet, sokak számára mind a mai napig az alapszükségletek kielégítése a cél, ha ételre gondolnak.

Környezet, felelősség

■ A LOHAS, vagyis az egészség- és környezettudatos életstílusú fogyasztók táborának növekedésével egyre gyakrabban érhető tetten, hogy növekvő azon megfontolások súlya, amelyek a szűkebb és tágabb környezetért vállalt felelősséget jelzik (Wenzel-Kirig-Rauch 2007). A bio-food, vagyis a vegyszermentes, organikus, a természetességet biztosító élelmiszerek iránti kereslet egyre jelentősebb, bár a mai feltételek mellett könnyen belátható, hogy ezen termékek kínálata csak korlátozottan jelenhet meg. Az authentic food elterjedése azt a hozzáértést, hitelességet, felelős termelést jelzi, amit ma egyre inkább megfizet a piac, értékelve azt, hogy aki kínálja a terméket, az tudja, hogy mi történik a létrehozás folyamatában, gyakran maga a termelő az eladó is egy személyben. A trusted food azt a transzparenciát ígéri, amitől a vásárló biztos lehet benne, hogy azt fogyaszt, amit ígértek neki, ismerheti az étel, az élelmiszer létrehozásának körülményeit, bízhat abban, hogy az saját és szerettei egészségét nem veszélyezteti.

Egyre fontosabb a vásárlók számára, hogy biztonságban érezzék magukat, amikor ételt, élelmiszert vásárolnak, vagyis napjaink élelmiszerbotrányaiból kimaradjanak. Ezek a médiahírek arra mindenképpen jók voltak, hogy ráirányították a figyelmet arra, hogy az élelmiszerek termelése és fogyasztása közben gondolni kell létrehozásuk körülményeire, a környezetre. Az SOS food (Save Your Society), illetve a harmony food lényege is az, hogy a fenntartható fejlődés, az ember és környezete közötti harmonia biztonságát emelje ki erős környezettudatos döntési szempontok érvényesítésével.

Felértékelődni látszik a szorosan vett lakókörnyezet és az ott termelhető élelmiszerek, hiszen az úgynevezett local food lényege éppen az, hogy az adott helyen, az adott időpontban releváns ételek kerüljenek az asztalra. A slow food (Petrini 2002) egyik jellemzője is éppen ez, vagyis az adott területre tradicionálisan jellemző ételek készítését és fogyasztását preferálja, megfelelő körülményeket teremtve az étkezéshez.

Nevesíthető a spiritual food is, amely kapcsán azt emelik ki a kutatók, hogy az étel szimbolikus értelemben is hat a fogyasztójára, képes átvitt értelmű értékeket is közvetíteni, így a lelki gondok tompítására, megszüntetésére is alkalmas, egyben egyfajta morált is megtestesít, amit az embereknek az étkezésük során figyelembe kell venniük.

A környezet és a felelősség vizsgálata kapcsán nem food-trend ugyan, de ezekhez fűződő fogalom a Fair Trade, illetve az ethical shopping. A Fair Trade termékek vásárlása az azt létrehozó ember iránti felelősséget mutatja, vagyis a kistermelő, a gazdák megfelelő javadalmazását preferálja. Az etikus vásárlás is ezt célozza, bár kiterjedtebb értelemben. Természetesen a megfelelően tartott állatok, az arra rászoruló termelők és kereskedők támogatása, a valamilyen morális okból ellehetetlenülő cégek termékeinek elutasítása stb. mind-mind azt jelzik, hogy a vásárló a döntéseit egyfajta filozófia, koncepció mentén hozza meg.

■ A tudatos étkezés egyre jellemzőbb napjainkban, amire számos trend reagál. Az extrém, szélsőséges egészségkergetés mint magatartás is megjelent, vagyis néha-nyan abba betegszenek bele, hogy túl egészségesen, túlzott odafigyeléssel fordulnak az étkezés felé (lásd orthorexia), nemegyszer azért is, hogy a testképük elfogadha-tóbbá váljon (Waldenfels 1999). Miután a tudomány egyre több területen ad alapot az élelmiszeripari fejlesztéseknek az egészséggel kapcsolatos irányzatokban is (Csányi 1987), így számos „food” sorolható föl, melyek mind az egészség elérése, megtartása céljából vásárolandók. A health food széles kategóriája magában foglal-hatja mind a természetes eredetű (pl. aloe vera, zöld tea), mind a természetes ere-detű, ámde valamilyen technikai beavatkozáson túljutott ételeket is, amelyek az egészségünket szolgálhatják.

A superfood olyan élelmiszert jelent, amely természetes funkcionális hatású, va-gyis odafigyelt termeléssel jön létre az elérni kívánt hatás. Ezen termékeknél nincs művi beavatkozás, csupán szelekció, hogy a lehető legjobb hatást lehessen az adott élelmiszerral elérni.

A novel food a tudósok laboratóriumából származó étel elnevezése, vagyis olyan alapanyagok, ételek, amelyek létrehozásában kémikusok, biológusok vesznek részt, vagyis a novel food olyan kémiai anyagot tartalmazó étel vagy összetevő, amelyet eddig szignifikáns mennyiségben emberi fogyasztásra nem alkalmaztak. Ebbe a csoportba tartoznak a mikroorganizmusok, a gombák, algák és az ezekből kivont anyagok, illetve a genetikailag módosított organizmusok.

A molekuláris konyha szintén természetes alapanyagokat használó olyan irány-zat, amely a tudomány segítségével bontja alkotóelemeire az alapanyagokat, illetve a kémiai folyamatokat, és így alkot egy teljesen újrakomponált ételsort. Ez a konyha-irányzat szoros kapcsolatot mutat a tudománnyal, de kimutatható összefüggés fede-zhető fel az étel/étkezés mint show-elem között is. Nemcsak összetevőiben, elkészíté-si módjában különleges tehát a molekuláris konyha, hanem találásában, érzékekre ható elnevezéseiben is.

A functional food régóta ismert ugyan, de egyre újabb és újabb megoldásokkal le-pi meg az embereket a kutatói elme (Szakály 2007). Ma már nemcsak a nyomelemek, vitaminok pótlását, kiegészítését jelentik, hanem teljesítményfokozó, fogyókúra-tá-mogató hatásairól is olvashatunk.

A nano-food előre meg nem jósolható változásokat is eredményezhet az étke-zésben, hiszen ennek létrehozása során olyan szinten lehetséges az összetételek megváltoztatása, amellyel szinte teljesen átfogalmazódhat az adott ételről való kép vagy esetleg egy betegség gyógyításának formája. Ennek végkifejlete lehet például: az otthon vagy a bevásárlóközpontokban előállított friss étel; a húst a jövőben „ál-latok nélkül”, laborokban állítják elő, mert bármilyen étel előállítható lesz szinte-tikus elemekből.

A clean food az allergiások megmentését szolgálja, vagyis azon elemeket szűri ki, amelyek problémát okoznak egy-egy érzékeny embercsoport esetében.

A phood (pharma food) gyógyító ételeket jelent, vagyis bizonyos betegségek elle-ni gyógyszereket, szervezetbe juttatandó anyagokat beépítenek az ételbe, így annak elfogyasztásával hozzájut a szervezet a megfelelő kezeléshez.

A GM food, vagyis a génkezelt élelmiszerek létrehozásának trendtámogatói arra apellálnak, hogy a gének manipulálásával az emberi szükséglet csökkenthető az élel-miszerek területén, hiszen olyan alapanyagok jönnek létre, amelyek nagyobb mennyiségben és megbízható, egyfajta minőségben előítható ki a megnövekedett keresletet.

Élmény, szakértelem

■ Számos jelenség, tapasztalat támasztja alá azt, hogy a mai hedonista ember nem csupán valamit meg akar szerezni, hanem a szerzés, illetve a fogyasztás folyamatában élményre is vágyik (Elias 1987). Élményt okozhat az is, ha valaki bennfentesen, szakértő gourmand módjára tud az ételekről nyilatkozni, azok finomságait élvezni. Megjegyezzük, hogy az élmények mellett az étkezésből adódó problémák, betegségek is egyre inkább felszínre kerülnek (Erdős 2001, Forgács 1997, Túry 1997).

A mood food olyan típusú ételt jelent, amelyek létrehozásának célja a boldog étkezés, vagyis hogy olyan hangulatot keltsen maga az étel, annak elfogyasztási körülményei, hogy a résztvevő pozitív érzelmi többlettel álljon fel az asztaltól (lásd még Bosch–Schiel–Winder 2005, Gardner–Vandersteel 2001, Silberer–Jaekel 1996).

A sensual food az érzékelés élvezetét jelzi, vagyis többféle érzékre kell hogy hasson az étel, a szemnek, az orrnak, a fülnek, a tapintásnak éppúgy ingereket kell adnia, mint az ízlelésnek (Vroon–Amerongen–De Vries 2005). A minél többféle érzékszervet érintő élmény (Lindstrom 2005) megtervezése kifinomult szakértői munkát feltételez. Az élelmiszeripar, a vendéglátók meghökkenítő, szokatlan ízekkel rukkolnak elő, ide tartoznak a chilis, a zöld teás csokik, a ropogós, hangos, harsogó, pattogó snackek.

A wellness food egy életérzést közvetít. A testi-lelki-szellemi jó(l)lét elérése érdekében kell az ételt, alapanyagokat kellő gondossággal összeválogatni, belegondolva azok messzire mutató jelentésébe is.

A show food az a fajta élménytöbblet-biztosítás, amit például a házukba meghívott, a média által magasra juttatott mesterszakácsok felvonultatása, a családi környezetbe bevitt mesterfogások felvezetése, a jól megkomponált nagy családi ünnepekre rendelt különlegesség jelenthet.

Egyre gyakoribb a fúziós konyha megjelenése a középosztályba tartozó családoknál, vagyis az ázsiai hatásokat, a különleges ételt nem csupán éttermekben és elszigetelten érzékelhetjük, hanem a mindennapjainkban is. Ugyanez fordítva is igaz, vagyis az ázsiai országokban is terjed az európai típusú étkezés. Az ethnic food, vagyis az egyes nemzetek ételleinek beépítése a hazai ételsorokba már mindennapos élményünk.

A retro food nevéből következően az újra divatba hozott nosztalgiaételt, -italokat jelenti, vagyis a közelmúltból megtartásra érdemesnek ítélt ételek bukkannak föl egyre-másra, nálunk például menzaszerűen kiképzett helyszíneken.

A strange food a gusztustalan étel fogyasztásának trendjét jelzi, vagyis más kultúrákban honos, de adott kultúrában gusztustalannak tartott étel fogyasztását jelenti mintegy kalandvágyból, teljesítmény-demonstrálásból. Ilyen például a bogarak kínálása a mi kultúránkban, hiszen az sem rántva, sem roston nem vonzza igazán a tömegeket.

Következtetések

■ Az étel és az étkezés nem csak kalóriabiztosítás az emberek számára. Növekvő jelentőséget tulajdoníthatunk a szimbolikus tartalmaknak, amikor az ételfogyasztás vizsgálatát végezzük. Kiderült, hogy a valamikor egyetlen „modern irány”, az amerikai gyorséttermek mellett számos új koncepciójú hálózat, ételirányzat is teret nyer. Az áttekintett irodalomból és kutatási anyagokból kiderült, hogy az emberek megváltozott életritmusa, élet- és munkakörülményei, elvárásai és életstílusa eredményeképpen változatos food-trendek alakultak ki, és egyre újabbak várhatóak. Az étel egyre szélesebb körben alkalmas az életstílus, az értékek kifejezésére.

- Mihail Bahtyin: Adalékok a lakoma- és evésábrázolások kultúrtörténetéhez. Valóság 1979. 2. 47–59.
- Heiner Barz: Neue Werte – neue Wünsche. Metropolitan Verlag Düsseldorf, Berlin, 2001.
- Leonard L. Berry: The Time-Buying Consumer. Journal of Retailing 1979. 4. 58–69.
- Christian Bosch – Stefan Schiel – Thomas Winder: Die Messung von Emotionen im Marketing. Transfer 2005/1–2. 20–25.
- Csányi Vilmos: A táplálkozással kapcsolatos tanulás. In: Az állatok tanulása a természetben. Natura, Bp., 65–92.
- Norbert Elias: Az evés közbeni viselkedésről. Áttekintés az evés „civilizációs” görbéről. A húslevesről. Az evés közbeni későhasználatról. A villa használata evés közben. In: A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Gondolat, Bp., 206–265.
- Erdős V.: Bulemia nervosa. In: Evés-ivás. Alibi Kiadói Kft., Bp., 260–264.
- Fanta Trendriport 4. <http://www.fanta.hu/fantatrendriport4/> letöltve 2009. 04. 22.
- Forgács A.: Szimbólumterápiák a táplálkozásvizsgálatokban. Pszichoterápia 1997. november, 439–443.
- Forgács A.: Az evés lélektana. Akadémiai Kiadó, Bp., 2004.
- Forgács A. – Németh M.: Az étel, az evés és a testméretek szimbolikája. „Éttermek az egész világ.” Psychiatria Hungarica 1996. 6. 665–670.
- Meryl Gardner – Marion Vandersteel: The Consumer's Mood. An Important Situational Variable. New York University, 2001.
- Helene Karmasin: Produkte als Botschaften. Ueberreuter, Wien, 1996.
- Laussek Esther: A rejtélyes kéz – PR: Facebook-esetek. Kreatív 2010. Szeptember, 62–65.
- Lehota József: Élelmiszergazdasági marketing. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 2001.
- Martin Lindstrom: BRAND sense. Build Powerful Brands through Touch, Taste, 2005.
- A.H. Maslow: Motivation and Personality. New York, 1954.
- C. Petrini: A lassúság dicsérete. Egy könyv a zamatokról, a hagyományokról és az ételek élvezetéről. HVG könyvek, Bp., 2002.
- H. Schultz – D. J. Yang: Sztárvázház – A Starbucks története, csészéről csészére. HVG Kiadó, Bp., 2004.
- G. Silberer – M. Jaekel: Marketingfaktor Stimmungen. Stuttgart, 1996.
- Smell, Sight, and Sound. Free Press, New York, 2005.
- Szakály Zoltán (KE GTK): Marketingkihívások a funkcionális élelmiszerek piacán 2007.
- Szakály Z. – Kisérdi I. – Nábrádi A. (KE GTK): Marketing a hagyományos és tájékozott élelmiszerek piacán. Kaposvár, 2010.
- Törőcsik M.: Fogyasztói magatartástrendek. Akadémiai Kiadó, Bp., 2006.
- Törőcsik M.: Vásárlói magatartás. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007a.
- Törőcsik Mária: Food-trendek és vásárlói trendcsoportok. Acta Oeconomica Kaposvariensis, Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 2007b. 1–2. 51–65.
- Túry F. – Gyenis M.: Inverz anorexia nervosa: a férfiak speciális testképzavara. Psychiatria Hungarica 1997. 5. 589–594.
- Piet Vroon – Anton van Amerongen – Hans de Vries: A rejtett csábító – A szaglás pszichológiája. Korona Kiadó, Bp. 2005.
- B. Waldenfels: Test és corpus. (Ford. Vecsey Zoltán) Pro Philosophia Füzetek 1999. 19–20. 89–100.
- E. Wenzel – A. Kirig – C. Rauch: Zielgruppe LOHAS. Wie der grüne Lifestyle die Märkte erobert. Zukunftsinstitut, Kelkheim, 2007.

NAGY RÉKA

HA MCDONALD'S, AKKOR AMERIKA

Kulturális objektivációk az amerikai társadalomban

Az aranykorát azonban
az 1960-as években
élte az amerikai
reklámszakma.

Amerika vezető nagyhatalomként él az emberek tudatában. Él? Vajon lehet-e még a jelen időt használni ebben a kontextusban? A rendíthetetlennek tűnő, minden álom beteljesülését ígérő, biztonságot sugárzó ország bizonyos mértékben hitelét veszítette 2001. szeptember 11-én. A támadás Amerika értékrendszerét, szimbólumait, eszmerendszerét egyaránt megsebezte.

Az arkhimédészi pont

■ A *Találjuk ki Közép-Európát?* címet viselő internetes oldalon összegyűjtött esszék, tanulmányok között bukkanhatunk rá Hankiss Elemér azon eszmefuttatására,¹ melyben Amerikát arkhimédészi pontnak nevezi. Ez a társadalom ténylegesen valami újat hozott. Új eszméket, gondolatokat, új értékeket és életstílust állított fel. Itt forrtak ki az új divatok, műfajok és stílusok, fogalmazódtak meg új szavak, bontakoztak ki új perspektívák és hitek. Az „ígéret földjeként” fogták fel nagyon sokan, a korlátlan lehetőségek hazájaként emlegették. „Arkhimédészi ponttá vált a nyugati világban élők életében (és a nyugati világon kívül is sok százmillió ember életében), a szabadság, a biztonság, a jólét, a békés fejlődés garanciájává. S még a fejlődő világban is – minden ellenérzés és csalódottság ellenére – a remény forrása volt sok százmillió ember számára” – írja Hankiss.² Mindez azonban elhomályosodni látszik. Ma, amikor a médiumok uralmának korát éljük, megtanultunk skeptikusan viszonyulni a tartalmakhoz, tudatosabb befogadókká váltunk. Éppen ezért már nehezebb elhi-

tetni a nagyközönséggel, hogy „a gazdag kertvárosok és szédítő felhőkarcolók, a pálmák és homokos tengerpartok, az úrhajók és rózsaszín Cadillacok, a fiatalság és az életöröm országában”³ minden álmuk valóra váltható. Paradigmaváltás előtt állunk. Eljött a „visszabeszélőgép”⁴ kora. A tömegközlelési eszközök uralta korszakunkban létrejött egy olyan mértékű globális kommunikáció, mely egyre inkább a földrajzi határok eltörlődését eredményezi, ami azt jelenti, hogy a milliányi emberből álló, homogenitásra hajlamos közönség ugyanahhoz az információhoz szinte ugyanabban az időben férhet hozzá.⁵ A bizonyos autonómiát élvező individuum már nem passzív befogadója lesz az üzeneteknek, hanem résztvevőként megválaszthatja, módosíthatja, értékelheti azt. Az interaktív számítógépes közegben tehát a felhasználóra az eddiginél fokozottabb kommunikációs részvétel hárul. Üzeneteket vesz át, alakít, értékkel, individualizál. Így születnek az amerikai életmódot gúnyoló paródiák, pamfletek, az élcélódó újságcikkek, blogbejegyzések, versek, énekek stb. Egy műfaj viszont továbbra is azt az álomvilágot hirdeti, mely az American Dream alapja: ez pedig a reklám. Ebben a szférában bármit meg lehet szerezni, bármivé át lehet alakulni, és bárhogyan lehet élni. Itt nincs helye a negatív érzelmeknek, a túlzott racionalitásnak, a drámaiságnak.

A posztmodern agora

■ A Times Square és a szomszédságában levő Madison Avenue egyike azoknak a tereknek, ahol a vágyálmokat kreálják és generálják. E két tér Amerika és a reklámpar szimbólumává vált. De meghatároz(hat)-e még új trendeket? Létrejönnek-e még itt olyan szimbolikus figurák, mint Uncle Sam vagy a McDonald's bohóca, melyek szerepe a világon ismertté váltak? Vezető pozícióban áll-e még Amerika, ha csak a reklám terén is?

Bár a reklámpar Európában bontakoztatta ki csírait, Amerika rövid idő alatt trendet meghatározóvá nőtte ki magát, hiszen itt indult be legelőször a tudatos reklámasználát, a brandelés. Az amerikai reklám monopolizálta a reklámpiacot. Az első reklámok a kolonializmus idején importált termékek eladására születtek. Újságok, melyekben ezek megjelenhettek, legelőször az 1700-as évek táján láttak napvilágot, bennük már föllelhető néhány hirdetés.⁶ Egyszerű, termékleírást tartalmazó szöveges reklámok voltak, fehér-fekete kivitelezésben. Észérvekkel és részletes információkkal akarták meggyőzni a fogyasztói társadalmat. Később illusztrációkat társítottak a szöveghez, melyek a terméket vagy a terméket használó személyt ábrázolták, mintegy vizuálisan is manipulálva a befogadót. Az amerikai reklámpar egyik meghatározó kulcsfigurájaként Benjamin Franklin szerepel a szakirodalomban.⁷ A *The Philadelphia Gazette* és a *Poor Richard's Almanac* főszerkesztőjeként ugyanis ő volt az első, aki gyökeres változást hozott a reklámok világába. Beemelte a képet az addig csupán verbális reklámközlésbe. Termék- és márkanevek ekkortájt még nem voltak. A cukrot cukorként, a csokoládét csokoládéként árulták, és nem Hershey's vagy Milka tejcsokoládéként.

Az 1820-as években megnőtt a sajtótermékek, így a reklámok száma is. Egy felmérés szerint 532 újság látott napvilágot ebben a periódusban.⁸ Az aranykorát azonban az 1960-as években élte az amerikai reklámszakma. A polgárháború után ugyan jelentek meg olyan szakemberek, mint N.W. Ayer és J. Walter Thompson, akik reklámügynökséget nyitottak, de a 20. század közepéig a szakmában nem jelentkezett jelentős fejlődés.⁹ A háborút követően viszont kialakult egy erősen fogyasztócentrikus társadalom. Az addig hiányt szenvedő családok nem sajnálták befektetni különböző javakba vagyoniuk egy részét. S mert volt kereslet, a kínálat is felpettségült, kreatívabbnál kreatívabb reklámokat szerkesztettek. Elkezdődött a márkák harca. A

Young & Rubicam (a továbbiakban Y & R) és Doyle Dane Bernbach (a továbbiakban DDB) ügynökség határozta meg a trendet nem csak Amerikában.¹⁰ A megrendelők külföldön is árusítani akarták termékeiket, ezért nem csupán az amerikai nagyközönséghez kellett szólniuk, hanem a nemzetközi piac fogyasztóihoz is. A nagy amerikai ügynökségek nem elégedtek meg azzal, hogy fordítókat fogadtak. Kirendeltségeket hoztak létre a világ több sarkában, mint például Franciaországban, Spanyolországban, Ausztráliában stb. Az itt dolgozó szakemberek pedig átvitték és meghonosították ezekben a fogyasztói kultúrákban az amerikai reklámstratégiákat, technikákat, módszereket. Ennek következtében tehát az európai reklámparban is újítások voltak megfigyelhetők. Az illusztrált és tömény szöveges részekkel ellátott hirdetéseket felváltották a fényképek, az egymondatos, szlogenes printek. Erős váltás volt vizuálisan, ritmusban, színekben egyaránt, amit ez az új korszak hozott. A kép és szöveg szinergiája volt a kreatív forradalom titka. Bill Bernbach arra a felismerésre jutott, hogy nem a hosszasan részletező termékleírásokkal lehet kialakítani a befogadók termék iránti pozitív attitűdjét, hanem az érzelmi ráhatással és humorral. Megérzésből kell reklámot készíteni és nem előző felmérések, médiaelemzés alapján meghatározni, mire vevő a társadalom – ez volt a DDB ügynökség és a korabeli reklámszakma túlnyomó részének felfogása.¹¹ A médiából ismert személyiségeket kértek meg arra, hogy arcukat adják egy-egy brand termékeinek reklámozásához, így a hitelesség érzetét keltve a befogadóban.

David Ogilvy, a reklámszakma másik ismert személyisége azonban teljesen más percepció alapján alkotta meg hirdetéseit. Ügynöksége, az Ogilvy Benson & Mather (a továbbiakban OBM) szigorú felmérések alapján dolgozott. Kutatóként Ogilvy mindig is kimért, rideg és visszafogott volt.¹² Irányelveket állított fel a kreativitásra. Nála nem az inspiráció, hanem a piackutatás eredményei voltak a meghatározó tényezők. Jól meghatározott struktúra alapján dolgozott ki minden reklámot, miszerint: a horog a kép, mely valahogyan rávezeti a szemet a szlogenre, innen pedig az a termékleírásra siklik. Míg Bernbach intuícióból használta említett módszereit, addig Ogilvy kutatások eredményei alapján dolgozta ki őket. Sok esetben ezek megegyeztek vagy hasonlítottak. Egy elemet viszont Ogilvy kiiktatott, mellyel véleményem szerint ha nem is halálra, de unalomra ítélte az amerikai reklámkultúrát. És ez a humor.

Lead, don't follow!

■ Nem egy helyen olvastam az amerikai fogyasztók által írt megjegyzések között, hogy az európai reklámok érdekesebbek, humorosabbak, élvezhetőbbek. Mi a különbség a két kultúra reklámvilága között? Milyen a tipikusan amerikai reklám? És vajon csupán a humor teszi érdekesebbé az európaiat?

Mindenképp a humor az egyik olyan tényező, mely elviselhetővé teszi a reklámokat olyankor, amikor például egy filmet szakítanak meg, vagy többedmagukkal sorakoznak az óránkénti reklámblokkban. Ogilvy azonban kizárta a szellemességet, a humort a reklámközlésből, melyet Bernbach jó eredménnyel szorgalmazott, azzal érvelve, hogy senki nem fog bohócoktól vásárolni.¹³ Nem jelenthető ki, hogy az amerikai reklámok egyáltalán nem építenek a humorra, de az európai kultúrában jobban szorgalmazzák a reklámközlésbe való bevonását. Itt talán kevésbé tartanak attól, hogy a befogadó csupán a vicces történetet jegyzi meg, és nem emlékszik majd a reklámozott termékre, vagy felfigyeltek arra, hogy humoros reklámot is lehet úgy megtervezni, hogy a fogyasztó emlékezzen, melyik bankot kell választania, melyik lakberendezést forgalmazó cégtől kell vásárolnia stb.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a különböző kultúrákban eltérőek az értékek, az eszmék. Éppen ezért nehéz ítéletet mondani valamelyik ország, kontinens felett. Néhány szempont alapján emelem ki a különbségeket. Figyelem a reklámközlésben az információ mennyiségét, a kreatív megközelítésmódot (abból a szempontból, hogy mennyire érvényesülnek látványosan a manipulációs technikák) és a humor használatát.

Míg amerikai szakemberek dolgoztak az európai reklámokon is, nem voltak hangsúlyosak, vagy szinte nem voltak különbségek. Most azonban egyre inkább érzékelhető a polémia. Tekintsük meg a két közérdekű hirdetést, mely a biztonságos vezetésre figyelmeztet. Hogyan teszik ezt?¹⁴ Az első kisfilmen egy amerikai reklámot láthatunk, mely azzal érvel, hogy aki nem használja a biztonsági övet, több büntetést is bezsebelhet. „Click it or ticket” – hangzik a racionalításra apelláló üzenet. Míg a második kisfilm teljes mértékben az érzelmekre hat. Úgy tűnik, az európai befogadók érzévekkel nem manipulálhatók annyira, mint az amerikai fogyasztók. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a szpot csak kép és zene szinergiájával dolgozik. Nem szükséges a szöveg, a beszéd. A zene hangulata, a képek megdöbbentő ereje eléri ugyanazt a hatást, ha nem nagyobb. „Heaven can wait. Belt up!” Láthatjuk, hogy a szlogen nem ad annyira racionális és materiális érveket. Talán azért, mert az amerikai kultúra sokkal racionálisabb és anyagiasabb.

Arra a kérdésre, hogy mi a tipikusan amerikai vagy európai reklám, nem lenne könnyű válaszolni, hiszen számos tényezőt kell figyelemmel kísérni egy-egy kultúra reklámjainak elemzésekor. Terence Nevett több ilyen meghatározó tényezőt tart fontosnak. Először is egy adott reklámkorpusz összehasonlítására van szükség, majd a fogyasztók felé fordulva kérdőívek által felmérhető, hogyan viszonyulnak abban a bizonyos kultúrában a reklámokhoz, legvégül pedig a szakemberek véleményét kell kikérni.¹⁵ Amit kiemelnék, és ami Nevett eredményei alapján egyaránt elmondható, de talán mások is megfigyelték már, akik amerikai vagy európai reklámokkal találkozottak, hogy az információáradat jellemzőbb az Egyesült Államok reklámkultúrájára. Az európai reklám a soft sell kategóriába sorolható, a felhívások, megszólítások érzellemmel telítettek, kevés információt kínálnak, ezért könnyebben megjegyezhető. Az amerikai a hard sell stratégiát alkalmazza, racionális érveket hoz, információkkal lát el, összehasonlít ahhoz, hogy meggyőzzön, és valószínűleg sokszor itt bukik el. Talán jobban kiváltja az ellenszenvet bennünk, európaiakban (de még az amerikaiakban is) az, ha egy reklám egy másik terméket becsmérel, a magáét pedig magasztalja. Ez törvényes és megszokott módszer az Egyesült Államok reklámkultúrájában, míg Európában nem megengedett, etikátlan cselekedetnek minősül. Persze arra is figyelniünk kell, hogy mi a fogyasztók elvárása. Amerikában az egyik legismertebb jellegzetes szólás a „Time is money”, azaz az idő nem fecséremlhető el fölösleges foglalatosságokkal. Ebből is kiderül, hogy a társadalom mennyire információorientált, az emberek a rövid, lényegre törő, de tartalmas tudósítások, hírek hívei, nincs idejük elidőzni egy metaforikus közlésen, megfejtetni egy intertextusokat tartalmazó képsort. Európában viszont úgy érzik, hogy a reklám funkciója nemcsak az információátadás, hanem a szórakoztatás, az „aha-élmény” biztosítása is. Talán ezért ritkább a humoros reklám Amerikában. Weinberger és Spotts egyik felmérése kimutatja, hogy míg Nagy-Britanniában 35,5 százalékban hatja át humoros információ a reklámokat, addig Amerikában az arány mintegy 24,4 százalék.¹⁶ Ez a pont az, ahol az amerikai trendvezető reklámkultúra lába alól kicsúszhat a talaj. Vagy már ki is csúszott. Hiszen egy Oglivy & Mather által az 1990-es évek elején készített felmérés azt is kimutatja, hogy az európai fogyasztók 51 százaléka tartja szórakoztatónak és elviselhetőnek a reklámokat, míg az amerikai befogadóknak csupán 29 százaléka. Ez az eltolódás pedig azóta egyre csak nő.¹⁷ Ma az a reklám kedvelt, amelyik szórakoztató,

okosan megszerkesztett, eredeti, kevésbé manipuláló, és nagy képzelőerő hatására jött létre, kreativitásról tanúskodik. Már nem a mondanivaló kapja a főszerepet, hiszen az egyre tudatosabb befogadók hozzászóltak az információk, ígéretek valótlanságához, tudják, hogy a reklámozott termék nem teszi őket fiatalabbá, magabiztosabbá vagy szebbé. Kialakult bennünk egyfajta bizalmatlanság. A csillogás, a vágyálmok világa csak kreatív, szórakoztató formában emészthető a nagyközönség számára. A reklám nem csupán tömegtájékoztató eszköz, mely a gyártók és fogyasztók kölcsönös érdekeit szolgálja, hanem az infotainment része. Ha ennek a befogadók által felállított, elváráshorizontnak megfelel, nő a tetszési index.

Jogosan kérdezhetjük ezek után: arkhimédészi pont-e még Amerika? A reklámgyártás területén egészen biztos, hogy nem. Az évek során kialakultak a különböző kultúrák sajátos reklámgyártási stratégiái, módszerei, technikái, melyek együtt élnek a multinacionális cégek nemzetközire gyártott reklámaival. De ennek ellenére elmondhatjuk azt, hogy van francia, brit, magyar stb. reklámkultúra. Persze egyik sem rendelkezik szuverenitással. Vannak sajátos jellemvonásaik, de vannak olyanok is, melyeket egymás reklámkultúrájából kölcsönöztek. És ezt globalizálódó társadalmunkban, az internet világában meg is tehetik, hiszen a világ minden pontjára eljuthat egy szpot vagy egy plakát. A reklámszakma ezáltal egyre erősebbé válik, a szakemberek együttműködhetnek, szakmai tapasztalatcserét folytathatnak, elleshetik egymás technikáit. Azért is nem terjedhetnek el napjainkban az amerikanizáló(dó) reklámok, mert már megjelent a piacon több olyan tőkeerős, eladható terméket gyártó konkurencia, mely visszaszorítja őket. Eltűnik lassan az a szigorú határvonal nyugati és keleti kultúra között. A trendet nem egy nagyhatalom fogja megszabni.

A második világháború alatt és után az amerikaiak egyre nagyobb teret nyertek az európai piacon. Behozták a Coca-Colát, a rágógumit és egyéb addig nem ismert árucikket. De az európai kultúra is egyre gyorsabban fejlődött, olyannyira, hogy a 19–20. századra már a kettő egymás mellett dominált. A szocialista államok demokratizálódásával egy újabb felzárkózási időszak indulhatott el, egyenesen a globalizáció irányába. A globalizáció egyik következménye, hogy a kulturális különbségek lassan egységesülnek, elmosódnak. Ezért a reklámoknak is globalizálódni kell. Bár némelyek tartalmaznak kulturális elemeket, stílusukban, hatásmechanizmusaikban hasonlóak. A nyelv, a mentalitás, az életstílus változó egy-egy kultúrában, ehhez kell igazodnia a reklámnak, de nem hagyhatja figyelmen kívül a nemzetközi trendeket. Napjaink reklámaira például az jellemző, hogy előszeretettel dolgoznak ki humoros történetszálakat, ugyanakkor szimbólumokat építenek be a reklámközlésbe, intertextusok segítségével játszanak el a befogadóval, és vonják be a reklámközlésbe, mintegy aktív participációt igényelve és ezzel pozitív attitűdöt váltva ki a fogyasztóban. De változó az, hogy épp milyen szimbólumot használnak fel, milyen ismert képet vagy filmrészletet vághatnak be intertextusként egy-egy reklámközlésbe, esetleg hogy mit tartanak humorosnak egy bizonyos kultúrában. Különböző elemeket alkalmaz lelki ráhatásként egy német vagy egy francia reklám, mást tart humorosnak a lengyel és mást a magyar. Másak az értékek, a hősök és a szokások.

A mai reklámkultúra nagymértékben uniformizált, bár jelennek meg némelyekben a lokális értékekre, eszmékre utaló elemek. Egy bizonyos kultúra azonban már nem tud trendet meghatározó szerepet betölteni. Főleg egy olyan világban, amely rohamosan változik. Napról napra újul a technika, újabb és újabb információkhoz férünk hozzá, fejlődik a tudomány, ismereteink gyarapodnak, és ezáltal rohamosan módosul a társadalomról, önmagunkról alkotott képünk. Változnak az eszmék, az értékek, így változnak a szimbólumaink, jelképeink, a tabuk és ezáltal a trendek is.

■ JEGYZETEK

1. Lásd Hankiss Elemér: i. m.
2. Uo.
3. Uo.
4. Sas István által használt kifejezés.
5. Varga Barbara: i. m.
6. M. William O'Barr: i. m.
7. Uo.
8. Uo.
9. Larry Dobrow: i. m. 8.
10. Larry Dobrow: i. m. 12.
11. Larry Dobrow: i. m. 24.
12. Lásd bővebben a munkásságáról Larry Dobrow: i. m. 36.
13. Larry Dobrow: i. m. 38.
14. <http://www.youtube.com/watch?v=mc1mBOhaWOA> (2010. 09. 25.)
15. Terence Nevett: i. m.
16. Weinberger és Spotts, id. Terence Nevett: i.m. 2.
17. Terence Nevett: i.m. 4.

■ IRODALOM

Larry Dobrow: When advertising tried harder. Friendly Press Inc., New York, 1984.

Hankiss Elemér: A rombolás szimbólumai: szeptember 11. Forrás: <http://www.talajjuk-ki.hu/index.php/article/articleview/292/1/36/> (2010. 09. 23.)

Terence Nevett: Differences between American and British television advertising: explanations and implications. Journal of Advertising 1992. 4. 1.

M. William O'Barr: A Brief History of Advertising in America. Advertising & Society Review 2010. 1. http://muse.jhu.edu/journals/advertising_and_society_review/v011/11.1.o-barr.html (2010. 09. 25.)

Varga Barbara: Manuel Castells és a McLuhan-galaxis halála. Forrás: <http://www.c3.hu/~jelkep/JK992/barbara/barbara.htm> (2010.05.12.)

EGY BEÁLLÍTÁS KÉPEI

■ Régóta ismerem Ferenczy Botit... Kezdhethném akár így is, amolyan pelikánjózsefes koncept-besúgó módon. Persze nem lenne igazam. Ferenczy Botit valószínűleg soha sem fogom megismerni. A művein keresztül sem. Nagy rejtőzködővel, és egyben profi Próteusszal állunk ugyanis szemben. Hiába képezném tehát magam amolyan jellegzetes erdmagyar filó-kultúrsznob besúgónak, nemigen találnék fogást ezeken az alkotásokon. Hogy miért merek mégis hozzászólni? Egyrészt azért, mert vagyok annyira jellegzetes erdmagyar filó-kultúrsznob besúgó, hogy ne tartsam magam annak. Másrészt, mert nem vagyok képzett műkritikus. Igaz, az ilyenek általában csak annyit tudnak (vagy akarnak) mondani a fiatal képzőművészek munkáiról, természetesen csakis nyakkendős, fesztív alkalmakkor, hogy érdekes, meg elgondolkoztató. Ezzel ugyan sajnos nem a munkákat minősítik, de hát kicsináljanak ők is, ahogy Bréda Ferenc mondaná. A magam részéről inkább megmaradok hályogkovácsnak, akinek könnyű, amíg gőze sincs, miről beszél.

Az imént azt mondtam Botiról, amúgy vakon s merőn: rejtőzködő és Próteusz. Hadd tágítsam kissé a kört. A magam részéről két kortárs képzőművészfajt ismerek: az egyik megy előre a maga útján, belülről kifele festi, karcolja, rajzolja, miafenézi a magáét. Ez a faj kiállításokat rendez magának különböző kanonikus, álkanonikus és antikanonikus terekben. Egyébként e faj sürgősen és szigorúan védetté nyilvánítandó, ugyanis élőhelyének rohamos zsugorodása okán a kihalás szakadékszélére sodródott. Sietek megjegyezni, hogy ez amolyan kultúrzoológiai tény, nem értéktétele. A másik faj a nagy túlélő. Aki szintén megy előre, de útközben, mint egy gátlástalan szivacs, minden látványt, élményt, halmányt magába szív, nyakló nélkül, hogy aztán ennenmagán átszűrve, a férgesét kidobva, valamiféle mutáns outputot (ha tetszik, produktumot) mutasson fel a végén. Ami egyébként nagyon nem vég, de ez egy másik történet. Ez a faj viszolyog a kiállításoktól, ő inkább beállításokat rendez magának, a már említett szeku-szakraális terekben. Nos, Ferenczy Boti érzésem szerint és hála a fennnvalónak, az utóbbi faj egyik alfaja. És hogy mi mögé rejtőzködik, milyen alakváltásai vannak profi Próteuszként? Nézzenek szét, tisztelt Egybegyűlte. Valahol azon a terepen van otthon e művész, melynek egyik határán Sailor áll, a Veszett a világból, kígyóbőr dzsekiben (emlékeznek, ugye, a személyes szabadság jelképe), a másikon pedig Tim Burton Vincentje néz ránk mélabúsan. Tudják, az a hétéves gyerek, aki Vincent Price-nak képzelet magát, zombit csinál a kutyájából, meggyilkolássza a nagynénjét, és egy halott nénibe szeret bele. Hogy a két határ között mi van? Nos, itt a hályogkovács leteszi a bicskát. Önökre bízom, kedves Nagyérdemű. Járják be a birodalmat, izzadjanak kicsit, küzdjenek meg (szó szerint és képletesen is, naná) a népességet alkotó godzillákkal, kroklokvafcikkal, szemmelemmikkel, kvasztipasztipókokkal, és a végén még felvillan valamelyik Ferenczy-arc is, mint a vaku. De ha mást nem, bár e beállítás rámaít fejsék meg, a Deukalión előtti időkből. Ja, és ne feledjék: A zélet harc.

Szántai János

VÁSÁRHELYI LAJOS

AZ ISMÉTLÉS

Peter Handke: Az ismétlés

A jövő történetírói monográfiája az egzisztencialista regény
HAMVAS BÉLA

■ Peter Handke ún. mágikus realizmusában a valóság narratív tükrözésében megnyilvánuló elbeszélői emlékezet újra és újra egyesül a kollektív emlékezet nemzeti horizontjának mitikus tárházával a dolgok és helyzetek asszociatív lenyomatainak keresztül. A tér-idő kezelése 'poszt-mitikus' abban az értelemben, hogy a mítosz nem valóság feletti absztrakciós metafizikai térből nyeri eredetét, hanem egyrészt a pillanat érzékelésében 'telítődik' (pontosabban: az egy adott pillanatban összefutó emlékezet 'szólamok' és variációk, plurális idő természetén keresztül felidéződő fenomenológiai mozzanatokban), másrészt az egyszerre több szálon futó 'fizikai' érzékelés szálainak az összekapcsolódásában. Másképpen fogalmazva, az időkezelés ritmusában kétféle fenomenológiai minta ismétlődik, az egyikben 'időtörlődés' van, s több idősíki idéződik föl egy összetett benyomásban, míg máskor tulajdonképpen nem az idő, hanem a 'tér rejtett időtlen természete' tárul föl, miközben az érzékelés szétterjed egyszerre több irányba, s az irányokon belül feltároluló egyidejűségekben kirajzolódik a lét mintázata. Amely bizonyos értelemben magának az elbeszélőnek és sokszor magának a nyelvnek, az elbeszélésnek az eleven rezgő lét-tükre. Nincs végleges múlt, míg az élet le nem zárul, a jelen és a múlt egy-egy gesztusban, mozdulatban, szóban, illatban és színben újra és újra elegyedik, újabb és újabb emócióvá forr. Az élet és az elbeszélés áradó, egyre növekvő valódi ideje, az emlékezés jelen-

ideje és a visszaidéződő, 'letűnt' múlt jelenének idősíki szakadatlan hullámverésben ismétlődve összeér, a múlt a jelen tükrében újra és újra konstituálódik. „Tapasztalhattam így, mi a különbség az együtt haladás, az egybehangzás és az egyenletesség között.”¹ Peter Handke prózáját talán leginkább ontikus-fundamentál-fenomenologikusnak nevezhetnénk. Az osztrák író elbeszélésében kulcsszó lehet az értelmezésben a 'feltárulás' fogalma. A lét (és a történeti lét vetülete) megmegnyílik, talán nem túlzás azt állítani, hogy Handke a személyes és a kollektív emlékezet 'idő-kapuit' írja le prózájában. A klasszikus kronologikus linearitás helyett, Handke mondhatni 'barangol' az idő terében. Ezért is roppant érdekes, ahogy látásmódjával épp a 'nemzeti' fenoménjának (újra)felfedezésén munkál. A szinte gyermeki rátekintés a 'nemzeti' élményére, az írónak nem engedi meg, hogy bármely absztrakciót a 'nemzeti' fenoménjának az érzékelésével kapcsolatban a tapasztalás, a megélés fölé rendeljen, sőt tulajdonképpen épp az illetényi absztrakció feloldása, feloldódása képezi a regény, az elbeszélés 'áramának' egyik fő hajtóerejét, sodrát. „Miért hogy a kora reggeli, első pillantásra iparvidék itt Jugoszláviában, ahogy ismeretlen kezek mint ha örök időkre működésben tartanak, annyira más benyomást tett rám a munkások, egyáltalán az emberek létezését illetően, mint amihez a magam hazájában eddig hozzászoktam... ama bizonyosság volt ez, hogy végre, húsz életem után egy

helye-nincs államban lehetek, egy fagyos, barátságtalan, emberevő képződményben, egy olyan ország küszöbén, amelyik, nem úgy, mint szülőföldemnek nevezett hon, rám egyáltalán nem tart igényt, mint iskolakötelesre, mint a hadügy, a tartalékügy, egyáltalán, a »jelenlétügy«-ügy szolgájára, hanem, ellenkezőleg, azt óhajtja, hogy én tartsak igényt reá, lévén ez őseim hazája is, ekképpen, minden idegenséggel együtt, az enyém csakígy... végre! Végre államhatalom voltam, végre, ahelyett hogy tartósan jelen kell lennem, gondatlanul távol lehettem, végre úgy éreztem magam, bár senki rám nem bagózott, hogy magam fajtájúak közt mozgok.⁷²

Fontos, hogy Peter Handke regénye kapcsán mihamarabb lássuk, mekkora jelentősége van annak, hogy egy etnikailag kevert 'multikulturális' közép-európai övezetre (az egykori 'császári' Karintiára, a későbbi és az elbeszélés idejében vett Jugoszláviára, valamint a mai Szlovéniára) vonatkozó nemzeti identitás keresésének felmutatása ilyen ontológiai mélységű és fenomenológiai tisztaságú írói megközelítéssel történik. A történész számára is külön kincset érő forrás az elbeszélő 'szubjektív tükre', hiszen a nemzettudat elemző, tudományos alaposságú megközelítéshez képest szinte egyedülálló illékonyaságú, finomságú rajzolatot kap abból a nehezen konkretizálható lelki, szellemi térségből, mely az egyéni és a 'magasabb' csoporttudati dimenziók érintkezéseinek rejteződik.

A mű címe, *Az ismételtes* utal a felfedezés és a feltárlás ontológiai élményének a kalandjára, hon-foglalás ez abban az értelemben, hogy az utazó német (osztrák) nyelvterületről érkezve elvándorol (a tájakat bejárva) ősei és rokonai szülőföldjére. Az utazás közben megnyilvánuló személyes mitológiának három történeti aspektusa, „mélységi rétege” van. Egy a messzi régmúlthoz kötődő családtörténeti epizód, a távoli, történelmi léptékű ő, Jan Kobal históriája – a mesészerű Rózsa Sándor-féle hős alakja még elevenen él az átháramló szájhagyományban –, és időn-

ként egybemosódik az elbeszélői személyes mitológia testvér alakjával, akinek 'élet-nyomai' és emlékezete képezi a 20. századi világháborús idők távlatát s egyben a megjelenő korok tekintetében a második asszociációs 'forrást'. A harmadik történeti aspektus maga a jelen és az egyes szám első személyű elbeszélő, ám a rátekintés 'mélységelességében' a különböző személyes történeti analógiák képe szinte egybemosódik. Az évtizedekkel korábban Szlovéniában eltűnt báty éppúgy az elbeszélő alteregója, mint a hajdani legendás betyár. A vándor (messzeségben el)bujdosó archetipikus képe itt is előkerül, és időtlen ontológiai színezetet nyer azáltal, hogy 'generációk fölött' húzódó történeti ív visszatérő, ismétlődő mintázata lesz.

A történeti idő áramlásának érzéki felfogása kapcsán érdemes hasonlatként felidézni az antik Róma az ún. 'láreszekre' vonatkozó animista jellegű hagyományát. Cicero idejében a rómaiakban még elevenen élt a képzet, hogy bizonyos létezők, dolgok és élőlények, valamint cselekedetek (!) lenyszerű lenyomatokat hoznak létre a 'prima matériában'. Ezek a lenyomatok időnként hordozójukról leválva még sokáig sodródhatnak az időben, és újabb tárgyakba 'költöznek', vagy kísértőül szegődnek élőlények mellé. Handkénál az emlékezet hordoz bizonyos hasonló minőséget, az emlék gyakorta érzéki észleletként jelentkezik, és visszatükröződik vagy 'felbukkan' szinkron idejű események és belső rezdülések eredőjeként. Ilyen tekintetben az elbeszélés folyamának határa túllép az elbeszélői én mikrokozmoszán, és sokszor éppen az illeténi 'határátlépés' jelentkezik revelációként. Ugyanakkor a revelációs pillanatok leírása ritmikusan is tagolja a szöveget, kútfő ez a leíró én számára, olyasvalami, ami nem pusztán az elbeszélői én feloldását jelenti, hanem egyfajta kilépést is jelent a lineáris történeti időből és csatlakozást vagy fellépést a történelem feletti, mitikus idő országába. A 'haza a magasban van', ám nem egy elvont közösségi idea kínál lehetőséget a 'felju-táshoz', hanem

a személyes átélés azon pillanatai, melyben az érzékelés látszólag szürreális tapasztalatának 'egysége-sülése' épp a fentebb vázolt átlelkesült és szinkronisztikus módon történik. Handke úgy hatol be a nemzeti szellem lényegébe, hogy eközben konzekvensen őrzi azt az örökséget, amely nem engedi az érzések világát egy merev gondolati absztrakció oltárán fölláldozni. Így az érzések és érzetek nem idomulnak a mindenkori 'nemzeti' fogalmából adódó elvárásokhoz. Mintha a tűnő idő folyamának és a régi/új haza bejárásának egymásba fonódó tapasztalata 'anamnézis' lenne a szó platóni értelmében. Az ismétlés nem időbeli, hanem az örökkévalósághoz képest releváns módon, a pillanatban lesz lehetséges.

Itt van elrejtve az 'átjutási' pont, a kapu, a híd. Handke könyvét (némiképp a dolgozatom felütéseként idézett hamvasi mondat szellemében) tankönyvként lehetne olvasni, ajánlani. Hiszen a platóni 'anamnézis' látszólag kizárólag személyes dimenziókon belül érvényes fogalmát kapcsolja össze a nemzeti fogalommal. A nemzeti jelenlét tehát belül van elrejtve, és ugyanakkor teljes kifinomultsággal jelentkezik az egzisztencia lételméleti határán. Mintha a 19. századi romantikus gondolkodók 'nemzet'-fogalmával találkozánk, a nemzeti szellem nem pusztán valamely közmegegyezésre alapozott történeti képződmény, hanem önálló szubsztanciaként mint lélek lebeg a szlovén tájak felett, és halad, áramlik együtt az idővel.

A nemzeti csoporttudat mitikus dimenziója középpontjában hasonlóan működik, mint az eliadéi értelemben vett 'szentség'.³ Idő feletti megnyílást rejt, mely összeköttetésben áll az 'istenivel', innét származik, árad az az ősförás, mely megnyilvánul 'térben' (ez a szülőföld, a haza 'helye') és 'logosz-ban', a szentség gondolati emanációjában (az anyanyelvben). Így az a vándorút, mely az ősök földjére vezet, az ősök által beszélt nyelv honába, egyúttal zárándoklat is.

A különböző kultúrák (a közös civilizációs [birodalmi] örökség mellett) és a különböző nyelvek közötti határmezsgyén a 'közösség' ugyanakkor 'magasság' is, a rálátás több egyszerű viszonyításnál, a 'multikulturális párbeszéd', a 'többnyelvűség' egy olyan lételméleti alapállás lehetőségét kínálja fel, melyben feltárul a 'haza' és a nyelv végső képe, időtlen archetípusa.

„A mi szlovén elődeink nyelvén »a kilencedik ország« jeleníti pedig a közös vágyak célját, a következő mondatba fogva: »Hadd lelnék egymásra ismét egy napon, a feldíszített húsvéti hintóban, utunkon menyegzőre a Kilencedik királlyal a Kilencedik országban – hallgasd meg Isten, kérésemet!«”⁴ A 'Kilencedik ország' és az angyali nyelv, mely a nyelvi ségen túlmutatva megnyilvánul jóformán mindenben, tárgyokban, dolgokban, élőlényekben, történetekben és persze magában a szóban. Az osztrák író írásművészetében az időérzékelés áramló fenomenja életszerűen jelenik meg, a világ úgy hömpölyög a legapróbb mozzanataival egyetemben, hogy a jelen sokszor a múltat is hordozza (mint most is élő) és az emléknymok kóborló behatásként sokszor váratlanul, ámde a maguk feltűnésével más emléknymokat is aktivizálva jelentkeznek.

Handkénál a világ ontológiai elhagyatottsága, profanitása úgyszólván 'kong' vagy ha úgy tetszik, 'ki van hangosítva', azáltal hogy az időérzékelés minden fenomenja egyszerre magában való

(öntörvényűen vándorló) és egyszerre önmagán túlmutató. És vannak ködszerű, éterien átszellemült valóságsgizegek, melyek az írói mágikus léttükörben újra és újra átrajzolódnak. „Ha azt, ami így létrejött, a fényben megláttam aztán, valóban ott volt előttem dolgom képe írásom formájában, mely mintha egyesítette volna bátyám finom föltaláló kezét apám akadozó autodidakta kezével.”⁵

Vergilius *Georgikonjának* csodálatos kerti leltára és patikája jelenik meg újra mint a növényvilág mitikus 'világköny-

ve', a teljességet magába foglaló enciklopédiája a báty gyümölcstermesztéssel foglalkozó munkafüzetében. „Nem járult e a szavak erejéhez az is, hogy – ellentétben az anyanyelvemen szólókkal – ezeket nem azonnal értettem, rendszerint előbb lefordítottam, méghozzá nem az idegen nyelvről a magaméra, hanem valami sejtésből – amilyen érthetetlen volt a számomra sok minden szlovénül, annyira ismerősnek tűnt fel most ez az egész –, kerülőút nélkül, képbe: gyümölcsösbe, ágatámasztékba, egy darab drótbá? [...] Ilyen dolgokban, amely a bölcsességgel mintegy vérrokon, nem létezhetnek sem doktorok se tanoncok, és a termesztésben a legfontosabb az Úr jelenléte.”⁶

Az európai eszmetörténet egyik legfontosabb 'elágazáspontja' bukkan fel, összhangban az ismerős-ismeretlen 'terra nova' nyelvének a megtalálásával, megismerésével – az ún. nominalizmus vita által lefedett problematika, a mindenkori 'dolog' és a megnevezés ('fogalom') közös viszonylatában. A gyümölcstermesztés rajzokkal és magyarázatokkal ellátott enciklopédiája ebben a vonatkozásban válik jelképpé. Hiszen „az Úr jelenlétében” válik végső soron egységessé a 'dolog' és a megnevezés, s az elbeszélő (noha elbeszél, tehát mond, ír, fogalmaz) azt a köztes terepet, szférát járja körbe, amely a 'dolog' és annak nyelvi megjelölése, fogalma között fönn áll, s mely egyúttal egyetemes forrásként is működik. 'Kihat', mert egyszersmind annak a nyelvi érzékelésnek a magzatlétét is hordozza, melyből minden emberi nyelven elbeszél, feltárt világ kibontakozik, kibontakozhat. Handkénél mondhatni az 'idea fénye' az, amely az elbeszélés által bejárt tér- és időérzékelés síkjai fölött lebeg. Ez az az írói rátekintői alapállás, mely összeköti az író legbensőbb létérezékelését az ábrázolt világban működő teremtmőerők fókuszával. A megközelítés ezen a ponton válik mágikussá ('mágikus realizmussá').

Ez nem pusztán a létező dolgok önvalósága mögött felsejlő ontológiai horizont háttérét rajzolja elénk, hanem nyelvészeti, nyelvi szempontból is felmutat egyfajta nemzetek feletti ('nyelveken túli') 'angyali' gondolkodást és érzékelést. A mindenkori elbeszélés hangjában megszólaló ősnyelv, „az angyalok nyelve” egyébként is végigkíséri Peter Handke írásművészetét (gondolhatunk itt a Wim Wenders filmjéből, a *Berlin fölött az égből* jól ismert angyalmonológokra). A beszélt nyelveken túli angyali állapot és időn kívüliség az az 'ősforrás' vagy a Handke által szimbólumként oly előszeretettel alkalmazott 'küszöb', melyből kiindulva vagy melyen keresztül, folytonos önreflexióban – melyben az elbeszélői én szinte megsokszorozza magát a különböző idősíkokon felmerülő élményekkel való azonosulásában – megvalósul az írói teremtés aktusa.

Handke tehát újra és újra az angyali időn kívüliség mintázataira bukkan, érzések és érzetek társulnak az idő mozzanataival, a mágikus realizmus lelkiülete tova terjed, megnyilvánul a tájban, és egy összetett természeti kép mint jelek egymáshoz kapcsolódó szövevényes kombinációja tárul elénk. A jelszerűség kettős értékű, egyszerre a reális tárgyi valóság következménye és a valóság kibontott allegorikus-szimbolikus rétege. Ha korábban angyali nyelvet mondtunk mint az írói megközelítés bűvópatakszerű ontikus hangoltságát, akkor a tájleírások kapcsán meg kell említenünk az elíziumi mezők toposzát. Az elíziumi mező ezüstösen izzó étere áthatja, sőt fényével betölti a dolgok önvalóságát:

„A patak később elapadt – az ároknak a vidékén a „csöndes” lett az elnevezése –, és a forrás által képzett teknő ovális száraz lett: a víz sem vezetődőtt egyvonalúan többé, hanem visszaereszkedett a mélybe, ahol beletorkollott a horizontszéles alrétegáramlásba, vagy mint »ég vize«, ahogy a bátyám munkafüzetében, ha szó szerint fordítom, áll...”⁷

■ JEGYZETEK

1. Peter Handke: Az ismétlés. (Fordította Tandori Dezső) Magvető Kiadó, Bp., 1990. 99.
2. I.m. 96–97.
3. Mircea Eliade: A szent és a profán. Európa Könyvkiadó, Bp., 1987.
4. Handke: i.m. 255.
5. I.m. 130.
6. I.m. 133–134.
7. I.m. 135.

TECHET PÉTER

CHANTAL MOUFFE ÉS CARL SCHMITT

■ Carl Schmitt (1888–1985) a 20. századi politikai filozófia egyik legellentmondásosabb, legvitatottabb és tán mégis legeredetibb gondolkodója. Plasztikus stílusa, fogalmai, kategorikus fogalompárjai, újszerű nézetei az alkotmány- és a nemzetközi jog területén számos, akár egymással ellentétes eszméáramlatot is megtermékenyítettek. Carl Schmittet szokás azonban egyszerűen jobboldali szerzőként letudni – sőt némelyek dekódolni vélik „egyértelmű” nemzetiszocializmusát, vad antiszemitizmusát is,¹ azt állítván róla, hogy nem több egy „gondolkodó nácinál”² –, mégis ismerünk baloldali szerzőket, sőt neomarxistákat is, akik elméletük kifejtésekor pozitívan – tehát nem a kritikai meghaladás vágyával, mint esetleg Lukács György *Az ész trónfosztásában* – referálnak a plettenbergi tudósra.³ Carl Schmitt – főleg a hatvanas, hetvenes évek újbaloldali mozgalmai óta – igen erős baloldali recepcióval is rendelkezik. Elméletei inspirálták a hatvannyolcas fiatalokat is, sőt Mark Lilla amerikai eszmétörténész megállapítja, hogy „Német-, Francia- és Olaszországban a hetvenes évektől egy kicsi, de befolyásos baloldali csoport számára meglehetősen könnyűnek bizonyult az átmenet – részint Michel Foucault-nak a hatalomról és az elnyomásról alkotott elképzeléseinek keresztül – Herbert Marcusétól Carl Schmitthez. [...] Schmitt antiliberalizmusát az addigra már elutasított marxista közgazdasági és történetfilozófiai elméletek utódaiként üdvözlötték.”⁴ Azaz a hetvenes, nyolcvanas évektől egyre színesedik a schmittianusok tábora. Nemcsak konzervatív jogászok hivatkoznak már rá, hanem két hatvannyolcas gyökerezű s egyébként ha nem is lényegileg, de némely kérdésben optikailag érintkező

eszméáramlat hívei is: az ún. újjjobboldal (Nouvelle Droite) és az újbaloldal reprezentánsai.⁵ Miután a kilencvenes évekre kiürülni látszott – az ellenfél neokonzervativizmus látszólagos győzelme okán – a baloldal, az úrt egyesek Schmitt politikaelméletével töltötték volna be. Felismerték, hogy a szocializmusnak elsődlegesen nem gazdasági elméletként kell megjelennie – azaz szakítottak a klasszikus marxizmussal –, s Schmitt politikafogalma felé fordultak.⁶ Schmitt rousseau-i ihletettségű, antiparlamentáris demokráciafelfogása, a konzervatív forradalom erőszak kultusza, az antiliberalizmus olyan közös pontok voltak, amelyeken az egyébként konzervatív és etatista Schmitt-tel érintkezni tudott a nyugati baloldal radikális, a társadalomkritikai attitűdhöz hű maradt szárnya. Schmitt megítélése persze megosztja a nyugati, főleg a francia nyelvű baloldalt. Míg egyesek – például az egykor maoista, de mára már akár Sarkozyvel szimpatizáló André Glucksman – a libertarianizmus, a neokonzervativizmus irányába mozdultak el: az univerzális emberi jogokba vetett hit okán egyre inkább azonos platformra kerülnek az iszlámkritikus jobboldallal, közösen szorgalmazzák a harmadik világ demokratizálódását, a globális kapitalizmus kiterjesztését, az európai bevándorlás korlátozását, a multikulturalizmus felszámolását. A velük szemben megmaradt, antiimperialista, antiliberalis baloldal – például Alain Badiou, Slavoj Žižek vagy Jürgen Elsässer – azonban éppen a schmittizmus okán találkozik össze, bizonyos azonos problémakörök – nemzetállamiság visszaszorítása, a globális kapitalizmus korlátlanága, a harmadik világ kizsákmányolása stb. – érzékelése okán a jobboldal radiká-

lis köreivel, ki is érdemelve azonnal a baloldali liberálisaitól a reakciós jelzőt.⁷

Chantal Mouffe Londonban oktató posztmarxista filozófusnő is eme „új reakciók” közé tartozik. Mouffe neve a nyolcvanas években vált ismertté, amikor Ernesto Laclauval a baloldali elméletalkotás, a neomarxizmus baloldali meghaladásának egyik fontos alapművét készítette el.⁸ Politikai filozófiájában mindig is központi szerepet játszott a – schmitti ihletettséű – *politikum* fogalma. Könyveiben ennek nyomán bírálja a belpolitika liberális depolitizációját, a harmadik út konszenzuális útját, a nemzetközi szintén pedig az ezek párjaként megjelenő unipoláris világképet és a „one-world-koncepció” kozmopolita utópizmusát.

A mai világban a politika szitokszóvá vált: állandó ellenségeskedést, okatlan vitatkozást, elméletieskedést jelent, ahol az ember nem racionálisan, hanem érzelmileg cselekszik. Ezzel szemben áll – látszólag – a liberalizmus politikafelfogása: 1) ahol a politikát a szakpolitika, a gyakorlati, technokrata kérdések helyettesítik (*antipolitikai attitűd*), 2) ahol a racionális viták végén mindenki számára elfogadható (hiszen racionálisan belátható) kompromisszum születik (*konszenzuális attitűd*), 3) ahol a vitákat nem az érzelmek, a szenvedélyek, az irracionális kollektív élmények dominálják (*racionális attitűd*). A liberalizmus *felvilágosult optimizmusa* szerint az egyének racionálisan cselekvő emberek, akik ugyan vitába kerülhetnek egymással, de a vita szigorúan racionális, verifikálható érvekkel zajlik, amelynek végén a döntés szintén racionális lesz. Hasonló gyermeki naivitással zárta ki a valóság többféle értelmezhetőségének lehetőségét René Descartes is, aki szerint az igazság olyan kényszerítő erővel bír, amelyet mindenki fel- és elismer. Annak bizonyítékeként, hogy ez mennyire nincs így, elég a politikai vitákra, választásokra, de akár a rendes bírósági vagy alkotmánybírói döntésekre hivatkozni, ahol a legritkább esetekben találunk egyhangúságot, s nem azért, mert a nép vagy

az alkotmánybírók tagjai képtelenek lennének felismerni az egy és objektív igazságot, hanem egyszerűen más szempontok alapján, eltérő tudással, szándékkal, kulturális meghatározottsággal, *előítéllettel* vesznek részt a vitákban.⁹ Az antipolitikai utópia eredménye azonban, hogy a belpolitikában mindenféle ellentét, valós vita elől kitérnek az aktorok – elég csak arra gondolnunk, miként pozicionálja magát valamennyi nyugat-európai szociál- és kereszténydemokrata párt középre, nem vállalva semmiféle konstruktív konfliktust a másik féllel.

A belga származású professzor asszony ellentézisei ekképpen foglalhatók össze: 1) az emberi természet nem a liberális optimista, (ál)racionális utópiáknak felel meg; 2) a politikum lényege az antagonisztikus ellentét, amely azonban sohasem tévedhet morális mezőbe, s így az ellenséget ellenfélként képes kezelni; 3) a liberális antipolitika a politikai közösséget megfosztja az építő jellegű ellentéteségektől, s így mindenkit, aki a konszenzust nem fogadja el, terroristaként, fundamentalistaként immáron morálisan ítélt el (ezzel táplálja a szélsőjobboldali, elitelenes populizmust a belpolitikában és a terrorizmust a nemzetközi életben); 4) a schmitti antagonisztikus ellentétnek (barát-ellenség) egy demokráciában nem eltűnnie – ahogy azt Schmitt is gondolta –, hanem *agonisztikussá* kell mérséklődnie; 5) és mindezek nyomán a nemzetközi életet sem az uni-, hanem a multipolaritás, a regionalizmus kell hogy jellemezze.

1. Az a nézet, hogy az ember racionális, egyetértésre alkalmas, jó lény, ellentétes bármiféle politikai nézettel – kivéve az anarchizmust. Elvégre nem maga az állam, a jog s bármiféle (a liberálisok által is elfogadott) intézmény (alapjogok, alkotmánybírók stb.) igazolja Carl Schmitt provokatív tézisé, miszerint „minden valódi politikai elmélet »rosszként« előfeltételezi az embert”¹⁰ Hiszen az intézmények léte végső soron arra vezethető vissza, hogy úgymond nem bízhatunk mindent az emberre, ha-

nem terelni, irányítani, befolyásolni, nevelni szükséges őt. Egy kortárs magyar liberális politikai filozófus, Bretter Zoltán is elismeri John Stuart Mill erényetikáját elemezve – amely tán nem véletlenül előzi meg időbelileg is a kárelméletet –, hogy „csak annak a morális tekintélynek jár ki az egyéniségre szabott jog, a szabadság és autonómia, akit a nevelés erre már felkészített”.¹¹ Azaz a liberális is elismeri, hogy a világra lucskosan kiköpött ember mind a jóra, mind a rosszra egyaránt képes lehet, s nem elég saját belátására bízni kibontakozását. Azaz az ember nem optimális: nem eleve jó, nem racionális, hanem mindenféle érzelmek által is meghatározott. Identitásához pedig nagyban hozzájárul a különbözőség érzése is. Jacques Derrida hangsúlyozza, hogy milyen fontos szerepet játszik a személyiségben a „*différance*”: lényünket meghatározza a Másikhoz való viszonyunk, az attól való eltérésünk. Mindez a politikai térben – és az ember, ezt fogadjuk el, politikai lény – a *mi/ők* szembenállását eredményezi. Az ellenség persze nem megsemmisítendő, nem az abszolút rossz szinonimája, hanem – amint Theodor Däubler írja egy versében – „önmagunk testét öltött kérdése”. Az ellenséggel önmagunkra kérdezhetünk rá, önnön létünket igazolhatjuk – ergo szükségünk van rá.¹² Éppen ezért a schmitti elmélet nem az ellenség megsemmisítését célozza, hanem az ellenség *elfogadását*. Egy plurális világ csak akkor maradhat működőképes, ha senki sem törekszik az ellenségek nélküli világra, az ellenségek megsemmisítésére.

2. Ebből következőleg a politikum lényege valóban valami antagonisztikus ellentét. Chantal Mouffe politikumfelfogása egyértelműen a Carl Schmitt által kidolgozottat követi, így röviden ezt ismertetnénk. Carl Schmitt szerint az emberi cselekvések többféle dimenzióban zajlanak, értékelhetők. Ezek a dimenziók autonómak, tehát egymással nem felcserélhetők. Az egyes dimenziók visszavezethetők egy tudati megkülönböztetésre: az erkölcsöt a jó és a rossz, az esztétikát a

szép és a rút, a gazdaságot a rentábilis és nem rentábilis megkülönböztetése jellemzi. A *politikai cselekvések* pedig a *barát-ellenség megkülönböztetésére vezethetők vissza*. A politika tehát nem a konszenzus, hanem a *disszenzus*, a vita, az ellentétesség világa. Az ellenség azonban politikailag értendő: így az ellenség morálisan nem tekintendő gonosznak vagy esztétikailag rútnak – hanem egyszerűen a *másik*, azaz a másik kollektív állomány.¹³ A *mi – ők* ellentét tehát nem tartalmi, hanem *procedurális*: „Sohasem olyan *mi-ők-ellentétekkel* van dolgunk, amelyekben tartalmilag értett, már az identifikációs eljárás előtt adott identitások jutnának kifejezésre.”¹⁴ Azaz a politikai ellentétekben nem egyébkénti (morális, esztétikai, történelmi) ellentétek jelennek meg, hanem valamilyen ellentét olybá *intenziválódik*, hogy immár politikainak nevezhető, mert képes barátokra és ellenségekre osztani az embereket. Ez az *intenziválódás* az a folyamat, amelynek végén megjelenik a politikai ellentét. „[A] vallási, erkölcsi és más ellentétek politikai ellentétekké fokozódhatnak, és a döntő harci csoportosítás kialakulását idézhetik elő barát vagy ellenség szerint. Ha azonban ez a harci csoportosítás létrejön, akkor a mértékadó ellentét már nem tisztán vallási, erkölcsi vagy gazdasági jellegű, hanem politikai.”¹⁵ Első ránézésre a békepárti liberális ezt tagadja, s mindig az egyetértésre törekednék; valójában azonban a liberális tolerancia napfénye csak a liberálisokra süt, s mindenki mást immár morálisan rekeszt ki a narratív környezetből – de erről később.

Carl Schmitt szerint az államban a politikai ellentét megszűnik. A politikai ellentét vagy az államok közötti viszonyokat jellemezheti, vagy – amennyiben egy államon belül jelenik meg, akkor – szétveri azt. Carl Schmitt ezért hangsúlyozza a demokrácia – mint a nép uralma – kapcsán a *homogenitás* fontosságát. A demokrácia csak a lényegileg azonos (homogén) emberek között jöhet létre (*Gleichartigkeit tézise*).¹⁶ Ez – politikai szempontból – kizárja a barát-ellenség

ellentét lehetőségét: ha megjelenik, megszűnik a demokrácia.

Ezen a ponton válik el Mouffe érvelése a Schmittétől: míg Schmitt a politikai vitát összeegyeztethetetlennek tartja a demokráciával, addig Mouffe kifejezetten építő jellegűnek.¹⁷ Ám valójában Schmitt elméletét sem erőszakoljuk meg egy ilyen fordulattal, ui. Schmitt is fontosnak tartotta, például a nemzetközi viszonyokban, a pluralizmust – így miért ne lehetne ezt a demokrácia, a belpolitika esetén is konstitutív elemnek gondolni?

3. Mouffe alaptézise, hogy sem a bel-, sem a nemzetközi politikából nem tűnhetnek el a politikai ellentétek, hanem meg kell teremteni azon csatornákat („közös szimbolikus tér”), amelyeken keresztül (amelyekben) az antagonisztikus ellenfelek legitim módon viaskodhatnak a politikai hegemoniáért.¹⁸ A demokrácián belüli ellentétekről Mouffe szerint három elképzelés lehet tehát. 1) A liberalizmus becsukja a szemét, nem számol velük, de saját eszmerendszerének felépítésekor, képviseltek mindenkit, akit tagad, már nem politikai, hanem morális ellenségnek ítél, akivel így semmiféle megállapodást sem tart lehetségesnek (lásd az európai politika viszonyát a politikai páriaként kezelt szélsőjobbhoz vagy a nemzetközi terrorizmus elleni virtuális és morális háborút a maga nagyon is nem virtuális halottjaival). 2) Carl Schmitt ezzel szemben elfogadja a politikai ellentétek létezését – s azáltal, hogy lekapcsolja őket a morálról, mérsékli is őket –, de szerinte a közösség akként alakul ki, hogy *kifelé* képes közösen meghatározni az ellenséget. Mihelyt a belső viszonyokban is meghatározná, a közösség kettészakadna.¹⁹ 3) Chantal Mouffe szerint viszont a *demokrácia sem univerzum, hanem pluralizmus*: a politikai ellentétek a belpolitikában is megmaradnak, s ezek pusztán racionális érvekkel – elvégre érzelmi alapúak – nem oldhatók fel. Eme ellentétességeket nem negligálni, hanem kibontakozni kell hagyni – de úgy, hogy az ne a közösség végét, hanem belső vitalitását eredményezze. Persze ennek az a feltéte-

le, hogy az ellentétek ne totálisak, ne egzisztenciálisak legyenek: azaz a felek ne vonják kétségbe egymás létét, legitimitását.²⁰ Chantal Mouffe ennek kapcsán különbözteti meg az antagonisztikus ellentététől az *agonisztikus*at. Erről pedig már elmondható, hogy egyáltalán nem kockáztatja a demokrácia létét, hanem „éppen létének előfeltétele”.²¹ Mit is jelent ez pontosan? Mouffe szerint „a demokrácia egy »konfliktuális konszenzust« igényel: konszenzust mindenki szabadságának és egyenlőségének etikai-politikai értékeiről [és] disszenzust azonban ezen értékek értelmezéséről”.²² Azaz a demokrácián belüli szubsztantív egyenlőség bizonyos alapértékekre irányul, de ezen értékek eltérően értelmezhetők, s ezen értelmezések okán alakulhatnak ki a politikai ellentétek. Érteni véljük Mouffe szándékát: Schmitt *Gleichartigkeit*-fogalmát valamiféle politikai-etikai értékekre vonatkoztatja, de közben teret enged a vitáknak is. Ámde! Meddig mehetnek el ezek a viták? Mi véd meg bennünket attól, hogy eme viták ne eredményezzék tényleg a közösség széthullását – ahogy Schmitt gondolja –, illetve attól, hogy az egyik értelmezési lehetőség ne zárja ki az összes többit?

4. A politikai pszichológia empirikus és teoretikus kutatásai vagy a választási kampányok régóta igazolják, hogy a politika nem a hideg racionalitás világa, ahol a döntések szükségszerűen következnek be. Igenis fontos szerep hárul az érzelmekre. A liberális szerződéselméletek ezzel szemben egy absztrakt koncepciót vallanak az emberekről: mintha valamennyi viszonyunk, így politikai közösségalkotásunk is hideg, már-már matematikai számolgatás eredménye lenne csak.²³ A társadalmat azonban nemcsak a ráció tartja össze – hanem az *érosz* is. Ezzel nem számolnak a társadalmat logikai kalkulus eredményének gondoló liberális elméletek.²⁴ A politikában – ahogy valamennyi társadalmilag releváns területen, így tipikusan a jogban is – a döntések tehát nem szükségszerűen következnek. „Az embernek egy olyan területen kell

döntenie, amelyen nem lehet dönteni”, írja szkeptikusan Mouffe.²⁵ Ezt nevezi Niklas Luhmann a *döntés paradoxonának*. Amennyiben ugyanis a konkrét kérdés eldönthető, azaz van rá egy válasz, akkor e válasz a kérdés belső lényegéből adódik, azaz megválaszolása nem döntés, hanem felismerés (*Erkenntnis*).²⁶ Azonban a társadalmi jelenségeknél nincs szükségszerűség, így a kérdés megválaszolása valójában azért történhet csak döntéssel, mert nincs mit felismerni, nincs eleve adott válasz. A válasz a politikai vita győztesének a válasza. Persze kérdés – és ezt Chantal Mouffe nem válaszolja meg –, hogy az alulmaradtak miként és miért fogadják el a győztesek értelmezését, döntését. És ez a hiány nem mellékes, mert egész elmélete ezen áll vagy bukik. Ha ugyanis szerinte a politikai konfliktus nem romboló a közösségre nézvést – amint azt Schmitt hangsúlyozza –, akkor meg kell válaszolnia az eljárási kérdéseket is. Miként folyik le a vita? Meddig mehetnek el a felek? Mit tehet a győztes, s mit a vesztes? Miért maradjon a vesztes továbbra is ugyanazon közösség része, amelyben nem az ő nézetei alapján értelmezik a közös „politikai-etikai értékeket”? Amíg Mouffe nem válaszolja meg e kérdéseket, nézeteit csupán teóriának, a liberalizmus kiváló kritikájának, a schmitti elméletek baloldali értelmezésének, hasznosításának tarthatjuk – de nem *alternatív* javaslatnak.

5. Mindazonáltal a kritikai szempontok sem mellékesek – hiszen az antitézistől már csak egy lépés a szintézis. A bírált elmélet jellemzéséből *a contrario* kifejthető egy alternatív út. Mint láthatjuk, a liberalizmus a politikát racionális döntési mechanizmusnak tartja, mindenféle politikai ellentét – így tipikusan a bal- és a jobboldal – végét hirdetve. Az antipolitika vagy a posztpolitikum egyik legismertebb nézetrendszere az Ulrich Beck és még inkább Anthony Giddens nevéhez fűzhető *harmadik út*. A harmadik út teremtette meg a *New Labour* eszmei alapjait: Giddens belátta, hogy az európai baloldal a létező szocializmus látványos

bukásával, a globális struktúrák erősödésével, a hagyományos társadalmi szerkezet átalakulásával, a nemzetállami szuverenitás elolvadásával elvesztette identitását és – ami baloldali szempontból még ennél is rosszabb – a neokonzervatívokkal vívott csatáját. Giddens szerint az új politikának nélkülöznie kell a régi vitáit, distinkcióit. Nem részletezzük elméletét, mert az igazából – noha Magyarországon is akadtak követői – egy nyugat-európai ügy: lényege, hogy a baloldal ráhúzódik a liberalizmusra és az új polgárságra, az ő érdekeit képviselve. E baloldali kiütéskeresés érthetően zavarja Mouffe-ot, aki – ilyen értelemben: régi – baloldalként megmaradva bírálja Giddens koncepcióit. Ami dolgozatunk tárgya szempontjából fontos, az az a felismerés, hogy a látszólagos konszenzusok mély és veszélyes ellentéteket termelnek ki. Beck és Giddens mindazokat, akik nem osztoznak a haladás közös hitében, eleve kirekesztené a politikai diskurzusból. Az egyetlen ellenfél így a fundamentalista és a tradicionalista marad; velük éppen ezért nincs mód megegyezni (az ellentét tehát *antagonisztikus*), mivel morálisan képviselnek valami helytelent (*moralizálás*). Mouffe kissé gunyorosan állapítja meg, hogy mindazok, akik egyébként a konszenzust, a politikum végét hirdették, végül veszélyesebb ellentéteket hoznak létre, mint amelyeket akár az ő, akár a Schmitt koncepciója javasolna. Míg Mouffe szerint az ellentéteket legitimnek kell tekinteni, addig a liberális teljesen kizárja a közösségből a másként gondolkodót. És míg Schmitt távol tartaná a moráltól a politikát, addig a liberálisok a politikai vitákat morális köntösbe öltöztetik.²⁷ Liberalizmuskritikájában Chantal Mouffe e ponton egy nagyon fontos jellemzőre hívja fel a figyelmet.

Mint emlékszünk, Carl Schmitt a politikai gondolkodást elhatárolja a többi gondolkodási dimenziótól, így a morálétól is, mert például eltérő a belső logikájuk. Persze egyébként meglévő morális ellentétek is fokozódhatnak oly mértékben, hogy képesek barátokra és ellenségekre

szakítani a közösséget, azaz képesek politikaivá tenni az ellentétet, de nagyon fontos, hogy *a politikaivá tett ellentét innen-től kezdve megszűnik morális lenni, s kizárólagosan politikai*. Mindez nem a politikum demoralizálását jelenti. Hasonlatos mindez a kelsen „tisztja jog” problematikájához. Az egyszeri diák arra a kérdésre, hogy „miért tiszta Kelsen jogtana?”, azt válaszolja, „azért, mert meg akarta tisztítani az erkölctől”, mintha Kelsen valami megveszekedett amorális ember lenne, aki, mint ördög a tömjénfüsttől, irtóznék a moráltól. Hasonlóan színvonalas alapon nevezik Carl Schmittet is nihilistának. Pedig Schmitt nem azt állítja, hogy ne legyünk morálisak – pusztán rámutat arra, hogy milyen következményekkel jár, ha a politikában jelenik meg a morál, pontosabban: *ha a politikai ellentét a morál köntösébe bújlik*. A politikai moralizmus révén „nem lett erkölcsösebb a politika, hanem a politikai antagonizmusokat manapság morális kategóriák fogalmaival fogalmazzák meg. Továbbra is politikai barát-ellenség megkülönböztetéssel van dolgunk, ez azonban az erkölcs szókészletével artikulálódik.”²⁸ Ha az ellenfelet morálisan s nem politikailag kezeljük: megtagadjuk tőle a legitimitást, és meg egyezni sem vagyunk hajlandók vele. Szigorúbban viselkedünk tehát, mint Carl Schmitt *barátfogalma* az ellenséggel.

Konkrét problémaként jelzi Mouffe ennek kapcsán a szélsőjobbpopulizmus megjelenését és kezelését. Miért jelenhetett ez meg számos európai országban? Miért lehettek vagy lehetnek kormányon Bécsben, Lisszabonban, Pozsonyban, Varsóban, Oslóban vagy Rómában? Nem azért, mert gonosz nácik áskálódnak a háttérben – ahogy az Ausztria elleni szankciók idején állították egyesek az osztrák társadalom kapcsán –, hanem azért, mert Mouffe szerint a politika két pólusa, a szociáldemokraták és a kereszténydemokraták olyannyira középre húzódtak, olyannyira átvették a liberális programpontokat, hogy egymástól alig különböztethetők meg, így a demokrácia – szerinte – konstitutív eleme, az ellenté-

tesség lehetősége tűnt el. Mivel azonban a politikum lényege – és ezt a schmitti axiómát Mouffe is mindvégig alapként kezeli – a *mi/ők* megkülönböztetése, a lakosság a nagy pártokat azonosítja az *őkkel*, a *mi* szerepét pedig velük szemben ügyesen játsszák el jobboldali (ritkább esetben: baloldali) populista szervezetek. Ausztriában nem véletlenül a nagykoalíciós kormány időszakában erősödött meg Jörg Haider Szabadságpártja, amely a konzervatívokkal kötött koalícióban végül legyengült, és ketté is szakadt.²⁹ A liberális *political correctness* azonban nem engedi be a küzdőtérre a populistákat, nem bocsátkozik – egyébként Mouffe szerint megnyerhető – politikai vitákba velük, hanem valamiféle morális undorral fordul el az ilyen pártoktól, és – mint a flamand Vlaams Belang esetén – ún. *cordon sanitaire*-t von köréjük. Hasonló elutasításban volt részük hosszú ideig a cseh és morva kommunistáknak is. A morális elítélés, a politikai kirekesztés azonban nem gyengíti, hanem erősíti e pártokat – egyben sikeresen erodálja a demokratikus közösségi diskurzust.³⁰ A populizmus kifejezésével pedig voltaképp azt a lényegi tézist feledik a liberálisok, hogy egy demokrácia mindig az adott közösség, nép akarataért működik³¹ – és nem valamiféle magasabb rendű, csak bizonyos értelmiségiek által felismerhető absztrakt értékekért.

6. A morális látszatú politika veszélyei leginkább a nemzetközi életben jelennek meg. 1989-ben ugyebár megbukott a bipoláris világ. Egyesek már a történelem végéről fantáziáltak. A kilencvenes években kialakult amerikai külpolitikai doktrína az unipoláris világkép volt, amely jól megfért a liberalizmus felvilágosodás óta jelen lévő, igazából kanti ihletettségű kozmopolita „*one world*” utópiájával. Sem az amerikai külpolitika – gyakorlati szempontokból –, sem az univerzális liberalizmus – a jó ügy szolgáltatának a hitében – nem hagy teret a különbözőségeknek, a pluralizmusnak. A liberális dogmák univerzalizmusába vetett hit, az amerikai civilizatorikus hadjáratok

termelték ki a terrorizmus táptalaját is. A terror az ok és az ellene vezetett háború az okozat.³²

Miről van szó? Bibó István a versailles-i béke hibáit elemezve felfigyel a háború fogalmának ártérkelődésére, a „békecsinálás művészetének” eltűnésére. Bibó leírja, hogy a 19. századi háborúk politikai eszközök voltak egy egyébként politikai vita eldöntésére, s így nem a másik (a morálisan gonosz) teljes megsemmisítésére, hanem csak az adott kérdés, ügy eldöntésére irányultak. Azonban a hideg, dinasztikus külpolitika letűnésével megjelent demokratikus nacionalizmus a háborút *gonosztettnék*, az azt megindítót pedig megbüntetendő gonosznak ítélte. Az „indulatmentes háborút” felváltották az „irtóháborúk”.³³ (Ezen koncepció büntette Németországot 1918-ban és 1945-ben is.) Carl Schmitt is felfigyel arra, hogy a *jus publicum europaeum* a háborúkat politikai konfliktusoknak ítélte, s így nem engedte, hogy bármely ellenfél a morál fölényével győzhesse le a másikat. Azzal, hogy a nemzetközi vitákat politikai mézben tartjuk, mérsékeljük is őket.

Chantal Mouffe a belpolitikára vonatkozó kijelentéseit – tehát hogy az ellenteteknek legitim becsatornázottságot kell biztosítani, illetve, hogy távol kell tartani a moralizálást – a nemzetközi életre is kiterjeszti.

Carl Schmitt sem tesz másképp: „A politikai [politikum] fogalmi isméréből az *államok világának pluralizmusa* következik. A politikai egység előfeltételezi az ellenség valós lehetőségét és ezzel egy másik, együtt létező politikai egységet.”³⁴ A világ sokszínűségét mind kulturális, mind politikai értelemben elismerni, s nem felszámolni kell, amint arra bármely unipoláris világkép vagy univerzális ideológia törekszik. Schmitt ennek lehetetlenségét, időlegességét még a hidegháború előtt látta: akkor megírta, hogy bár a hidegháború után egy ideig a világ majd egységesnek tetszhet, valójában igen hamar a régi ellentéteket újak váltják majd fel.³⁵

Az unipoláris világkép kizárja a politikai ellentéteket a nemzetközi térből, ezzel a másként gondolkodókat, cselekvőket eleve immorálisnak (civilizálatlanak) mutatja, akiket legyőzni kell. Mindezt egyáltalán nem a világbéket erősíti, ahogy a liberalizmus győzelmei 1990-ben beharangozták. Pedig csak Carl Schmittet kellett volna olvasni. De „2001. szeptember 11. óta Schmitt reflexiói egy posztnemzeti politika állapotára jelentősebbek, mint bármikor is”.³⁶ Carl Schmitt azonban semmiképp sem a neokonzervatívok előfutára, igazolója³⁷ – ahogy némely kritikusa félreérti –, hanem a valódi világbéke, a pluralizmuson alapuló nemzetközi egyensúlyi rendszer védelmezője, s nem bármely állam imperialista politikájának igazolója.³⁸

Chantal Mouffe javaslata a nemzetközi rendre schmitti ihletettségű, s egybees a bushi amerikai külpolitika bal- és jobboldali kritikáinak véleményével. *Multipoláris világ* kell, *regionális blokkok*, hatalmi egyensúllyal.³⁹

Chantal Mouffe elemzése nagyon pontos. Találó. Egyben bizonyítja, hogy Carl Schmitt nézetei ma sem veszítették aktualitásukat. De ahhoz, hogy Mouffe elmélete valós alternatíva lehessen, számos kérdést meg kell még válaszolnia. Pontosítania kell például az ellentétek becsatornázásának útját; meg kell válaszolnia annak kérdését is, hogy miként kerülhetők el a háborúk egy plurális világban, stb. Egy háború akkor is veszélyes és fájdalmas, ha politikai s nem morális mezőben vívják. Ezért tán mégsem kellene teljesen elvetni a jelenlegi békevilágot, értékeit viszont – emberi jogok tisztelete, szabadság, demokrácia, parlamentarizmus, piacgazdaság, szociális érzékenység – ezen értékek hirdetőin, terjesztőin, képviselőin is jobban számon kellene kérni. Azaz tán mégiscsak vigyünk demokráciát Irakba, multikulturalizmust Libanonba s jogállamot Magyarországra – csak ne úgy, ahogy eddig tettük.

Ezt már persze nem Chantal Mouffe, hanem mi gondoljuk.

■ JEGYZETEK

1. Raphael Gross frankfurti történész majd félezer oldalon keresztül bizonygatja – egyébként hatalmas tudás és bibliográfiai instrumentárium birtokában –, hogy Carl Schmitt mindig is csak egy náci volt, aki azonban az NSDAP többi ideológusával szemben ügyesebben tudta csomagolni náci és antiszemita gondolatait. Gross ezért Schmitt kapcsán azt javasolja, hogy műveit a jövőben csak kortörténeti dokumentumokként adják ki. (Raphael Gross: *Carl Schmitt und die Juden. Eine deutsche Rechtslehre*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 2005.)
2. A „nazi philosophe” kifejezést Charles Yves Zarka francia esztétorténész használta Schmitt kapcsán. A franciaországi sajtóban kialakult Schmitt-ellenes kampányról, amelynek egyik etapjaként a Cité c. folyóirat tematikus száma „Carl Schmitt, le nazi” (Carl Schmitt, a náci) címet viselte, lásd Alain de Benoist: *Carl Schmitt et les sagouins. L’ahurissante campagne de diffamation*. Éléments 2003. 110. 24–34.
3. Schmitt baloldali recepciójának legutóbbi termékeiként lásd *The Challenge of Carl Schmitt*. (Ed. Chantal Mouffe) Verso, London, 1999; Chantal Mouffe: *On the Political*. Verso, London, 2005; Chantal Mouffe: *The Return of the Political*. Verso, London, 2006; Chantal Mouffe: *Carl Schmitt and the Paradox of Liberal Democracy*. In: Chantal Mouffe: *The Democratic Paradox*. Verso, London, 2009. 36–59.
4. Mark Lilla: *A zabolátlan értelem. Értelmiségiek a politikában*. Európa Könyvkiadó, Bp., 2005. 93.
5. A két eszméáramlat közötti átjárhatóságot bizonyítja a baloldalként indult nemzetközi folyóirat, a *Telos* története is, amely mára baloldali és újjobboldali schmittianusok gyülekezőhelyévé változott.
6. Pierre Muller: *Carl Schmitt et les intellectuels français. La réception de Carl Schmitt en France*. Editions de la FAEHC, Mulhouse, 2003. 193.
7. Daniel Lindenberg: *Le Rappel à l’ordre. Enquête sur les nouveaux réactionnaires*. Seuil, Paris, 2002.
8. Ernesto Laclau – Chantal Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. Verso, London, 1985.
9. Minderről lásd Chaim Perelman: Egyetértés hiánya és a döntések racionalitása. In: *A jogi gondolkodás paradigmái. Szövegek*. (Szerk. Varga Csaba) Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitas Catholicae de Petro Pázmány nominatae, Bp., 2003. 17–23.
10. Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika és államelméleti tanulmányok*. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Bp., 2002. 42.
11. Bretter Zoltán: *Politika a határon. A Devlin–Hart-vita*. Kalligram, Pozsony, 2004. 99.
12. Tschet Péter: *Carl Schmitt titka. Egy XX. századi német sors magánya*. Hítel 2010. 4. 81.
13. Vö. Carl Schmitt: i. m. 18–20.
14. Chantal Mouffe: *Über das Politische. Wider die kosmopolitische Illusion*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 2007.
15. Carl Schmitt: i. m. 24.
16. Vö. Carl Schmitt: *Verfassungslehre*. Duncker & Humblot, Berlin, 2003. 227–238.
17. Vö. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 22. és 28.
18. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 29–30.
19. Vö. Carl Schmitt: *A politikai fogalma...* i. m. 34–35.
20. Vö. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 30.
21. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 42.
22. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 158.
23. Elég csak John Rawls elméletére gondolni, ahol az emberek – a tudatlanság fátyla mögött – végül is képesek racionális, mindenkinek jó döntést hozni.
24. Vö. Udo Di Fabio: *Die Kultur der Freiheit*. Verlag C. H. Beck, München, 2005. 16–17.
25. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 19.
26. Vö. Niklas Luhmann: *Das Recht der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt/Main 1995. 307–310.
27. Vö. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 67, 73. és 100.
28. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 99.
29. A Szabadságpárton (FPÖ) belüli liberális populista szélsőjobboldal Jörg Haider vezetésével utóbb kivált, s Szövetség Ausztria Jövőjéért (BZÖ) néven új szervezetet alapított. A megmaradt, immár nacionalista jobboldali FPÖ az újra összeállt nagykoalíció legerősebb ellenzéki pártjává vált (ismét 20 százalékos népszerűséggel). Ez is igazolja Mouffe tézisé, miszerint ha az egyébkénti politikai ellentétek (szociáldemokrácia, konzervativizmus) nem artikulálódnak rendesen, a „mi” szerepét populisták töltik be. A német nagykoalícióval szemben a baloldali populista Die Linke erősödött meg egykoron.
30. Minderről lásd Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 87–91.
31. Chantal Mouffe: *Carl Schmitt and the Paradox of the Liberal Democracy*. In: David Dyzenhaus (ed.): *Law as Politics. Carl Schmitt’s Critique of Liberalism*. Duke University Press, Durham/London, 1998, 162.
32. Vö. Tschet Péter: *A terrorista kérdez – a jog válaszol? Konzervatórium* [http://konzervatorium.blog.hu/2010/02/16/a_terrorista_kerdez_a_jog_valaszol/] 2010. 06. 15.
33. Minderről lásd Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I. 1935–1944*. Magvető Kiadó, Bp., 1986. 433–438.
34. Schmitt: *A politikai fogalma...* i. m. 36. (Kiemelés tőlem – TP)
35. Carl Schmitt: *Die Einheit der Welt*. In: Carl Schmitt: *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1919–1969*. Duncker & Humblot, Berlin, 1995. 505.
36. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 105.
37. Alain de Benoist: *Carl Schmitt actuel. Guerre „juste”, terrorisme, état d’urgence, „Nomos de la Terre”*. Krisis, Paris, 2007.
38. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 101.
39. Vö. Chantal Mouffe: *Über das Politische...* i. m. 151–155.

BALÁZS PÉTER

„ISMERJÜK EL, HOGY NEM ÉRTJÜK...” A teológiai diskurzus bírálata három 17. század végi „spinozista” regényben

■ I. Jelen tanulmányomban, amelyet az európai „radikális felvilágosodás” filozófusai iránti érdeklődésem ihletett, arról szeretnék elmélkedni három 17. század végi ún. „spinozista” regény kapcsán, hogy szerzőik milyen érvekkel járulnak hozzá a teológiai diskurzus korabeli leértékelődésének folyamatához és a társadalmi együttélés alapjául szolgáló morálisnak a keresztény hittől való elválásztásához. Noha filológiai nyomai vagy bizonyítékai nincsenek annak, hogy az itt tárgyalt regények hatást gyakoroltak volna a magyar felvilágosodás gondolkodóira, a 18. század második felének magyar irodalmában találhatunk olyan műveket (elsősorban a *Tariménes utazására* gondolkodok), amelyek értelmezéséhez használhatók lehetnek az alábbiakban tárgyalt regényekkel kapcsolatos eszmefuttatások.

Amint az közismert, a reformációt követő korszak felekezeti tagoltsága és az ókori szkepticizmus újjáéledése alapvetően tépázta meg a keresztény gondolkodás egységideálját, s ez az újkor gondolkodó fői közül sokakat arra vezetett, hogy a negatív teológia korábbi hagyományával némileg összhangban Isten felfoghatatlanságának és kimondhatatlanságának terminusaiban fogalmazza meg a problémát. Az istenség definiálhatatlanságának és megismerhetetlenségének szkeptikus szellemű kimondása persze az egész teológiai problémarendszer türelmetlen elvetéséhez és végső soron az ateizmushoz éppúgy vezethet, mint a filozófiai racionalitás teljes elutasításához és (valamelyik) ortodoxiához való alázatos, fideista megtéréshez. Ahogyan Popkin írja: „A

teljes szkepticizmus kétirányú utca, amelyről a felvilágosodás »ésszerűségéhez«, illetve a fideizmus vakhitéhez egyaránt kijuthatunk.”¹

A kérdés azonban természetesen nemcsak elvi, episztemológiai: az újkori politikai gondolkodás egyik legmeghatározóbb tapasztalatát a reformációt követő korszak vallási sokszínűsége által kiváltott háborúk, zűrzavarok és instabilitás jelentették, amelynek eredetét a korban élők az istenről való tudás alapvető és leküzdhetetlen bizonytalanságában vélték felfedezni.² Az egymást gyűlölő felekezetek és szekták koegzisztenciájának problémájára a legkézenfekvőbb politikai választ természetesen a szabad vallásgyakorlat jogának a felekezeti kisebbségektől való megtagadása (akár a lelkiismeret szabadságának megadása mellett), azaz az adott ország legerősebb felekezetének versenytársak nélküli dominanciája jelentti – XIV. Lajos például az 1685-ben kibocsátott fontainebleau-i ediktumban fosztja meg korábbi jogaiktól a francia protestánsokat.³ A kor talán legliberálisabb berendezkedésű országában, a pontatlanul gyakran Hollandiának nevezett Egyesült Tartományokban ugyanakkor más jellegű megoldással – a református egyház mint *public church* előjogainak megtartása mellett a különböző felekezetek megtűrésével, továbbá a politikumnak a vallási szféráról való részleges és némileg szégyellős leválasztásával – kísérleteznek.⁴ A 17. század végének fikciós, sőt egyenesen utópikus jellegű szépirodalmi műveiben persze ezeknél szellemesebb és természetesen radikálisabb öt-

letekkel is találkozhatunk – olyanokkal, amelyeknek legfontosabb kontextusát a Pierre Bayle nevéhez kapcsolt, „erényes ateista-vita” szolgáltatja. A rotterdami hugenotta filozófus *Gondolatok az üstökösről* című (első kiadásban 1682-ben napvilágot látott és azonnal nagy felzúdulást kiváltó) munkájában ugyanis nem egyszerűen a felekezeti békét és a tolerancia eszméjét védelmezte, hanem egyenesen amellet érvelt, hogy a lélek halhatatlanságába vetett keresztény hit nem szükségszerű feltétele az erényes életvitelnek. Az empirikus természetű érvek (a világtörténelem lapjain számos erényes isten-tagadót és rossz erkölcsiségű hívőt találunk) háttérben az a pszichológiai-antropológiai megfontolás áll, amely szerint az emberek tetteit nem átfogó vallásos vagy filozófiai meggyőződéseik, hanem rövid távú szenvedélyeik, vágyaik és féltelmeik diktálják. Bayle szerint katolikusok és protestánsok, hívők és hitetlenek csak spekulatív nézeteiket illetően különböznek egymástól: a mindennapi erkölcsi döntéseik mögött meghúzódó motivációk azonban igen hasonlóak. Ez a politikai gyakorlat terén azt jelenti, hogy a társadalom kohézióját nem túlvilági (távoli és bizonytalan), hanem kézzelfogható és azonnali jutalmak és büntetések rendszerére kell alapozni. A spekulatív (vallásos vagy filozófiai) meggyőződéseknek a társadalmi cselekvést szabályozó moráltól való eltávolítása etikatörténeti és politikafilozófiai szempontból is igen fontos és messzire vezető kérdés, amelynek a kortársak persze elsősorban közvetlen politikai implikációit – jelesül a hitetlenekkel (vagy a „másképpen hívőkkel”) szemben gyakorolt tolerancia szükségességét, illetve az egyházak politikai aspirációinak megkérdőjelezését – észlelték.

Az alábbiakban Tyssot de Patot (1655–1727) *Voyages et aventures de Jacques Massé* című regényét, Denis Vairaisse (vagy Veiras, 1630–1692) *Histoire de Sévarambes*-jét és Gabriel de Foigny (kb. 1630–1692) *Terre australe inconnue*-jét tárgyalom – három olyan munkáról van szó, amelyeket gyakran szokás együtt ol-

vasni és utópikus vagy „spinozista”⁷⁵ (esetleg „deista”) regényként besorolni. A radikális felvilágosodásról szóló két nagymonográfia szerzője, Jonathan Israel igen nagy jelentőséget tulajdonít a három regénynek – részben nyilván azért, mert jól szolgálják koncepcióját. Amint az közismert,⁶ Israel a radikális felvilágosodás „szülőházáját” az Egyesült Tartományokban lokalizálja: szerinte a 17. század második felében innen sugároznak szét Európa-szerte a legfelforgatóbb „spinozista tanok”, méghozzá egészen addig, míg a holland politikában bekövetkező konzervatív fordulat következtében Franciaországba nem kerül át a mozgalom centruma. A folyamatban óriási szerepet játszik a nantes-i ediktum 1685-ös visszavonását követően holland földre menekülő francia protestánsok közössége (az ún. *Refuge*), amelynek legismertebb alakja Pierre Bayle, és amelyhez a három itt tárgyalt regény szerzői is ezer szállal kötődnek.⁷

Indokolt-e vajon Israel azon eljárása, hogy a három regényt minden további nélkül „spinozistának” bélyegzi, ügvet sem vetve azokra a korábbi, nálánál nagyobb irodalomelméleti iskolázottsággal (vagy érdeklődéssel) rendelkező kommentátoroktól érkező figyelmeztetésekre, amelyek szerint az összetett narrációjú regényeket csak megengedhetetlen szimplifikáció árán lehet határozottan összekapcsolni egy adott esztétörténeti irányzattal? Racault például arra hívja fel figyelmünket, hogy fikciós irodalmi művekben (hacsak nem nyilvánvaló tézisregényekről van szó) egyáltalán nem könnyű meghatározni, hogy a szerző melyik szereplőt tekinti szócsövének, s hogy egy regény cselekménye mindig többféle értelmezést tesz lehetővé.⁸ Ebben az okvetetlenkedésben kétségtelenül sok igazság rejlik. Az önkényes és leegyszerűsítő besorolás vádjára azonban érdemes azután visszatérni, hogy megvizsgáltuk, milyen kritériumok alapján minősíthetők spinozistának a szóban forgó regények. Israel az alábbi három „spinozista tétel” szépirodalmi eszközökkel történő illusztrációját látja a regényekben:

1. A három utópikus elbeszélésben szereplő távoli népek a természetre mint valamiféle *mère universelle*-re tekintenek, amelynek számára minden teremtmény egyenrangú (kapcsolódva ezzel az Etika antropocentrizmus-kritikájához); az életet és a halált továbbá egyáltalán nem keresztényi terminusokban értelmezik, hanem valamiféle erkölcsileg semleges körforgás fázisaiként látják.

2. A filozófiát, a filozófiai bölcsességet a teológia fölé emelik, sőt a filozófiában az előítéletek, a tradíció, a hagyományos vallásosság alóli felszabadulás esz-közét látják.

3. Társadalmuk felépítése azt illusztrálja, hogy az emberek a vallásra történő bármiféle hivatkozás nélkül is képesek stabil politikai közösségeket létrehozni; illetve ezen állítás kiegészítéseként, hogy hagyományos formájában a vallás volta-képpen nem más, mint a szélhámosság eszköze egy helytelen és elfajult politika kezében, ismert kifejezéssel: papi impostúra.

Az alábbiakban az első problémával nem kívánok foglalkozni, részletesen tárgyalom viszont a filozófiai-tudományos és a teológiai diskurzus konfliktusos viszonyának kérdését, illetve a társadalmi kohézió hitbéli alapjaira vonatkozó bayle-i kérdésfelvetés regénybéli manifestációit. A három művel kapcsolatosan felvetődő kérdések közül a legérdekesebb véleményem szerint a fikciós jelleg és a filozófiai-valláskritikai tartalom egymáshoz való illeszkedésének mikéntje. Az erősen ideologikus töltetű és polemikus hangvételű elbeszélésekben a felforgató jellegű üzenet (a bibliai vallásosság igazságának és társadalmi hasznosságának megkérdőjelezése) elsősorban természetesen a különböző szereplők szájába adott monológokban nyilvánul meg. Az olvasó (s különösen a tézisregényektől okkal idegenkedő mai olvasó) szemében ez az eljárás azonban meglehetősen didaktikusnak tűnhet, hiszen a bölcs és felvilágosult szónoklatokon túlzottan is át-sütnek a regények szerzőinek ideológiai szándékai, ráadásul a hosszas eszmefut-

tatásokban elhangzó érvek már ismerősek lehetnek a kor közismert filozófiai-történeti értekezéseiből is. Pontosan ebből a megfontolásból ítélte sematikus, unalmas és végső soron olvashatatlan tézisregényeknek az itt tárgyalt műveket nagyhatású munkájában Paul Hazard.⁹ Tegyük azonnal hozzá a szövegek védelmében, hogy az unalomig ismert teológia- és vál-lásellenes érveknek persze kölcsönözhet (és kölcsönöz is) némi többletjelentést, ha egy utópikus színekkel lefestett társadalom jeles szereplői vitahelyzetben adják elő őket, vagy éppen ha az utazás során szerzett tapasztalataik „ébresztik rá” a regények narrátorait Európából hozott előítéleteik tarthatatlanságára.

Az elmúlt húsz-harminc évben számos értelmező tárgyalta a három regényt, s az interpretációk sokfélesége egyértelműen cáfolni látszik Hazard sablonosság-ra vonatkozó vádját. Az alábbiakban ma-gam is arra törekszem majd, hogy bizonyítsam: a három regény nem olvasható a kor valláskritikai gondolkodásának problémamentes illusztrációjaként, hiszen narrációjuk és cselekményvezetésük számos olyan kérdést vet fel, amely árnyalja, új fényben tünteti fel a diskurzus szintjén megfogalmazott állításokat. Ha feltételez-zük is (és erre minden alapunk megvan), hogy a regények elsődleges üzenete a Ki-nyilatkoztatásra épülő vallásosság igazsá-gának és társadalmi hasznosságának megkérdőjelezése, akkor is azt látjuk, hogy – egyfelől – a racionalista megoldá-sok sohasem bizonyulnak teljesen problémaatlannak; másfelől, hogy az elbeszélé-sek retorikai szempontból leghatékonyabb és legmeggyőzőbb epizódjai azok, amikor a szerzőknek sikerül legfontosabb tételeiket a diskurzus szintjéről a regény cselekményszövéseinek szintjére emelni-ük. Magyarán szólva: a bölcs „bennszü-löttek” (vagy éppen a keresztény vallás ésszerűtlenségét és társadalmi veszélyes-ségét a viták során fokozatosan felismerő utazók) némiképp dagályos, racionalista szellemiségű kinyilatkoztatásainál jóval érdekesebbek és olvashatóbbak a lecke szellemiségét jól felismerhetően, ám

mégsem didaktikusan tükrözni képes történetek elbeszélésére épülő részek, illetve a regények cselekményének azon elemei, amelyek kifejezetten új fényben tűntet fel a bölcsék racionalista diskurzusát. Tézisregények helyett próbáljuk „eszmék regényeiként” olvasni a műveket, amelyekben „minden alak jelleme a maga hordozta eszméből következik”, s mindenivel „rá hasonlító dolgok” történnek (ha megbocsátható, hogy egy két és fél századdal később alkotó, elsősorban utópistaként ismert szerző egyik nem utópikus regényéből¹⁰ merítsek). Efféle viszonylag szofisztikált narráció előállítása a három tárgyalt szerző változó mértékben képes. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy kidomborítsam regényeik érdekesebb részeit és aspektusait – abban reménykedve tehát, hogy kiderül: nem kézlegyintéssel elintézhető tézisregényekről, hanem komplex, különféle értelmezési lehetőségekre nyitott, az olvasót helyenként kifejezetten zavarba is ejteni képes művekről van szó. Visszatérve (egy mondatban) a „spinozista” jelző megalapozottságának kérdésére: a regények efféle besorolása annyiban feltétlenül indokoltnak tűnik, hogy a művek kétségtelenül a nagy spinozai művek által is feszegetett kérdések körül forognak, ám – ahogyan ez remélhetően kiderül majd az alábbiakból – ez nem jelenti a filozófus eszméinek szolgai adaptációját.¹¹

II. Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy a három tárgyalt regény narratív alaphelyzete számos hasonlatosságot mutat. Mindhárom esetben olyan „talált kéziratról” van szó, amelyek lejegyzőik halálát követően kalandos körülmények között kerültek „közzétévőik” kezébe. A dokumentumjelleg tehát erősen kultiváló, a kor útleírásaiból több valós és életszerű elemet átemelő szövegek kissé zűrzaváros életrajzú, az európai társadalomba teljességgel beilleszkedni nem képes, ám élénk filozófiai-vallási érdeklődéssel bíró utazókról szólnak. Hőseink hajótörés következtében kerülnek olyan, korábban ismeretlen országokba, amelyeknek teljességgel racionális – de *more geometrico*

megtervezett – politikai-társadalmi berendezkedése élesen elüt az Európában ismerttől és elfogadottól.¹² Tyssot de Patot főhősének, Jacques Massénak vendéglátói minden kérdésben az ész irányítása alá helyezik magukat; Veiras szevarambjai nagy törvényhozójuknak, Sevariasnak köszönhetően egy igen racionálisan megtervezett „államszocialista” társadalmi struktúrában élnek; Foigny ausztrál bennszülöttei pedig sajátos antropológiai meghatározottságuk okán – hermafroditákról van szó – szenvedélymentes bölcsességgel vezetik életüket a hön áhított halál felé. Rövidesen az is nyilvánvalóvá válik az utazók számára, hogy otthonról hozott keresztény hitük és arra épülő vallásgyakorlatuk a legkevésbé sem számít vonzónak a racionálisan gondolkodó bennszülöttek szemében. A vitákban a hajótöröttek minden esetben kísérletet tesznek a keresztény vallás legfontosabb tételeinek megvédésére, ugyanakkor igencsak meggyőzőnek ítélik vendéglátóik valláskritikai eszmeifuttatásait. Vonzalmukról és kételyeikről a következő, igen átlátszó retorikájú kijelentés útján adnak számot: ha neveltetésem és Isten kegyelme nem őrzött volna meg az igaz hitben, bizony elfogadtam volna eretnek nézeteiket...

Bár a regényekben bemutatott társadalmak vallásról alkotott felfogása igencsak eltér egymástól, közös bennük, hogy mindhárom a teremtő és gondviselő Isten eszméjének látszólagos elfogadására épül (amely nem jellemző például a *Histoire des Ajaoiens*¹³ című – a másik hárommal gyakran együtt tárgyalt – utópikus regény öntudatos ateista polgáraitra), ugyanakkor mindegyiket az istenség természetét aprólékosan tárgyaló teológiai diskurzus bizonytalanként, értelmetlenként és a társadalomra nézvést igen veszélyesként való elvetése jellemzi. A három regény narrációjában a keresztény vallás újkori kritikusaian azon meggyőződése tükröződik, amely szerint a fékezhetetlen szenvedélyeket generáló teológia olyan dolgokról beszél a lehető legdogmatikusabb hangvételben, amelyek valójában kívül

esnek az ember felfogóképességének határain (*hors de notre portée*). Márpedig, mivel az egymással szemben álló felekezetek mindegyike mélységesen meg van győződve álláspontjának isteni ihletettségéről és bírálhatatlanságáról, a teológiai viták szinte szükségszerűen vezetnek a társadalmi béke felbomlásához és véres háborúkhöz.

A törvényhozók mindhárom tárgyalt utópikus regényben egyik legfontosabb feladatuknak tekintik azt, hogy minden eszközzel meggátolják a bizonytalan alapokra épülő, ám mégis dogmatikus igényekkel előálló teológiai gondolkodás véres dialektikájának kibontakozását. A Veiras-regény narrátora, a Siden nevű holland kapitány beszámolójából például az derül ki, hogy a szevarambok világában óriási a nyugalom vallási kérdésekben, mert nem engedik, hogy filozófiai alapokra (s nem valamiféle kinyilatkoztatásra) épülő hitüket intolerancia és politikai szenvedélyek szennyezzék be. A polgárok teljes lelkiismereti szabadságot élveznek, a politikai tisztviselők betöltése során pedig fel sem merül a jelöltek vallási meggyőződésének kérdése, hiszen a szevarambok a társadalom kohézióját biztosító közéleti erkölcsöt szemlátomást a vallástól teljesen függetlennek tekintik. A teremtő és gondviselő Istenbe vetett megkérdőjelezhetetlen hitük egy lényegében fizikoteológiaiként értékelhető érvrendszeren alapszik: a világ bölcs rendje szerintük egyértelműen bizonyítja egy jóindulatú és mindenható istenség létezését. Ugyanakkor ha Isten léte nem is megkérdőjelezhető, természetéről képtelenség biztosat állítani. A szevarambok államának alapítóját, a párszi Sevariast, a barbár és fanatikus mohamedának elől erre a vidékre menekülő bölcs és felvilágosult törvényhozót, meggyőzte keresztény nevelője (a velencei születésű Giovanni), hogy van egy a Napnál is hatalmasabb, igazi, ám természetét az ember elől rejtő Isten, de arról nem tudta meggyőzni, hogy a napot nem kell istenként imádnia. Ezen szinkretizmus végeredménye: a szevarambok kultikus tisztelettel öveznek

egy a maga kimondhatatlanságával tűntető istenséget, akinek szimbóluma a fekete kendővel letakart oltár, amely „*azt az örök és láthatatlan istenséget szimbolizálja, akit nem ismerhetnek meg, s csak az értelmüket beborító fekete fellegen keresztül szemlélhetnek*”. Emellett óriási tisztelettel övezik a láthatatlan főistenség első számú helytartójaként működő és szabad szemmel is jól látható Napot.¹⁴ Mindezt úgy értelmezhetjük, hogy a láthatatlan és végtelen Úr a Nap mint alárendelt istenség útján gyakorolja jótéteményeit. A kultusz első és mindennapos tárgya tehát a Nap, az Örök Isten tiszteletére (akit a regény narrátora minden további nélkül azonosít a keresztények Istenével) pedig hétévente rendeznek ünnepségeket. Az ő imádata azonban „*pontosan olyan homályos, mint vele kapcsolatos ismereteik. Vallásuk legnagyobb misztériuma tehát az Istenség igazi kultusza.*”¹⁵ A ceremónia (itt nem részletezhető) szimbolikáját tehát a fekete szín (a tudatlanság feketéje) uralja, a főpap szónoklatának visszatérő retorikai eleme pedig annak hangsúlyozása, hogy a korlátozott értelmű emberek nem érthetik a végtelen Teremtő valódi természetét, így a hívek első számú vallási kötelessége az Istenség csendes, bensőséges, szószaporítástól mentes imádata.¹⁶

A hívekkel (vagy inkább a polgárokkal) szemben fennálló további elvárások: szeretniük kell a láthatatlan urat, a napot, honfitársaikat és hazájukat. Mivel ezeket az erkölcsi elvárásokat az országban élő keresztények (Giovanni leszármazottai, akiknek hite egyébként meglehetősen szociniánus színezetű) is minden további nélkül teljesíteni tudják, becsben tartott polgárai lehetnek a szevarambok társadalmának (még téríteniük is szabad, bár a racionális gondolkodású szevarambok nem nagyon akarnak hinni a csodákban és a feltámadásban). Érdekes az is, hogy a lélek halhatatlanságában a társadalom szellemi elitje nem hisz, de az alsóbb néprétegek igen, s mivel ez utóbbi politikai értelemben igen hasznos idea, s maga az államalapító Sevarias is ezen a véleményen volt, a lélek halhatatlanságának

eszméje mégis részét képezi a (senkire nézve nem kötelező) államvallásnak.

Cikkünk témája szempontjából nem is annyira e furcsa politeista szევaramb államvallás forrásainak kérdése érdekes, inkább annak a fontos eszmének a feltűnése, hogy a kimondhatatlanról, a definiálhatatlanról szóló beszéd szükségszerűen csak üres vagy legalábbis bizonytalan lehet, s potenciálisan rettentő veszélyes, hiszen szinte szükségszerű módon szít ellentétet az emberek között. A megoldást Sevarias, a bölcs törvényhozó a teológiai diskurzus lehűtésében és elszigetelésében látja: bár Istenről az év meghatározott napjain vitatkozhatnak az iskolákban, s ez alkalmak során a legheterodoxabb nézetek is helyet kaphatnak,¹⁷ ezek a szükségszerűen vég nélküli (hiszen Isten valódi természetének megismeréséhez nem vezető) diszkussziók semmilyen formában nem hathatnak ki a társadalom mindennapi életére. A narrátor szerint ugyanis, ha a teológiai diskurzushoz nem kapcsolódhatnak egyéni ambíciók s politikai törekvések, az Istenről való beszéd már nem fog a korábbiakhoz hasonló heves szenvdelvényeket generálni, azaz a szევarambok rendszere gyakorlatilag képes volt kihúzni a vallás politikai méregfogát. A kor Európájának címezett s igen könnyen dekódolható üzenetről van szó: ha a teológiai diskurzus tényleg csak Istenről szólna, s nem imposztorok hatalmi törekvéseinek álcája volna, veszélytelen, s valljuk be, kissé érdektelen, hiszen meggyőző eredményekkel a legkevésbé sem kecsegtető tudásformává válna. Veiras egyértelmű sugallata: az Istenről való beszéd depolitizálása (politikai tétjeitől való megfosztása) és a közsférából a privát szférába történő „száműzése” unalomba és közönybe fogja fullasztani ezt az embert a sötétben való tapogatózásra ítélő, ám a papi imposztúra számára éppen ezért kitűnő terepet nyújtó „isteni tudományt”.

Az alábbiakban azt vizsgálom igen röviden, hogy a valláskritikai eszméknek milyen cselekményszintű (a fikcióba ágyazott) megnyilvánulásait figyelhetjük

meg a regényben. Két epizódra érdemes kitérni. Az egyik: a hajótörést követően a tengerészek még sokáig nem találkoznak a szევaramb bennszülöttekkel, a szízetet elhagyni viszont hajóik romos állapota miatt képtelenek, így arra kényszerülnek, hogy hosszú hónapokra, sőt akár évekre megpróbáljanak berendezkedni a világ többi részétől elszakított életre. A természeti állapotot modelláló kezdeti zűrzavaros heteket maguk mögött hagyják, s a „társadalmi szerződés” megkötését követően a törvényhozói feladatokkal Siden kapitányt bízzák meg, akinek tehát a semmiből kell ésszerű elveken alapuló társadalmi-politikai rendszert létrehoznia.¹⁸ Veiras igen részletesen számol be a kísérletről: az elbeszélés első része, amelyben Siden kapitány mintegy Sevarias előképé-ként tűnik fel, a regény összterjedelmének mintegy ötödét teszi ki. A legnagyobb problémát természetesen a szexualitás megszervezése jelenti. A hajón utazott néhány nő, akik között találunk férjezeteket és hajadonokat egyaránt, számuk azonban messze a férfiaké alatt marad. Mivel az erőszakos cselekmények és a féltékenységi drámák komolyan veszélyeztetik a hajótöröttek közösségének békéjét, Sidennek gyakorlati megoldást kell találnia a problémára. Végül úgy dönt, hogy a közösség magasabb rangú tagjai kizárólagos jogot kapnak egy-egy asszonyra, az alacsonyabb rangúak közül pedig többen kénytelenek osztozni, méghozzá egy részletesen kidolgozott kalendárium alapján, a kevésbé vonzó asszonyok kegyein.¹⁹ Mindez nyilvánvalóan ellentetes a keresztény valláserkölcscsel, ám a kielégítetlen nemi ösztönök romboló hatását észlelő és a közösség békéjéért felelős Siden nem lát más megoldást. Magától értetődőként bemutatott döntéséért nem szabadkozik, csak annyit jegyez meg, hogy kevesen voltak az asszonyok között, akik nem fogadták el a rendszert (ők felmentést kaptak a szexuális szolgáltatások teljesítésének kötelezettsége alól, más kérdés, hogy ezzel a többi nő helyzetét tették nehezebbé, nem biztos tehát, hogy helyes és erényes döntést hoztak). A re-

gényben az önmegtartóztatásra épülő tradicionális morál nem bíraltatik, nem bélyegeztetik embertelennek és betarthatatlannak – ez az irreleváns eszmének kijáró fülsüketítő hallgatás véleményem szerint sokatmondóbb, mint a keresztény valláserkölcis értekező formában kifejtett bírálata lehetne. Jegyezzük meg végül, hogy amikor a hajótöröttek közösségét felfedezik a szevarambok, s a kapitány beszámol nekik az általa üdvözítőnek vélt és meghonosított megoldásról, a bennszülöttek elszörnyedve hallanak az asszonyok feletti osztozkodásról.²⁰ Nem arról van szó persze, hogy bűnösnek és elfojtandónak ítélnék az életerős férfiakat hajtó nemi szenvedélyt. A jól szervezett szevaramb társadalomban azonban elképzelhetetlen, hogy bizonytalanság álljon fenn a megfogant gyermekek leszámazását illetően. A problémát végül úgy oldják meg, hogy minden matróz kap egy „saját használatú” szevaramb hölgyet, akiért a későbbiekben minden téren felelősséggel tartozik. A későbbiekben az is kiderül – s ez igen elgondolkodtató –, hogy a szevarambok igen szigorúan büntetik mind a házasságtörést, mind a házasság előtti nemi érintkezést, legalábbis ami a saját nemzetségükhöz tartozó ifjakat illeti.

Minden bizonnyal szintén a tézisregényeket fenyegető didaktikusság elkerülését (vagy legalább mérséklését) szolgálja az a figyelemre méltó eljárás is, hogy a papi imposztúra témáját egy szevaramb mítosz, Ahinome és Dionostar történetének felidézése illusztrálja.²¹ A magát a Nap fiának kiadó hamis próféta, Stroukaras – Sevarias gonosz *pendant*-ja, akinek alakjában Mózes, Jézus és Mohamed vonásai egyaránt felfedezhetők – idejében a csaló álistenség papjai az ország legszebb lányait rendszeresen kiválasztották Isten szolgálatára, s aztán természetesen ők maguk paráználkodtak velük. A két szerelmes ifjú azonban ellenállt a gonosz cselszövésnek, s mártírháláluk az idők végezetéig arra emlékezteti a szevarambokot, hogy az Isten akaratára történő hivatkozások igen gyakran

önös politikai célokat szolgálnak. Különféle értelmezési lehetőségeket nyit meg az a tény, hogy a Sevarias és Stroukaras – a jó és a gonosz vallásalapító – igencsak hasonló technikákkal élve győzi meg a hinni mindig kész népet saját kiválasztottságáról és istenfiúságáról: a különbség „csak” a megszerzett hatalom felhasználásában rejlik (míg Sevarias a „népért” hazudik, addig Stroukarast önös szenvedélyei mozgatják).²² Vajon a 17. századi libertinusok szívének oly kedves imposztúra-tematika nyomait kell ebben látnunk (minden hatalom szükségszerűen hazug, mert istentől eredezteti magát – ez nélkülözhetetlen eleme az uralom stabilitásának, s így végső soron a szélhámosság erkölcsileg nem kifogásolható)?²³ Vagy arról lehet szó, hogy Sevarias megítélése azért kedvezőbb, mert végül ő győzött, s a történelmet ismeretes módon a győztesek írják? Esetleg a regény narrátorát, Siden kapitányt kell a Sevarias-párt propagandistájának tekintenünk? Olyan nyitott kérdések ezek, amelyek kifejezetten érdekessé teszik a regény narrációját.

III. Talán még a szevaramboknál is nyíltabban adnak számot a teológiai diskurzus értelmetlenségéről és veszélyességéről azok a hermafrodita bennszülöttek, akiknél Gabriel de Foigny főhőse, (a szintén kétnemű) Jacques Sadeur szenved hajótörést. Az utópikus regény műfaji szabályainak megfelelően az utazónak egy tekintélyes *vieillard* számol be a közösség életviteléről és vallási felfogásáról. A házigazda a szókratészi módszert követve inkább kérdez, mint állít: célja nem más, mint hogy az utazót rávegye otthonról hozott meggyőződéseinek tarthatatlan voltára. Szavainak nagyobb súlyt ad (vagy éppen irrelevánsá teszi? – ez megítélés kérdése) az a tény, hogy az embertől fiziológiai és morális értelemben is igen távol álló bennszülöttek minden valószínűség szerint preadamiták, azaz nem Ádám és Éva bűnös nemzetségéből származnak, hanem szenvedélyektől, bűntől és a munka kényszerétől nem sújtott tökéletes lények – hermafroditizmusuknak köszönhetően még a szerelmet és

a nemzést is képesek egyedül „megoldani”.²⁴ A narráció nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a bennszülöttek embertelen tökéletessége vajon az európai ember szempontjából különösen figyelemre méltóvá vagy éppen teljességgel érdeklenné teszi társadalmi-politikai-vallási berendezkedésük tanulságait. Ezt az igen összetett kérdést jelen írásomban nem tárgyalhatom, inkább rátérek az ausztrálok igen sajátos vallásfelfogásának tárgyalására.

Sadeur beszélgetőpartnere alapvetően helyesli az európaiak azon eljárását, hogy a világ létezéséből és rendezettségéből egy teremtő princípium létre következtetnek, mi több, nagylelkűen kijelenti, hogy az utazó népe talán kevésbé ostoba és barbár, mint azt korábban gondolta. Közös gondolják végig a világ létrejöttét az atomok véletlen találkozásával magyarázó epikuroszi hipotézist, amelyet az öreg bennszülött csak azért vet el, mert az atomok nem sértődnek meg, ha Istenben hiszünk, míg Isten bizonyosan megharagszik, ha a világot atomokkal magyarázzuk. A konszenzus állapota azonban nem sokáig áll fenn Sadeur és a vén ausztrál között. Az utazó ugyanis arra kíváncsi, miért nem látja vallásgyakorlatnak semmi jelét vendéglátói életében. Egyenes válasz helyett az ausztrál ekkor roppant provokatív módon arra kérdez rá, hogy az első ok tisztelete összekovácsolja-e a híveket, és konszenzust teremt-e az európaiak között. Az utazó kénytelen elismerni, hogy a vallás a legkevésbé sem a békét és az egyetértést szolgáló tényezője az európai társadalmak életének, éppen ellenkezőleg, véres konfliktusok és polgárháborúk kiváltó oka: bizonytalanságánál fogva gyilkos eszmerendszer.²⁵ Az ausztrál bölcs éles támadást intéz a csodákra és szent szövegekre épülő kinyilatkoztatott vallások ellen, amelyek szerinte nem lehetnek Isten akaratának letéteményesei, mert akkor szükségszerűen csak egy állhatna fenn, s azt az egyet sem viták és konfliktusok jellemeznék. Az európaiak vallási életét és az azt meghatározó teológiai diskurzust Sadeur beszélgetőpartne-

re egyértelműen imposztúraként, politikai célokat szolgáló és józan észsel értelmezhetetlen misztifikációként leplezi le. Különösen felháborítónak és irracionálisnak ítéli az imádkozás gyakorlatát: miért gondolják úgy az európaiak, hogy a mindenható és mindentudó teremtő ne tudná, hogy mire van szüksége az embernek, s miért hiszik azt, hogy a világegyetem egészét működtető Úr figyelmezni kívánna az egyes ember partikuláris vágyaira?²⁶

Miben hisznek tehát az ausztrálok, és miféle vallási kultusz honos országukban? Ők is elismernek a világban valami felfoghatatlant, amit Haabnak neveznek, de felfogásuk szerint „*hallatlan és óriási bűnnek számít beszélni és vitatkozni róla, s természetével kapcsolatosan magyarázkodni. Az anyák ültetik be gyermekeik fejébe a Haabbal, azaz az Érthetetlenrel vagy a Kimondhatatlannal kapcsolatos ismereteket. Feltételezéseik szerint a Haab mindenhol jelen van, s a legnagyobb tiszteletet érdemli, ám az ifjakat már igen korán meggyőzik arról, hogy tökéletességéről képtelenség anélkül beszélni, hogy méltóságot meg ne sértsék. Azt mondhatnánk tehát, hogy vallásuk legszigorúbb előírása az, hogy a vallásról nem szabad beszélniük.*”²⁷ Az ausztrálok mindennapos életviteléről szóló beszámolóiból az is kiderül, hogy az ottaniak idejük jelentős részét vallásos indíttatású, néma és individuális meditációnak szentelik, de az istenség természete közbeszéd tárgyává semmiképpen sem válhat. Az első számú vallási parancsolat tehát az emberi értelem számára felfoghatatlan Istenről való beszéd tiltása. Az ausztrálok szerint ugyanis minden a Haabról szóló kimondott mondat sérti őt, hiszen szükségszerűen tökéletlen és igaztalan. A teológiai diskurzus elvetésének egyik oka tehát filozófiai, jelesül episztemológiai: a véges és tökéletlen embernek a végtelenről és a tökéletesről való beszéde szükségszerűen irreleváns. Az emberek (még a testi-lelki tökéletesség magasabb fokán álló ausztrálok sem) egyszerűen nem rendelkeznek olyan intellektuális képességekkel, amelyek lehetővé tennék számukra az isten-

ségről való értelmes beszédet. Ha nem tudjuk, miről és hogyan beszélünk, inkább maradjunk csendben – márpedig ez az Istenről való beszéd felfüggesztésének szükséges voltát jelenti. Természetesen eszünkbe juthat a német misztikusok vagy éppen Cusanus negatív teológiája és tudós tudatlansága (talán őrájuk gondol Sadeur, amikor megjegyzi, hogy Európában is vannak, akik az ausztrálokhoz hasonlóan gondolkodnak a kérdésben²⁸), ám az érvelés hangsúlyainak vizsgálata során talán közelebb járunk az igazsághoz, ha inkább Hobbes próféciakritikájával rokonítjuk az ausztrálok teológiaellenességét. Van ugyanis a teológiai diskurzus elvetésének egy másik, az elsővel összefüggő és annál nem kevésbé fontos oka is: az Isten természetére és a helyes kultuszra vonatkozó kérdéssel nemcsak az a baj, hogy meggyőző és végleges választ nem kaphatunk rá, hanem az is, hogy voltaképpen az emberi lét, a *condition humaine* talán legfontosabb kérdéséről van szó, amellyel kapcsolatban tehát örök bizonytalanságra ítéltettünk. Igazi pascali paradoxonról van szó: jelentéktelen, hiszen pusztán evilági dolgokat illetően a tudomány fejlődésének köszönhetően egészen nagyfokú bizonyosságra tehet szert az ember, csak éppen az Istennel, az üdvözléssel, a kárhosszal kapcsolatos kérdésekre nincs és előreláthatólag nem is lesz válaszuk. Egyáltalán nem véletlen, hogy a vallás problematikája ilyen heves szenvedélyeket vált ki a polgárokból, hiszen a sorsszerűnek tűnő bizonytalanság elviselhetetlenségét az emberek különböző, filozófiailag és tudományosan megalapozatlan, ám érzelmileg igencsak magukkal ragadó válaszok – a különböző kinyilatkoztatásokon alapuló hitek – elfogadásával próbálják enyhíteni. Márpedig, ahogyan ezt már korábban is láttuk, a tudhatatlanról való kategorikus és dogmatikus beszéd – így jellemezhető a teológiai diskurzus – a politikai instabilitás veszélyét hordozza magában, állítja az ausztrál vén, aki az európai történelem menetét nagy vonalakban már szemlátomást Sadeur hajótörése előtt is ismerte.

A bölcs vénember és Sadeur eszmecseréjének olvastán igazat adhatunk Hazard-nak: a dialógus sablonosan és kiszámíthatóan racionalista. Sadeur további sorsának elbeszélése azonban igen zavarba ejtő: a tökéletesen ésszerű és szenvedélymentes társadalom élehetetlennek bizonyul a bennszülöttekre csak szervileg, de nem bensőleg hasonlító (Racault szerint hősünk csak anatómiailag, de nem ontológiailag hermafrodita) Sadeur számára. Nem hajlandó részt venni az ausztrálokkal ellenséges (nem hermafroditákból álló) népekkel folytatott háborúban és a győzelmet követő mézszárlásban, mi több, szerelemre ébred, és vágyat érez egy védtelen lány irányában. Házigazdái ezért halálra ítélik, s Sadeur csak oly módon kerül el a véget, hogy fokozatosan megszelídít egy gyilkos ragadozó madarat (egyét azok közül, akik elől annak idején a szigetre menekült), s annak hátán elrepül az ausztrálok földjéről.²⁹ Ezután Madagaszkáron emberevő bennszülöttek fogságába esik, akik némileg Krisztus halálára emlékeztető módon kezdik vérért venni, ám európai fegyveresek az utolsó pillanatban kimentik a kannibálok karmaiból. Kalandjai során Sadeur folyamatosan a Gondviseléshez fohászkodik, s rendszeresen hálát ad az Úrnak, hogy ki menekíti a veszedelmekből (amelyekbe persze szintén a Gondviselés juttatta, így a hálálkodás lehet ironikus is). Némely merész értelmezők keresztény beavatási szimbólumokként interpretálják az utazó kalandjait,³⁰ mások pedig, ha az efféle allegorikus olvasatot el is vetik, a regényben a bűnbe esett teremtmény és a Paradicsomból való kiűzetetés előtti ember szembeállításának illusztrációját látják – azaz a regény elsődleges értelmezési keretének az ágostoni teológiát tekintik.³¹ Ez ugyan nem könnyen védhető álláspont, de jól mutatja, hogy az öreg ausztrál racionalista valláskritikája (amellyel szemben persze Sadeur nem képes meggyőző érveket felvonultatni) talán nem Foigny utolsó szava a kérdésben. A mű lehetséges értelmezésével kapcsolatos kételyeket talán Racault foglalja össze a legfrappán-

sabban: a jeles értelmező szerint a Foigny-féle paródia nem tárgyának elvetésére, hanem kritikus szellemű újragondolására ösztönöz, azaz a kétségtelenül libertinus indíttatású mű végső soron a keresztény hit alaptéziseinek újragondolására ösztönöz – egy új próféta új evangéliuma.³²

IV. Tyssot de Patot regényének³³ főszereplőjét, Jacques Massét egész életében foglalkoztatták a keresztény vallás igazságával kapcsolatos kérdések. Bár a dogmák némelyikével kapcsolatban komoly kételyei voltak, továbbá a vallásos hittől elválaszthatatlannak tűnő fanatizmus megnyilvánulásai is taszították, hősünket mégis hívóként érte a hajótörés a déltengereken. Jacques és társa egy jól szervezett, igen racionálisan működő társadalomba csöppen, ahol szívesen fogadják őket. Egészen a királyi udvarig eljutnak, ahol technikai tudásuknak köszönhetően – órákat készítenek – nagy karriert futnak be. Jacques társával azonban kikezd a király számos feleségének egyike, s mivel a nagytermészetű európai nem tud uralkodni szenvedélyes vágyaiban, forróvá válik a talaj a lábuk alatt, s az éj leple alatt elhagyják az udvart. Arra menekülnek, amerről jöttek, s a tengerparton találkoznak a legénység többi tagjával (akiktől korábban kalandvágyból szakadtak el). Hosszú éveket töltenek együtt, míg végül egy portugál hajó felveszi és Goába szállítja őket, ahol Jacques folytatja korábban félbeszakadt orvosi karrierjét. Némely óvatlan megjegyzésének köszönhetően azonban lecsap rá az inkvizíció, s életfogytig tartó gályarabságra ítélik. A reménytelen helyzetből kalózok menekítik ki: a barbár nyereszkesedők Tuniszba adják el rabszolgaként. Az évek alatt Jacques többször is gazdát cserél, s végül az angol konzul váltja ki a rabságból, köszönhetően annak, hogy ismeretségben áll hősünk Londonban élő bátyjával. ötvenévnvi távollét után Massé hazatér Európába, ahol boldogan ölelkezik össze idős fivérével.

A főhős hitét nemcsak az utazás során szerzett tapasztalatai, hanem vita-

partnereinek érvei is próbára teszik. A hosszú évek során Jacques több alkalommal is világnézeti-ideológiai eszmecserebe bonyolódik, márpedig az elbeszélés kritikai kiadásának készítője, Audrey Rosenberg szerint ezekben a vitákban feltűnnek a spinozai valláskritika és filozófia legfontosabb elemei.³⁴ Az első vitapartner a hajótörötteket befogadó falu bírása és papja, akik nemcsak kinevetik az utazó keresztény hitét, hanem nyomatékosan arra is felkéri az európai férfiút, hogy tartózkodjon az efféle bizonyítatlan és bizonyíthatatlan mesék terjesztésétől, hiszen ezek csak arra alkalmasak, hogy megzavarják a józanul gondolkodó polgárokat. A polémiát bátran episztemológiai jellegűnek nevezhetjük, hiszen a két fél (a helyi pap és Jacques) egyetért abban, hogy minden azon áll vagy bukik, elfogadjuk-e a tudás autentikus és megbízható forrásának a Kinyilatkoztatást, vagy inkább az empirikus tudományokba (geológia, biológia stb.) vetjük bizalmunkat. A falu papja a Bibliára épülő antropomorf és antropocentrikus teológiai diskurzus belső ellentmondásait és a tudományosság eredményeivel való összeegyeztethetlenségét húzza alá – ebben a bírálatban valóban a *Teológiai-politikai értekezés* és az *Etika* első könyve függelékének eszméi köszönnek vissza. A következő vitapartner az alattvalói boldogságát valóban minden más kérdésnél fontosabbnak ítélő király, aki pozíciójánál fogva természetesen inkább az európai teológiai-politikai rendszer működése iránt érdeklődik. Hitetlenkedve hallja, hogy egyes európai nemzetek képesek vallási okokból háborút indítani egymás ellen; hogy a papok politikai tényezőként viselkednek, s megáldják a fegyvereket; hogy Istent a Seregek Ura néven is dicsőítik; s végül, hogy létezhet egy az inkvizícióhoz hasonlatos intézmény.³⁵ Sokkal szívesebben hallgatja viszont Jacques természettudományos ismeretterjesztő előadásait Kopernikuszról és Descartes felfedezéseiről. Az uralkodó végül közli az utazóval, hogy az európaiak tudománya és technikai tudása csodálatraméltó, morálja és vallása viszont förtelmes.

A regényben ezenkívül még két terjedelmesebb vallási tárgyú eszmecsere olvashatunk – ezek jellegét meghatározza, hogy nem szabad emberek a résztvevői, hiszen az egyik polémia az inkvizíció börtönében, a másik pedig a gályán zajlik. Jacques első vitapartnere egy kínai ifjú, akit a jezsuiták keresztény hitre térítettek ugyan, ám Jézus istenségével kapcsolatban kételyeinek ad hangot, amiért meg is kapja a megfelelő büntetést. A magát továbbra is kereszténynek valló ifjú – akit pedig atyja figyelmeztetett, hogy óvakodjon az irracionális dolgokat állító és minden álnokságra kész keresztény téritőktől – a börtönben megfogadja, hogyha valamikor is kikerül, egész életét a mikroszkópoknak szenteli, a tudomány ugyanis biztos tudást nyújt, s nem sodorja veszélybe életét. Végül a kalózok hajóján találkozik egy gascogne-i születésű, ám muzulmán hitre tért férfiúval, „a legszörnyűbb ateistával vagy deistával, akit valaha láttam”.³⁶ A gaszkon a közismert libertinus érveket hozza fel a Kinyilatkoztatás ellen, továbbá egy allegorikus elbeszélésben, a „méhek meséjében” ad számot a Paradicsomból való kiűzetetésről és a megváltásról szóló történet védhetetlenségéről. A felháborodott Jacques-nak hosszas gondolkodás árán sikerül kidolgoznia egy apologetikus célokat szolgáló ellenstratégiát, ám mielőtt vissza tudná téríteni a gaszkont a keresztény hitre, a hitehagyott matrózt agyonüti egy leszakadt vitorla. Isten büntetése? Ha tényleg az, a te Istened egy zsarnok – válaszolja neki a többi libertinus (úgy látszik, több is volt a hajón).

A röviden bemutatott diskurzus szintű elemek mellett ebben a regényben is érdemes kiemelnünk egy gyakran visszatérő cselekményszintű motívumot: a hős (és az őt körülvevők) életében a vallási meghatározottságú történetek, a hittel és a Kinyilatkoztatással kapcsolatos teológiai és történeti jellegű eszmefuttatások mindig olyan zűrzavart, anarchiát és bizonytalanságot teremtenek, amelyből csak a tudomány és a filozófia bizonyossága jelenthet kiutat. Jellemző ez Jacques

hajótörést megelőző életszakaszára is: a minden iránt érdeklődő árva ifjú felekezeti vagy szövegértelmezési kérdéseken gyakran összevész egyébként jóindulatú mentoraival, ám ezeket a vallási indíttatású konfliktusokat mindig feloldja (vagy legalábbis relativizálja) a tapasztalati tudományok iránti közös érdeklődésük. Hugonotta mestere, akinél kitanulja a sebeszetet, libertinusnak nevezi a *Bibliával* kapcsolatos kételyei miatt, ám barátságuk helyreáll, amikor együtt boncolnak fel egy néger rabszolgát. Jacques-ból ez az érdekes tudományos kísérlet persze csak további kételyeket vált ki az emberiség Ádámtól és Évától való leszármazását illetően, amire mestere a „klasszikus” keresztény választ adja: vannak dolgok, amelyeket Isten szándéka szerint nem kell értenünk, csak csodálnunk.

Még ennél is beszédesebb módon írja le a szerző Jacques Massé és társai életét a főhős és barátja királyi udvarból való szökését követően. A tengerparton a két utazó találkozik korábbi társaival, a legénység azon tagjaival, akik náluk kevésbé voltak kalandvágyóak, s a kontinens felfedezése helyett a partvidéken maradva várták, hogy felvegye őket egy arra tévedő európai hajó. A kis közösség viszonylagos rendben várja a szabadulást, márpedig ennek elsődleges feltétele az volt, hogy vezetőjük kemény kézzel felszámolja a felekezeti villongásokat, s mindenki számára lehetővé tegye, hogy a maga módján imádjá az Urat. Még Jacques és társa visszaérkezése előtt földrengés és árvíz csap le rájuk, teljességgel megváltoztatván az őket körülvevő táj arculatát, s ebben a hajótöröttek, jó keresztényként, természetesen az isteni Gondviselés művét látják. Hősrünk azonban inkább fizikai-mechanikus magyarázattal próbálkozik, felveti annak lehetőségét, hogy a földi élet a „vízből nőtt ki”,³⁷ továbbá arról próbálja meggyőzni társait, hogy a *Biblia* nem lévén „fizikakönyv”, az empirikus adatokra épített tudományos spekulációk sokkal közelebb visznek a világ létrejöttének megértéséhez az Írás tanulmányozásánál. A kor értekezéseiből

már unalomig ismert érveknél azonban sokkal fontosabb az, hogy a legénység tagjai kedvet kapnak az ismeretszerzéshez, s így megkérlik a náluk e téren sokkal tájékozottabb Jacques-ot, hogy rendszeres „szemináriumok” keretei között vezesse be őket a tapasztalati tudományok alapjaiba. Márpedig a kérges lelkű, műveletlen és igen babonás tengeri medvéket teljesen megváltoztatja a fizika és a geometria alapjaival való megismerkedésük: a tanulás és a megszerzett tudás lassacskán olyan tökéletes közösséggé kovácsolja őket, amilyenre a vallás sohasem volt képes.³⁸ Egy elhalt társukat együtt boncolják fel, s Jacques-nak az ember testi felépítésével kapcsolatos anatómiai eszmefuttatásai mintha új világot nyitottak volna meg a bibliai világmagyarázat korábbi hívei előtt. A regényhősök morális transzformációja mintha azt a tézist illusztrálná, amely szerint a gondviselő Istenbe és az Utolsó Ítéletbe vetett hit nem tekinthető a társadalmi kohézió egyetlen lehetséges habarcsának: a tudomány és a filozófia – még ebben a kis mennyiségben is, hiszen nem kell azt gondolnunk, hogy a matrók félelmetesen nagy tudásra tettek volna szert Jacques erőfeszítéseinek hála – is erényesebbé, társadalomképesebbé teszi az embereket, s így végső soron hatékony közösségteremtő erőként léphet fel. Ez persze nem pontosan az, amire Bayle gondolt – a rotterdami hugenotta filozófus inkább amellett érvelt, hogy az embereket nem ilyen vagy olyan természetű *meggyőződések*, sokkal inkább *szenvedélyeik* (vágyaik és főleg félelmeik) ösztönzik cselekvésre – ám az kétségtelen, hogy a vallásos hit és moralitás elválasztásáról szóló eszmefuttatások a korabeli köztudatban bizo-

nyosan bayle-i vagy éppen spinozai gondolatokként tűnnek fel. Tegyük hozzá, hogy miután a portugál hajó felveszi és Goára szállítja a hajótörötteket, a közösség szétszéled, s Jacques többé nem gondol sorstársaival: vajon visszasüllyednek-e korábbi babonás hitükbe, vagy a tudomány és a filozófia vezérli majd életüket. A kérdés nyitott marad...

V. Összefoglalásképpen: mindhárom tárgyalt regényben azt láthatjuk tehát, hogy a társadalom békés működését biztosítani kívánó bölcs törvényhozók egyfelől értelmetlenként, másfelől pedig veszélyesként vetik el a teológiai diskurzus irracionálisnak ítélt – azaz filozófiai érveléssel nem alátámasztható és józan ésszel nem belátható – elemeit. A megoldást mindhárom (Európától nem csak földrajzi értelemben távoli) ország törvényhozói abban látják, hogy bár a teremtető Isten létét nem kérdőjelezi meg, kultuszát és a társadalom életében betöltött szerepét a minimálisra szorítják, azaz ahogyan azt Pierre Bayle helyesen ismerte fel (Foigny esetében),³⁹ gyakorlati értelemben ateista politikai berendezkedést hívnak életre, megelőlegezve így módon a világnézetiileg semleges állam eszméjét. Noha a három tárgyalt elbeszélésben a fikció egyértelműen a valláskritikai jellegű üzenet alátámasztását szolgálja, a műveket véleményem szerint megmenti a tézisregényként való besorolás ódiumától az a tény, hogy a cselekmény fordulatai nyilvánvalóvá teszik: a hagyományos vallásosság „rabságából” való felszabadulás önmagában nem feltétlenül hozza el az áhított harmóniát és társadalmi békét, sőt talán több kérdést generál, mint amennyit megválaszol.

■ JEGYZETEK

A tanulmány elkészítése idején a szerző Bolyai János kutatói ösztöndíjban részesült.

1. „Complete scepticism is a two-way street, from which one can exit either into the ‘reasonableness’ of the Enlightenment, or the blind faith of the fideist.” Richard J. Popkin: *The history of scepticism from Erasmus to Spinoza*. University of California Press, 1979. 95.

2. Lásd erről Benjamin L. Kaplan szép esszéjét, *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Harvard UP, 2007.

3. A visszavonás körülményeiről és következményeiről jó összefoglalás magyarul Szász Géza: *A francia állam és a protestánsok a 17. században: a tűréstől a tiltásig*. Aetas 2000. 1–2. 39–62.

4. *Calvinism and Toleration in the Dutch Golden Age*. (Eds. R. Po-Chia-Hsia and Henk van Nierop) Cambridge UP, 2002. Magyarul lásd pl. Maarten Prak: *Németalföld aranykora* (Osiris, Bp., 2004) valási-felekezeti tárgyú fejezeit.

5. Így minősíti őket például újabban, nagy hatású és nagy terjedelmű monográfiájában Jonathan I. Israel: *The Radical Enlightenment and the Making of Modernity. 1650-1750.* Oxford UP, 2001, 590–599.
6. Az Aetas (Balázs Péter) mellett a Korunk (Antoine Lilti, Keszeg Anna fordításában, 2009/10) is jeleltetett meg ismertetést a fontos könyvről.
7. Bár a szerzőkre vonatkozó életrajzi adatokkal nem kívántam elnehezíteni cikkemet, annyit érdemes megjegyeznünk, hogy mindhárman életük jelentős részét Hollandiában töltő francia protestánsok.
8. Racault: *Les utopies de la fin de l'âge classique sont-elles révolutionnaires?* In: *Ordre et contestation au temps des classiques.* Biblio 17. Vol. II. 141–151.
9. Paul Hazard: *La crise de la conscience européenne. 1680-1715.* Fayard, Paris, 1961. 23.
10. Aldous Huxley: *Pont és ellenpont.* Bp., 1983. 396–397.
11. Ebből a szempontból nem érdektelen, hogy Tyssot de Patot-nak van egy másik, az itt tárgyaltnál sokkal kevésbé olvasott műve (*La vie, les aventures et le voyage de Groenland du Révérend Père Cordelier Pierre de Mésange*), amelyben a víz alatt élő „rufsalia” államvallása szerző által „spinozizmusnak” nevezett ortodoxia...
12. Lásd erről például Raymond Trousson: *Voyages au pays de nulle part. Histoire littéraire de la pensée utopique* című munkájának (Bruxelles, 1979) vonatkozó részeit.
13. Ez a Fontenelle-nek tulajdonított munka a 17. század utolsó évtizedében született, ám nyomtatásban először csak 1768-ban látta meg a napvilágot.
14. [Denis de Vairasse/Veiras] *Histoire des Sévarambes, peuples qui habitent une partie du troisième continent, communément appelé la Terre Australe. Contenant une relation du gouvernement, de la religion et du langage de cette nation inconnue jusques à présent aux peuples de l'Europe.* Amsterdam, 1677. Az általam használt kiadás: Amiens, Encrage Edition, 1994, 198.
15. „L'adoration qu'ils lui rendent est aussi ténébreuse que la conscience qu'ils ont de lui: c'est pourquoi ils en font le plus grand mystère de leur religion.” „Ennek az istennek az imádata éppoly homályos, mint a róla való tudásuk; éppen ezért e vallást a legnagyobb titoktartás lengi körül.” Denis de Veiras: i. m. 199.
16. Denis de Veiras: i. m. 237–239.
17. Denis de Veiras: i. m. 195.
18. Denis de Veiras: i. m. 39.
19. Denis de Veiras: i. m. 49.
20. Denis de Veiras: i. m. 50.
21. Denis de Veiras: i. m. 222–237.
22. Lásd erről pl. René Démoris: *Le roman à la première personne du Classicisme aux Lumières.* Armand Colin, Paris, 1975. 170.
23. René Pintard: *Le libertinage érudit dans la première moitié du 17e siècle.* Paris, 1943.
24. A hermafroditizmus korabeli megítélését és lehetséges értelmezéseit igen alaposan tárgyalja Ronzeaud a munka 1980-as kiadásának előszavában.
25. Gabriel de Foigny: *La terre australe connue, c'est à dire, la description de ce pays inconnu jusqu'ici, de ses mœurs et de ses coutumes par M. Sadeur...* Vannes, 1676. 119.
26. Gabriel de Foigny: i. m. 122.
27. Gabriel de Foigny: i. m. 112.
28. Gabriel de Foigny: i. m. 114.
29. Gabriel de Foigny: i. m. 230–238.
30. J. M. Patrick: *A consideration of La terre australe connue de Foigny.* M.L.A. LXI. 743–745.
31. G. Benrekassa: *Le statut du narrateur dans quelques textes utopiques.* *Revue des sciences humaines* 1974. 379–395.
32. J.-M. Racault: *Nulle part et ses environs. Voyages aux confins de l'utopie.* Paris, 2003. 147.
33. [Simon Tyssot de Patot]: *Voyages et aventures de Jacques Massé. A Bourdeaux (sic), chez Jaques l'Aveugle.* 1710.
34. Lásd a mű kritikai kiadásához (Paris, Honoré Champion, 2001) fűzött előszavát, XXXII.
35. Simon Tyssot de Patot: i. m. 220–224.
36. Simon Tyssot de Patot: i. m. 456.
37. Ez a bibliai tereméstartóval össze nem egyeztethető eszme a híres filozófus, Fontenelle „vesszőparipája” volt: az ő felkérésére írt erről értekezést Telliamed címmel az 1740-es években Benoit de Maillet. Lásd erről Miguel Benítez: *Benoit de Maillet et l'origine de la vie dans la mer: conjecture amusante ou hypothèse scientifique.* Uő: *La face cachée des Lumières.* Paris-Oxford, 1996. 290–304.
38. Simon Tyssot de Patot: i. m. 389.
39. Lásd a *Dictionnaire Critique Sadeur* szócikkét.

KOVALSZKI PÉTER

OBAMA MA

Vázlat

A helyzet

■ Amerikában a 2006–2008 közötti évek a felfordulás, elbizonytalanodás és fokozódó szorongás éveit voltak – Bush elnök presztízse már az előző esztendő Katrinája után lejtemetbe fordult, az iraki háború csődjé nyilvánvaló lett, a republikánus párt is hitelvesztetté vált, és súlyos vereséget szenvedett a 2006-os köztes választásokon. Ezt a világban az amerikai befolyás és presztízs rohamos csökkenése kísérte. 2008 szeptemberében vált nyilvánvalóvá, hogy egy beláthatatlan súlyosságú és kimenetelű pénzügyi és gazdasági válság veszi kezdetét.

Ez a két év egybeesett az 2008-as választási kampánnyal, melynek jó részét a pártok előválasztása („primary”) töltötte ki – ez mindkét pártot, a demokratákat és a republikánusokat is érintette ekkor.

A szenációt a Hillary Clinton előzetesen biztosra vett jelöltségét megkérdőjelező fiatal fekete szenátor, Barack Obama fellépte jelentette, mert a demokrata győzelmet már jó előre borítékolni lehetett.

A politikum

■ A politikumról – a fentiek mellett – még azt kell tudni, hogy a demokrata párt egy meglehetősen heterogén politikai képlet, s Obama elnök jelenlegi helyzetének, megítélésének és jövőjének szempontjából ezzel számolni kell. A párt szavazótáborát a fekete tömegek, a szakszervezetek, a balliberális intelligencia, a latinok többsége mellett a zsidó etnikum és a fehér dolgozó tömegek meg az ún. független szavazók változó aránya képezte s képezi most is. Ezen belül a fiatalok és a feketék Obama-preferenciája és részvétele

különösen nagy súllyal esett latba az előválasztás során, míg a női nem és a függetlenek szimpátiája a végleges szavazás során volt döntő. A demokrata párton belül – ezek mellett – a Clintonékkal elégedetlen és rivalizáló elit (Kennedy-klán, Gore és mások), valamint a balliberálisok voltak azok, akik Obama mellett tették le a garast, őket követték a jelentős súllyal bíró nagypénzű támogatók is.

Az ember

■ Barack Obama magát félvérnek tekintő, de feketének minősített, intelligens, jól képzett, rendkívül tudatos, fegyvelmezett és felkészült politikusnak mutatkozott. Bemutatkozásakor gyakorlati vezetői tapasztalatai nem voltak – hacsak chicagói közösségszervezői munkáját nem tekintjük annak –, de kiváló kampányológusnak, mozgósítónak, karizmatikus egyéniségnek bizonyult. Ezzel – és munkatársi gárdájával, az adott rendkívül kedvező körülmények között, melyhez egy gyenge ellenfél is társult – sikerült a választást megnyernie.

Elvárások – igények – illúziók

■ Így jött tehát össze Barack Obama nagymértékű győzelme, a mandátum, s ezen rétegek elvárásait kellett Obamának – elnöksége során – kielégítenie, persze mindezt úgy, hogy az össznemzeti gazdasági és globális érdekeknek is megfeleljen – a lehetőségek határán belül maradván, hiszen a politika az elvárások tudománya és művészete.

Hatalmas csődtömeget örökölt (de ő kívánta magának!) gazdasági, társadalmi, politikai, katonai és globális vonatkozásban egyaránt, s ez nemcsak Bush elnöktől

és az előző republikánus kormányzattól ered; kitermelésében az egész amerikai társadalom, gazdaság, hadügy, oktatásügy, az egész politikai, gazdasági, katonai és kulturális elit évtizedeken át részt vett.

E problémakör megoldásához tán egy Messiásra lenne szükség (sokan úgy vélték, hogy megvásárlása megváltja majd az amerikai társadalmat örökölt rákfenétől, a rasszizmustól, s letörli a rabszolगतartás stigmáját is). Ehhez neki pártjának teljes támogatására, az ellenzék – legalábbis alkalmankénti – közreműködésére, az amerikai társadalom részvételére és türelmére, a világ megértésére és részvételére lenne szüksége – akkor, amikor ellentétes és versengő részérdekek, türelmetlenség, ravasz számítás, rövidlátás és ellenséges indulatok vesznek körül, és saját korlátai is nyilvánvalóvá váltak.

Mi történt – hol tartunk ?

■ Most Obama elnök első mandátumának félidejénél vagyunk, s a teljesítmény nem annyira csapnivaló, mint inkább vegyesnek tekinthető – igaz, ezt az eredményt is csak nagy áldozatok árán sikerült elérni; a politikum, a média s a nagyközönség értékelése pedig kedvezőtlen. Szinte senki nem kapta meg azt – és semmi esetre sem maradéktalanul –, amit várt.

Vegyük sorra a nagy ígéretek és eredményeket.

– A pénzügyi összeomlást sikerült megállítani egy drága és népszerűtlen program (TARP) segítségével, új szabályozókat sikerült elfogadtatni, de nincs minden rendben, az államháztartási deficit hatalmasra nőtt, adóreformra nem került sor, nincs költségvetés, nincs egyetértés a teendők vonatkozásában (korlátozás vagy újabb stimulus?), a Nemzeti Banktól (Federal Reserve) újabb bankóprés-működtetés várható, a későbbi pénzleértékelődés és infláció veszélyével.

– A gazdaság kissé megerősödött, a negyedéves növekedési ráta legutóbb 1.6 százalékos volt, ami vérszegény, ennek megfelelően a munkanélküliség 9,6 százalékos, és még további növekedése is elképzelhető. A stimulus lassan elfogy, az

államok nagy bajban vannak, s az ingatlanpiac – melynek bajaival indult a recesszió – változatlanul beteg, a fogvasztó nem vásárol (miért és miből is tenné?), a bizalom nem állt helyre.

– Az autópárt úgy-ahogy sikerült megmenteni, az olajfolyást a BP mérnökei megállították, a cég fizet, az érintettek nem dolgoznak, örvendenek a könnyen jött pénznek, s költik, amíg van.

– Az egészségügyi reform törvényét sikerült elfogadtatni, igaz, ez is felemásra sikerült, olyan kompromisszumok árán, melyek még csípni fogják a nagyközönséget s a politikusokat, mert a költségeket nem sikerült visszafogni, és nincs műhiba-reform, ami nélkül nem is lehet majd ezt megtenni. Ezt Peter Ország – az elnök korábban lemondott költségvetési igazgatója, aki a reform költségvetési részét irányította – ismerte be nemrég.

– Az iraki háború lefelé, az afganisztáni felfelé tart, a pakisztáni helyzet változatlanul kilátástalan.

– Az izraeli-arab tárgyalások nem haladnak, de az elnök próbálkozásai az arabok elégedetlensége mellett az izraeli lobb elleneskedését eredményezték, Irán ellenséges, Kína problematikus.

– Guantanamo áll, könnyebb volt felállítani, majd bezárását megígérni, mint a bezárást kivitelezni.

– A demokrata párt balliberális oldala elégedetlen a háború folytatásával, az éghajlatváltozást megállító politika eredménytelenségével, az egészségügyi reformmal s az elnökkel magával, aki nem küzd eléggé (vélt) meggyőződéséért, ügyeikért, ideértve a homoszexuális jogvédelmet is.

– A konzervatív jobboldal szélsőséges szárnya (lásd Tea Party vagy Teadélután) demonizálja az elnököt, kétségbe vonja legitimitását, lojalitását, származását, vallását, s a média jóindulata szintén elfogyott.

– Sikernek tekinthető két bírónő kinevezése a Legfelső Bíróság két megüresedett helyére, de mert az erőviszonyok változatlanok maradtak a testületben, ez nem hoz változást az ítéletekben.

Obama-kép ma

■ Kezdjük a közvéleménnyel: a nagyközönség által az elnök elfogadottságát tükröző napi közvéleménykutatások (Gallup, Rasmussen, Zogby) mind az elfogadottsági index csökkenését jelzik, a 2009. márciusi 65 százalékról jelenleg 41 százalékra esett, ezzel szemben az elnökkel elégedetlenek aránya 20 százalékról 50 százalékra emelkedett (Gallup, 2010. október 24-én). E trendek minden vizsgált alcsoportban érvényesek, de a feketék, latinok és fiatalok körében az elnök népszerűsége 50% felett maradt. A független szavazók mintegy 60 százaléka szavazott Obamára, ma e csoport 30 százalékban hagyja jóvá munkáját. Az egyes területeket (gazdaságirányítás, külpolitika, egészségügyi reform stb.) illetően az elnök politikájának elutasítása nagyobb arányú, mint személyének elutasítása – őt még mindig jobban kedvelik, mint politikáját és annak eredményeit.

Az Obama-kép tehát nyilván változott. De miért történt, ami megesett? Az elemzők véleménye ideológiai alapállástól igen függ, sokan róják fel az elnök taktikai vagy kommunikációs hibáit (mert ilyenek is előfordulnak), mások egyéniségében, tapasztalatlanságában, meggyőződésében vagy annak hiányában vélik felfedezni a sikertelenségek s csalódások okát. Néhány változat alább:

- Az elnök meggyőződés nélküli oportunistája vagy elvtelen pragmatikus, hatalomimádó, aki elherdálta a baloldal belé helyezett bizalmát (angol munkáspárti elemző, amerikai liberális publicista).

- Az elnök szélsőséges liberális, aki csődbe ment európai szociáldemokrata politikát akar egy olyan mérsékelt konzervatív nemzetre erőszakolni, melynek 42 százaléka konzervatív, 30 százaléka mérsékeltnek, 20 százaléka liberálisnak vallja magát (amerikai konzervatív publicista).

- Személyiségelemzésre és -értelmezésre alapozott magyarázatok: Obama olyan, mint egy magas intelligenciájú számítógép: racionalitása érthető, elfo-

gadható, de emóciói és elvei, hite érthetetlen, hiányos, nincs érdeklődése az emberek iránt, nincs empátiája, vagy nem tudja kifejezni (szemben Bill Clintonnal, aki ebben magasan veri). Obama tökéletesen mozog, és jól érzi magát a gazdagok, a hatalmasok és a tehetségesek között, de nem tud mit kezdeni az átlagpolgárral, a középosztállyal – ezt logikával akarja meggyőzni, mikor érzelmekkel és szenvedéllyel, empátiával kellene feléjük közelednie és őket megnyernie (ezt két vele szimpatizáló amerikai publicista is megjegyezte, s egyfajta Obama-paradoxonnak említik).

- Innen már egy lépés az intellektuális sznobizmus, az arrogancia vádja, mely a „primitív nagyközönséget” hibáztatja a reformok sikertelenségéért (konzervatív amerikai publicisták).

- Obama gyakran változtatja álláspontját szinte minden vonatkozásban (pl. afgán háború, terrorizmusellenes küzdelem szükségessége, hogyan kell a bankárokat kezelni stb.), s talán ehhez tartozik az a vélemény is, hogy egy olyféle tükör, melyben mindenki megtalálta, megtalálhatta a neki tetsző képet. De hogy melyek az őt motiváló szenvedélyek – mi a belső kemény mag (személyes ambícióin kívül), azt még senki nem találta meg (angol publicista, lapjának washingtoni tudósítója).

- Mindebben szűk – és újabban egyre cserélődő – tanácsadói köre is szerepet játszhat. Mind kampánymenedzserek, akik nem kormányzattal és végrehajtással, hanem kampánnyal és politikával foglalkoztak – akárcsak Obama. Csapatában nincsenek gazdasági szakemberek, a magánvállalkozásban tapasztalatokra szert tett egyének, az ipar és kereskedelem vezetői hiányoznak, Obama lekicsinylően bánik velük, adópolitikája kiforratlan, az egészségügyi reform újabb terheket rótt rájuk, s ez bizonytalanná teszi a vállalkozói réteget, amely nélkül nem lesz állásteremtés és gazdasági fellendülés. Ideje ezen változtatni! (Financial Times, The Economist, Wall Street Journal – Fareed Zakaria)

Kilátások

■ A kormányzás nehezebb, mint a kampányolás – s az elnök visszatérhetett kedves és korábban nagyon sikeres foglalkozásához, a kampányoláshoz. S noha nem az ő állása volt veszélyben, elnökségének jövője bizonytalan, az egymandátumoság lehetősége fennáll. Ha a választások során (s ezek eredményét november 2. óta tudjuk) a képviselőházban vagy akár a szenátusban is a demokraták elveszítik kényelmes többségüket, akkor Obamára két nehéz esztendő vár, és egyféle hatalmi bénultság vehet erőt a kormányzaton. Obama pedig nemcsak egy republikánus ellenjelölttel szemben, de azt megelőzően egy demokrata párti előválasztási csatában is elvérezhet. Hillary Clinton árnya ott a háttérben...

Nos, a választások megtörténtek, s amit a közvéleménykutatások, a politológusok előre jeleztek, bekövetkezett. A képviselőházat nagy többséggel átvették a republikánusok, hat hellyel növelték szenátusi csoportjukat – de ez a demokratáknál maradt –, s az elnök hatalmas presztízvesztéseget szenvedett. Még a kampányolás sem ment úgy, mint régen – a republikánusokat ellenségnek nevezte (ez tabu megszegésének minősül), s a hátsó ülésre utasította (ez pedig nem segíti majd a velük való együttműködést), a feketék, a fiatalok s a latinok messze nem hozták 2008-as részvételüket, s a pártfüggetlenek többségükben a republikánusokra szavaztak.

A demokraták hatalmas veszteséget szenvedtek az államok szintjén – sok kormányzó és helyi törvényhozási többséget veszítettek el, ezek pedig a szavazókerületek átszabásával járhatnak, s a meghozott törvények alkalmazásánál is további veszteségeket és nehézségeket jelentenek majd az elnök és pártja számára.

A következő két esztendő mutathatja majd meg, hogy milyen legény Obama – olyan, aki csak adja, vagy aki állni is tudja? Egy megosztott kormányzat a republikánusokat is felelősebb magatartásra ösztökélheti, hiszen ők is felelősek immár azért, ami történik, Obama meg nem

könnyebbül meg a balliberális ballaszttól, mert sok mérsékelt demokrata esett ki, s így nehéz lesz igazi kompromisszumokat kötni, nem pedig csupán közszeptusokat tenni. Ideje lenne immár közepről kormányozni, a gazdaságra fektetni a fő hangsúlyt, a pénzügyi felelősséget – az amerikai néppel, a jövő nemzedékével és, igen, a világgal szemben is! – komolyan venni, ezt viszont a Kongresszus fokozottabb polarizáltsága nehezebbé teszi. A republikánusoknál egy kis polgárháború is kitörhet a mérsékelték és a radikálisok között, s nehezebb lesz így a kompromisszumkötés számukra is.

A másik kérdés, és ez is indokolt: mennyiben jelzi Obama viszonylagos sikertelensége, elutasíthatósága a mélyebb gondokat – azokat, amelyeket Fareed Zakaria könyvének olvasása is felidézhet?

Nem csúszik az amerikai társadalom, állam a kormányozhatatlanság felé? Nem a politikai holtponthelyzetre gondolok csupán, melynek sajnos nagy a valószínűsége (ez egy konzervatív publicista szerint nem Amerika kormányozhatatlanságának, hanem Obama és politikája csődjének a jele) – de a részérdek kibékíthetetlenségére, a civil becsület fogyására, a kultúra elsőkélyesedésére, az alap- és középfokú oktatás gyenge minőségére, a kizárólagosságra és tekintetnélküliségre, mely az egyre riccsajosabb társadalmi diskurzust áthatja, a munkamorál csökkenésére, egyszóval a mai amerikai társadalom megannyi patológiájára. A nehéz ügyek – az adózás esetleges változása (a Bush-adócsökkentések kimúlhatnak az idén, ebben tán sikerül megoldást találni), a szövetségi kiadás- és deficitcsökkentés, s a legtöbb vitát okozó egészségügyi reform („Obamacare”), amelyet a republikánusok teljesen vissza akarnak vonatni, de az elnök és pártja legfennebb kisebb változtatásokat hajlandók elfogadni. (Ebben a közvélemény is fele-fele arányban megosztott, de ebbe fektette Obama legtöbb energiáját, s ezt tekintti fő személyes célkitűzésének is.)

Végül egy személyes vélemény. Két éve magam és családom is Obamára sza-

vaztunk, noha tudtam, hogy ez pénzbe kerül – az én adóim mennek majd fel, s én fizetek majd többet a kapott szolgáltatásokért, de el tudtam fogadni egy mérsékelt progresszív programot, ha az az ország javát szolgálja. Én is csalatkoztam benne – főleg az egészségügyi reformok és más politikai ügyek kapcsán, mikor ő is néha figyelmetlen, elvtelen, nagyvonalú, opportunista, demagógiától sem visszarettenő politikusként mutatkozott. De Barack Obamát ma is nagy formátumú, tehetséges politikusnak látom, aki ugyan hibázott is bőven, s nem tudta maradéktalanul szónoki, kampányoló tehetségét kamatoztatni, azt sikeres kormányzati cselekedetekké alakítani, de tanulhat

a történetekből, van még két éve, leírni semmiképpen nem szabad s lehet, sem társainak, sem ellenfeleinek, s a választások után már részlegesen jelezte kompromisszumos hajlandóságát.

Én szurkolok neki – a fentebbiekért is, és ő a mi elnökünk legalább még két évig, nélküle (sem) lehet a nagy kérdések megoldásának nekivágni, azokat kivitelezni. Szurkolok pedig nemcsak magunkért, de mindannyiunkért, a világért is, mert Amerikának szüksége van ugyan világra, de a világnak is Amerikára, s két év holtpontra való toporgást nem engedhetünk meg magunknak.

Detroit, 2010 november 7.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

BETŰTÍPUSOK

Bartis Attila – Kemény István: *Amiről lehet*

■ „Cseréljünk betűtípust?” Így indul a második beszélgetés Bartis Attila és Kemény István beszélgetőkönyvében. A szölamokat ugyanis a „sovány” és a „kövér” karakterek váltakozása jelzi. Az első beszélgetésben Bartis a „kövér” és Kemény a „sovány”, a további két beszélgetésben megcserélődnek a betűtípusok.

Megcserélődnek, és valami mégis azonos marad. Mindkét szölamban jelen van ugyanis az a jellegzetesség, amelyet leginkább valamiféle örök korszerűtlenségnek lehetne nevezni: Bartis és Kemény szívósan tartják magukat távol attól, hogy valamiféle trendbe illeszkedjenek. Két egyéni út történetét olvassuk a könyvben, amelyek több mint húsz évvel ezelőtt összehozták, és párhuzamosan, egymással beszédhelyzetet fenntartva alakultak. Kiderül a kötetből például, hogy az első Bartis-regény, *A séta* számára mennyire fontos inspirációs forrás volt az első Kemény István-próza-kötetnek, *Az elenség művészetének* az írásmódja. Kemény későbbi versesköteteiben leginkább a morális problémafelvetések iránti igényt vezethetjük vissza a Bartis szövegeivel történő együttgondolkodásig.

A harmadik beszélgetés a könyvben hangsúlyosan szól a fényképezésről, s ennek kapcsán a művészetek egyfajta hierarchiájáról. Vagy inkább különbségéről. A beszélgetőtársak többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy a fotográfiát a művészet (Nietzsche-féle terminusokban) apollóni oldalához kössék szemlélődő, nem katarzist megcélzó jellege miatt. A többi művészeti ággal szembeni elvárása-

ik között viszont (irodalom, zene, film stb.) erősen jelen van a dionüszoszi oldal is. Bartis, aki számára a fotózás olykor évekig fényképezett sorozatokat jelent, a képek kiválasztásának mozzanatát tartja kulcsfontosságúnak a fotós munkájában. Egyik képsorozata, amelyik a beszélgetéskor harmincezredik darabjánál tart, alighanem e válogatás révén nyeri el majd jelentését. Jól érzékelhető, hogy Bartis itt nem az amerikai jellegű fogyasztói kultúra szériagyártás-elve alapján dolgozik, hanem kifejezetten az emberi teherbírás érdekli mindenféle gépiessel szemben: „Olyan, mint amikor beúszol a tengerbe, annyira messze, amennyire csak futja az erődből” – mondja. Nem véletlen, hogy a Bartis-munkák egyfajta radikális személyesség elvét követik: mindegyik erőpróbát jelent, mindegyik (*A nyugalom* című regény, a *Romlás* című darab és a többiek) új választ keres a személyes és a „művészi” határvonalainak újragondolhatóságával kapcsolatban.

Kemény István bizonyos értelemben kiterjeszti az énjét a családra és annak történetiségére. Tervezett nagyregényét például egy nagynénjével folytatott, magánra vett beszélgetéssorozatra alapozza. A *Kedves Ismeretlen* című 2009-es regényben egy korosztály és egy intézmény mítoszát teremti meg – kellékeként a családtörténet mellett felbukkannak a nyolcvanas évek kulturális undergroundjának szereplői, rajtuk kívül a Könyvtár, amelyik ezt az undergroundot is vonzza és magába szippantja, végül pedig a Duna mint a mitikus tér kiterjeszthetőségének

bizonyítéka. Az uralhatatlannak tűnő szövegmenyiség (ebben az esetben szatízenként hangkazetta) ebben az esetben sem szériagyártási igyekezetből fakad: Kemény ugyanúgy a szelekció feladata elé néz, mint Bartis. Más-más jellegű viszont a feladat: nyelvi anyagot gyúrni, illetve fényképsorozat-struktúrát kialakítani. Mindkettőnek megvan a maga kockázata.

A beszélgetéseken átsugárzik, hogy két, egymást nagyon jól ismerő ember párbeszédét halljuk. Azt a csapdát, hogy emiatt az olvasót kizárják saját történetükből, mégis sikerrel kerülük el. Fogózkodókat nyújtanak, vitákat nyitnak meg, és időnként olyan témák terepére merészkednek, amelyekről tudják, hogy a másik számára akár kínosak vagy kellemetlenek is lehetnek. Olyan, kockázatosnak tűnő terepeken is megfordulnak, amelyek a „nagy szavak” használatának veszélyeit rejtik: hazáról, Istenről, családról beszélgetnek például, olyan hangnemben, amely megnyitja a valódi beszélgetés lehetőségét. Vagy álmokról, megérzésekről esik szó. Máshol arról, hogy miképpen viszonyulnak az ügynök-ügyekhez. Néhol megáll a beszélgetés, jellemzőbb módon Bartisnál: nem kíván minden feltett kérdésre válaszolni, minden részletet megvi-

lágítani. Kemény kevésbé határozott hasonló ügyekben: habitusa arra indítja, hogy valamivel több bizonytalankodással, de válaszokat adjon a feltett kérdésekre.

Egy barátság könyve voltaképpen az *Amiről lehet* – annak a bizalomnak az eredménye, amellyel két közeli barát megnyílik egymás számára. Az, hogy ez a beszélgetés valóban releváns lehet kívülállók számára, több tényezőtől adódik: legfőképpen abból, hogy két jelentős alkotó beszélget itt – életművük a személyes vonatkozások ismerete nélkül is kiemelt figyelmet érdemel. Továbbá abból, hogy generációjuk írói ritkán beszélnek nyilvánosan azokról a kérdésekről, amelyeket Bartis és Kemény körüljár. Valami hasonló érvényes az egész könyvre, mint amit Kemény István saját, nagy visszhangot kiváltó *Ady*-esszéje kapcsán mond: „írás közben úgy éreztem, hogy fontos, amit én gondolok erről, mégpedig azért, mert akik erről a témáról a nyilvánosság előtt írnak, beszélnek (tisztelet a kivételnek!), nem jól teszik a dolgukat, nem jól írnak, és nem jól beszélnek. Hanem lélektelenül és gépiesen. Vagy idegesen és ingerülten.” Két olyan hangot hallunk, amelyek éppen visszafogottságuk, harsányságtól való tartózkodásuk miatt hitelesek.

MÖBIUSZ CELLULOIDBÓL

Füzi Izabella (szerk.): *Hitchcock. Kritikai olvasatok*

■ Idén ősszel múlt öt éve, hogy elindult a www.apertura.hu portálja. Negyedévente jelentetik meg nemzetközi, hazai ismert szerzők, valamint filmszakos diákok írásait, Füzi Izabella szerkesztő előszava szerint a filmtudomány irányából pedig a vizuális kultúratudomány irányába profilálódott újra a folyóirat.

Az Apertúra Könyvek címmel induló projekt egyfajta találkozási felületet kíván biztosítani a téma iránt érdeklődő, filmtu-

dásukat elmélyíteni kívánó olvasók számára, egyúttal oktatási segédanyagoknak is szánják őket. Jelen kötet a sorozat nyitódarabja, azóta Marc Vernet *A hiány alakzatai. A láthatatlan és a mozi* című munkája jelent meg, jövőre pedig a házi szerkesztésű *Vizuális és irodalmi narráció. Szöveggyűjtemény* megjelenése várható.

Rendkívül igényes kivitelezésű kötetről van szó: az olvasó egy pillanatra elfe-

ledkezik az ökokönyvkiadásról, és élvezi a képek albumokba illő minőségét. Hasonló színvonalúak itthon a Koinónia filmes könyvei (Margitházi Beja, Király Hajnal kötetei).

A szerkesztő tanulmányával indul a kötet (*Bevezetés Hitchcockba*), ebben a „filmtörténet Shakespeare-jének” máig tartó hatását rögtön egy Tarantino *Becstelen brigantyjából* származó idézettel példázza. Ezt követően a suspense működését érthetjük meg – éppen egy „elrontott” jelenet kapcsán fejt ki Hitchcock a feszültség dinamikáját –, melynek célja a nézőközönség feletti uralom gyakorlása, illetve az elvárások folyamatos felülírása.

Hogyan lehet egy agyonértelmezett rendezőről jó, újat felmutató vagy jól összegző kötetet szerkeszteni? A kötetbenli írások az utóbbi három évtized filmelméleti törekvéseit tükrözik, nagy részük egy-egy kiemelt filmet elemez részletesen. Miképpen szólaltathatók meg a Hitchcock-filmek az egyes elméleti keretekben, másrészt milyen interakció jön létre elemzés és elmélet között? (16–17.) A kötet egyik erénye, hogy valóban interakciót képes felmutatni, hiszen olyan munkásságról van szó, amely a némafilmtől a modernizmusig ível. A szempontok sokasága között találjuk a narratológiát, a nézési szituáció elemzését, az identitásproblémát, genderszem-pontból is, a pszichoanalízis és a szemiotika módszerei is jelen vannak (tekintet-, illetve jelölőprobléma). Az anekdotikus részletekről is találunk mítoszromboló elemzéseket, mint pl. a gépies színészi játék vagy a nőgyűlölet.

Például egy józan felvetés Hitchcock népszerűségével kapcsolatban a következő: „A szerző alakzatának értelmezését hosszadalmas lenne itt taglalni, mindenestre belátható, hogy a filmek jelentését leegyszerűsítő lenne egyetlen individuum zseniális teljesítményének alárendelni”, hanem főképp az értelmezői munka eredménye (36.). Maga Hitchcock is részt vett ebben a munkában, és sok esetben annyira invenciózus értelmezéseket produkált saját filmjeiről, hogy nehéz

szabadulni ezek zsarnoki befolyásától (akárcsak Godard).

Slavoj Žižek lacaniánus kultúrakritikus és filozófus írásában az értelmezés modern és posztmodern státusait különíti el egymástól. Előbbi feltétele a traumatikus találkozás a művel, amit az értetlenség vált ki, a posztmodern pedig fordított irányú törekvést képvisel: a köznap, érthető történet mögé rejt elméleti megfontolásait. A rajongóknak azt a mániáját, hogy minden hétköznapi tünő hitchcocki elem, jel, történés mögött filozófiai mélységeket keresnek, posztmodernnek nevezhetjük tehát (41.).

Hitchcock életművét hármasság paradigmája szerint lehet értelmezni, ez a Jameson-féle realizmus-modernizmus-posztmodernizmus triadikus összefüggése – ezek rendre a klasszikus Hollywoodot, a szerzői filmet, illetve a posztmodern filmet fémjelzik. Žižek szerint legjobban, ha mindhármat vonatkoztatjuk a mesterre. Például a *39 lépcsőfok* és a *Londoni randevő* közti filmeket a realizmus-hoz sorolja – „a filmek variációk a házasság polgári ideológiájának motívumára” –, ezeket eredeti módon Mozart *Varázsfuvolájához* hasonlítja (44.). A modernista korszak Selznick zsarnokságával esik egybe, melyet formálisan a hosszú, torzító, lekövető kameramozgások túlsúlya, tematikailag pedig a főhősnő nézőpontjára való koncentráció jellemez, akit egy kétes jellemű (gonosz, gyenge, megtört) apafigura elnyom.

Világos, hogy a nagy filmek a posztmodern korszakhoz tartoznak – az *Idegenek a vonatontól* a *Madarakig*. Túlsúlyba kerül az allegorikus dimenzió, illetve férfi nézőpontok jelennek meg, többnyire anyakomplexussal terhelve. Az utófilmek pedig nem mutatnak már egységes hitchcocki világot.

A hatalmi struktúrák felépülését is lehet a három korszak alapján vizsgálni – ezek a liberális kapitalizmus, az imperialista állami kapitalizmus, a posztindusztriális kor késői kapitalizmusa – amelyek ráadásul három karaktertípussal fonódnak össze: az erősödő autonóm személyi-

ség, majd ennek hanyatlása, végül a patológus önimádó – ez meghatározó a kortárs fogyasztói társadalomra nézve. Ezek a vágy három különböző módját is megjelenítik, a beteljesülés és a partnerség fokozatosan lehetetlenül el Hitchcock filmjeiben.

A tárgyak elemzésekor is él a hármasság: Lacan alapján az Imaginárius, a Szimbolikus és a Valós közötti kapcsolatokat, kölcsönhatásokat követi végig, de erről Mladen Dolar tanulmánya kapcsán is lesz alább szó.

Pascal Bonitzer neve az elkeretezésről írott tanulmánya révén ismert a filmes irodalomban, itt a hitchcocki suspense-ről ír, tanulmánya is ezt a címet viseli. Griffithnél és követőinél a suspense elsősorban a vágásra épül; a Hitchcocké nem ilyen, nem mechanikus természetű. Inkább tartalmi, mint formai megoldást kell keresnünk, javasolja Bonitzer. Ilyen egy jelképes tárgy, a legendás „McGuffin”, ami általában hosszú utazást/üldözést vált ki, okára késleltetve derül fény. Ebben fontos szerepet játszik a „test megszelídítése”, a semleges játék, a figyelem mindinkább a tekintetre irányulhat ezáltal – a tekintet pedig általában valamilyen vágyat képvisel –, a hitchcocki suspense lényegileg erotikus, vonja le a következtetést a szerző. Általában itt lehet megragadni a kiforgató erőt (szokás szerint a 31. percet követően).

Ugyancsak sokat elemzett témát, a látás allegorikusságát elemzi Morris is, ám Hitchcock kevésbé túltárgyalta filmjeiben. Ez a tanulmány kezdi a legmesszebről vizsgálatát, igen gyorsan a filmelmélet összes létező vonulatát és elméleti beállítódását felsorolja és röviden definiálja, különös tekintettel a nézőség elméleteire. Rendkívül józanul és átgondoltan tárja eléink a dekonstruktív kritikai irányzat létjogosultságát, szubjektum-, valamint kultúraszemléletét, alapvetően pedig a Paul de Man-féle olvasás allegóriáját szeretné a filmi értelmezésre vonatkoztatni. Röviden összefoglalva: néha az egységes befogadó lehetetlenségét maguk a művek is előre jelzik és allegorizálják. Hitchcock

némafilmjei a jelentéskeresés allegóriái, egy olyan jelentése, amely végső soron nem létezik sem a szereplők, sem a közönség számára (75.). Ezt pedig egy olyan filmes közegben teszi, amelyben még alig „intézményesülnek” a narráció filmes konvenciói.

A *szorító* című filmről megtudhatjuk, hogy nem teljesen illeszthető be a korabeli filmek attraktív/elbeszélői vonulatába, hanem éppen allegorizálja a tevékeny, mohó közönség viselkedését. Ez a fajta, önmagán túlmutató jelentésteremtés *A titokzatos lakóban* is megfigyelhető. Viszont ezek a párhuzamos, színfalak mögötti jelentésrétegek nem válnak didaktikussá, ezt a bravúrt hajtja végre egészen egyénien Hitchcock. Formanyelvi szinten ezt a játékot figyelhetjük meg a fény/árnyék hatásokban, a keretek, valamint a feliratok használatában is.

A némafilmek vizsgálata azért lehet izgalmas, mert a medialitás kérdéseit hangúlyosabban veti fel – például milyen viszony lehet a szövegszerű narrativitás és a képi narratíva között. Ezek feszültségére, egymást kizáró, felszámoló jellegére is rámutatnak Hitchcock filmjei: „[képezheti-e] egy narratíva egy állítás vagy egy maxima »jelentését«?”

Ennek ürügyén egy metakritikai (!) mozzanatra is kitérhetünk, hiszen felmerül a kötet címében jelzett *Kritikai olvasatok* létjogosultságának a kérdése. Könnyű szívvel állíthatjuk, hogy a beválogatott írások nem esnek saját (vagy a Hitchcock által állított?) csapdájukba, hanem folyamatosan visszaforgatják kiindulópontjukat – Möbiusz-szalagként viselkednek. Fordulatot véve mégis megtartják menetüket, nem lépve túl saját árnyékukon, mint Hitchcock filmjei. Morris teljesen tudatában van például a „filmkritika megváltoztathatatlan fikcionalitásának” (98.). Sőt továbbmegy, amikor a filmkritikát az üres vizuális jelölők hajszolásaként jellemzi.

Tanulságos volt továbbá számomra, hogy a szokványos nézői tudás, belehelyezkedés sémái (tudni kell, ki a gyilkos, ki a jó, a gonosz stb.), a narratológiai, kognitív elméletek igazából karteziánusok-

nak nevezhetők. Azaz filozófiatörténeti mozzanattal is kiegészíthető a filmelmélet: „Elfogadni azt az elgondolást, hogy a néző épp annyira fikcionális, mint a történetmondás, a karteziánus filmkritika számára logikailag képtelenség.”

Tania Modleski tanulmánya az első brit hangosfilmről, a *Zsarolás*ról ad feminista szempontú elemzést. Ezt viszont nem kizáró, kirekesztő módon teszi, hanem körütekintően és komparatívan. Ennek a filmnek a kapcsán is a címben említett Möbiusz-struktúrát, a „párhuzamos megfordításokat” követhetjük nyomon. Mennyiben cselekvő a nő, aki gyilkossá válik, mennyiben inkább elszenvedője a férfierőszaknak és beszédmódnak? Érvényes a közhely, hogy Hitchcock nőgyűlölő, különösen ami a szőke nőket illeti? Beszélhet-e egy nő a filmben, vagy inkább őt beszélik el a férfiak? Hitchcocknál a gyilkoló nőt mindig utoléri valamilyen végzet – Almodóvar nőgyilkosságai pl. már más töltettel bírnak.

A nő a vágy egyértelmű tárgya marad-e? Kritikusok sora játszotta el az ügyész szerepét a történetekkel kapcsolatban – Modleski szerint viszont érdekesebb a nézőpontváltásokat megfigyelni. Például a férfitekintet sem sematikus, igazából váratlan az agresszió kitörése és az arra való reakció – mindkét részről. Ezt követően Hitchcock nemcsak a nő bűnösségét, megbélyegzettségét mutatja meg, hanem bűntudatát, szubjektivitását, félelmeit is, érvényesül tehát nézőpontja, látásmódja. A *Zsarolás* voltaképpen rést próbál ütni a patriarkális diskurzus bevált módszerein, mindvégig fenntartja viszont a kétpólusúságot.

Külön élmény a feminista kritika kritikáját olvasni, miszerint a szélsőséges olvasatok „tudtukon kívül hozzájárulnak a nők elnémtetéséhez” (118.). A mazochista és a transzvesztita azonosulási módokon kívül igyekszik egy más női nézőpont leírását adni a szerző. Ennek alapja pedig, hogy a megértést és az örömeztetést el lehet különíteni egymástól – épp az elfojtott harag kategóriájával. Ezt lenne érdemes tematizálni, javasolja végül Modleski.

A következő tanulmány Hitch mester kedvenc filmjét nézi közelről: *A gyanú árnyékában*. Charlie nagybácsi és Charlie unkokahúga kettősének, valamint egyéb kettősségeknek a működését vizsgálja Mladen Dolar. Ezek egybetartozása nem zárja ki egymást, hanem inkább fel erősíti, valami mögöttes harmadikra hívja fel a figyelmet, arra az anomáliára, ami egyik-másik fél ténykedését indokolja például. Még etikai pólusosságról sem beszélhetünk biztos tudás híján. Először is egy morális elhivatottságú sorozatgyilkossal van dolgunk (későbbi filmeknek is remek szereplői ők) – meg kell tisztítani a világot a fekete özvegyektől (asszonyoktól). Ezután a tárgyak vágyközvetítő/leleplező szerepe lesz elemzés tárgya (Lacan segítségével). Ilyen például a gyűrű, ami egy áldozattól származik, az anyafigura szimbolikus hatalma, ereje felöleli az egész filmet. Amint a lány azonosítja mindkét tárgy szerepét, színjátékra, meghasadásra kényszerül, amit a végén elég határozottan felold (vagy csak belekényszerül, hogy feloldja?). Megint a cselekvő/áldozat szerepek fordulnak egymásba a végtelenségig.

Következő fontos tárgyunk az öngyújtó, az *Idegenek a vonaton* című filmben, illetve annak hiánya – hiszen „a társadalmi játékot is lehet test nélkül játszani” (140.), és ezt rögtön értjük a *Nagyítás* teniszezés, illetve a holttest keresésének példáján keresztül. Innen már csak egy lépés a McGuffin, a jelölt nélküli jelölő működésének elve, mely elválaszthatatlanul hozzáragadt Hitchcockhoz, s amelyet ő is több helyütt felhoz: a „jelölést mint olyat jelöli [...] a cselekvés lényegét érinti”. Folyamatosan melléállítódónak viszont nagyon erősen anyagi, dramaturgiai jelentőségű tárgyak – mint a gyűrű vagy a gyújtó. Lacannal szólva: az első a vágy igazi tárgya, a másik pedig az előbbi számunkra létező pótléka.

Francesco Cassetti áttekintése a narratív pretextus, illetve az önreflexivitás alakzatainak működését vizsgálja két eléggé különböző filmben: Antonioni *Egy szerelem krónikájában*, illetve a *Rémület*

a színpadonban. Itt az azonosulás, a különböző megértési stratégiák – szándékok és azok beváltása vagy be nem váltása áll előtérben. Az elsődleges nézőpontokat a narratológia és a szemiotika adják – feladó, címzett, jelölő, a mandátum, az azt képviselő enunciatör és az ő kompetenciái. A filmet elsősorban szegmenseiben nézi Cassetti, darabkák, beállítások jelentésségét, (meg)értő tekintetek által való újraértékelését vizsgálja – ez pedig a fókuszációra helyezi a hangsúlyt. Ki kinek a nevében beszél, és miért mondja, amit mond? Erre valóban találó Stöhr Lóránt recenziójának címe: *A jelfejtés tébolya*. A látszatok kereszteződését, a reprezentáció elemeinek használatát követni azzal a szándékkal, hogy ezzel leírjuk a film világát – a nézői kondíció fölé itt sem nőhet a kritikus kondíció. Érdemes-e az önszabályozás lépéseit precízen leírni és felmutatni egy olyan film esetében, amely éppen az önszabályozás kudarcáról szól? Ezt egy igazságfogalom bevezetésével próbálja elkerülni Cassetti – ez a fajta igazság és az adott diskurzus állandóan hatnak egymásra, ezáltal a nézőnek is erős etikai elhivatottságot kell kialakítania (ki kell nyomozni az igazságot). Karteziánus filmkritika?

Lehetünk a saját szemünk mögé bezárkózva? Božović a descartes-i kísérletből (ugyanazt látjuk saját szemünkkel, mint amit egy elhelyezett szem egy sötét szobába camera obscuraként kivetít) egészen Baudrillard-ig jut el. Jeff is más látásának van kiszolgáltatva, vagy akár a sajátjának, de ezek mind szimulákrumok, amelyek fotók formájában megjelennek nála a film kezdő képsoraiban (*Hátsó ablak*). A tehetetlenség állapota, a gipsz kényszere elviselhetetlen, és az okuláris vágyak, a voyeurizmus felerősödéséhez vezetnek. A szemközti ablak provokálása pedig igazából arra irányul, hogy valaki végre törje meg ennek az abszolút látásnak a hegemoniáját, rajta keresztül Jeff „látóként láthassa önmagát” (180.). Az ablakkeretek éppen a szemtől függetlenedett tekintetet jelenítik meg, fűzi tovább Sartre és Lacan alapján a gondolatot

Božović; a két szerző álláspontja erről az alanyiség és a tárgyiség váltakozását és lokalizációját tekintve különböző.

Megtudjuk, milyen a rovarlátás, Jeff magát Gregor Samsaként egy begubózott rovarnak érzi, gipsszel a lábán. Ez a torzított rovarlátás bizonyos értelemben jellemző is rá (pl. amit mi egyenes vonalon, ő spirálon keresztül tudja csak elérni). A báb viszont képes lepkévé válni – ugyanígy Jeffnek is ki kell törni a sötét szobából, a képmások közül, visszatérni a régi életébe. A következő meglepő állítása (ha a lepke-hasonlat még nem hatott eléggé), hogy a voyeur (ez esetben Jeff) mindig saját tevékenységében gyönyörködik elsősorban, a képben való (titkos) jelenléte okoz igazán örömet neki.

A kötet zárótanulmánya pedig egy másik kihagyhatatlan szerzőt vizsgál, Gilles Deleuze-t, aki mindvégig következetesen említi Hitchcockot filmkönyveiben. Ishii-Gonzales a lehető legkomolyabban veszi a címben ígérteket, még Bergson munkásságába is kimerítő bevezetést kapunk. Hogyan jut el a mozi addig, hogy a mozgás-képek sora révén a tárgyak és az események variációkon, fordításokon essenek át? Ezeknek a tartammal való lényegi összetartozását a hosszú kameramozgásokban lehet a legjobban megragadni – lásd például a *Téboly*, *Kötél*, *A baktérítő alatt* című filmeket. A mozgás-kép természetesen tovább osztódik akció-, affekció- és percepció-képre, a klasszikus elbeszélő filmre az első a leginkább jellemző, ez emelkedik ki az érzés-érzékelés-cselekvés hármából.

Viszont a tartamot az idő-kép más képp kezeli, jeleníti meg, mint a mozgás-kép. Az ilyen filmekben az időt a rendező képes valamilyen új, ismeretlen minőségként kezelni. Hitchcocknak is ilyen szerű képessége az, ami a klasszikus elbeszélő és a modernista filmművészet határára helyezi (ez Deleuze közismert tézise róla), paradigmátartó/-váltó szerzőként. A fent említett három válfaját a mozgás-képnek képes mindig a szélsőségekig feszíteni úgy, hogy azok közben mentális- vagy viszonylat-képek-

ké alakulnak át, mondja Deleuze. Ezzel pedig arra utal (amiről korábban esett szó), hogy Hitchcock egy harmadik dimenziót is ad mindig, ami tekintetek kereszttüzéről, egymást kiütő/felerősítő stratégiákról szól.

Így válhat Hitchcock mozija a „gondolkodás mozijává” (208.). Sőt Deleuze szerint Hitchcock *Szédülése* az egyik a három film közül, amely képes megmu-

tatni, „hogyan lakjuk az időt, és hogyan mozgunk benne” (217.).

Mindent egybevetve, a kötet valóban útmutató, használható kézikönyv jellegű, ugyanakkor izgalmakat is bőségesen ígér a Hitchcockot ismerők számára is. Továbbgondolásra, az életmű megismerésére hív a könyv végén található terjedelmes, precíz filmográfia, valamint a kapcsolódó irodalomjegyzék.

Ferencz Orsolya

■ JEGYZET

1. Lásd még a megjelent ismertetőket: Dragon Zoltán: Minden, amit mindig is tudni akartál Hitchcockról (de sohasem merted megkérdezni az Apertúrától). <http://www.filmnett.ro/cikk/1578/minden-amit-mindig-is-tudni-akartal-hitchcockrol-de-sohasem-merted-megkerdezni-az-aperturatol-fuzi-izabella-szerk-hitchcock-kritikai-olvasatok> (2010. 10. 30.); Stóhr Lóránt: A jelfejtés tébolya. ÉS 2010. jún. 18.; Szalánszki Edit: Hitchcock-tails. <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/2367/hitchcock-kritikai-olvasatok-szerk-fuzi-izabella/> (2010. 10. 30.); Seps László: Az emberek, akik túl sokat tudnak. <http://prizmafolyoirat.com/2010/05/sepsi-laszlo-az-emberek-akik-tul-sokat-tudnak-hitchcock-kritikai-olvasatok-pompeji-szeged-2010/> (2010. 10. 30.); Harmat Eszter: Utazások Hitchcock körül. <http://magyar.film.hu/filmhu/magazin/utazasok-hitchcock-korul-recenzio-hitchcock-lacan.html> (2010. 10. 30.).

GRENDDEL IRODALOMTÖRTÉNETÉRŐL – TÖBBFÉLEKÉPPEN

■ A legutóbb megjelent (a 20. századi lírára és epikára korlátozódó) magyar irodalomtörténetnek az egyik szembetűnő hiánya: kimaradt belőle a kortárs modernnek közül egy igen jelentős regényíró, a felvidéki (szlovákiai) Kossuth-díjas Grendel Lajos. A mentség kézenfekvő, ő ugyanis azonos a kötet irodalomtörténész szerzőjével. A teljesítmény, no meg az életrajzi háttér ismeretében nyugodtan beszélhetünk irodalomtörténészről, hiszen jó ideje tanítja egyetemen az újkori magyar irodalmat – nyilván hallgatóinak korszerű felkészítése érdekében –, új könyve pedig, az oktatási céloknak megfelelően, nem szubjektív vélemények gyűjteménye, hanem rendszeres összefoglalás. Diákjainak és most a szélesebb olvasóközönségnek ugyanakkor szerencséje van, mert Grendel nem akarja letagadni vonzódásait, vitáit más irodalom-

történetek szerzőivel, egy-egy szakterület kutatóival.

Valószínűleg nem mindenki ért egyet azzal, amit Grendel Lajos a kánon(ok)ról mond, jóllehet nagyon is időszerűnek, reálisnak mutatkozik, amit a kötet több fejezetében leszögez (nem új kánon felállításának igényével). Móra Ferenc *Ének a búzamezőkről* című művének utóéletéről szólva, a kommunista irodalompolitikát teszi felelőssé a feledtetésért, majd ebből általánosabb következtetést von le: „Az *Ének a búzamezőkről* tehát úgy elfeledett mű, hogy azt a kommunista irodalompolitika zárta négy évtizedre mélyhűtőbe. Kipottyant a kánonból, s ha oda azóta sem került vissza, akkor joggal föltételezhető, hogy a kánon körül nincs minden rendben.” Déry Tibor utókorát más viszonyításban teszi szóvá: „Egyelőre, úgy tűnik, a nyolcvanas évek prózafordulata ár-

nyékba borította Déry alakját és műveit. Ahogy Móricz Zsigmondét és Németh Lászlót is. Déryt ma kevesen és ritkán emlegetik. De vajon megbízhatóbb-e az utókor ítélete a kortársakénál? Hát az utókor ugyan nem az önmaga fikcióinak és rögeszméinek az igazolását keresi-e a múltban? S ami ennek nem felel meg, ugyan nem söpri-e félre kíméletlenül és elhamarkodottan?” És egy harmadik példa, a Szentkuthy-fejezet elejéről: „Hogy miért nem lett így, s a *Prae* befogadása a magyar irodalmi kánonba miért húzódott el olyan sokáig (mondhatnám, talán mind a mai napig), annak sok oka van. Mindenekelőtt a magyar recepció sajátosságaiban kell keresnünk legfőbb okát, a recepciónak nemzedékről nemzedékre öröklődő, különféle gyökerű és indíttatású, különböző mértékű konzervativizmusában, ideológiai megfertőzöttségében, az irodalmi művekkel szemben támasztott nem esztétikai, hanem irodalmon kívüli szempontjainak primátusában, s csak másodsorban a befogadást gátló kedvezőtlen külső körülményekben. A Jókain (s továbbmenően a Mikszáthon, Móriczon, a népi írókon, Márain, legújabban pedig a lektűríró Wass Alberten) iskolázott magyar olvasó a prózaírótól az úgynevezett valóság úgynevezett visszatükrözését várja, társadalomábrázolást és -bírálatot, ideológiai konstrukciók didaktikus (vagy allegóriákba foglalt) kifejtését, igényes vagy kevésbé igényes szórakoztatást, figyelmen kívül hagyva azt az alapvető tényt, hogy az »irodalom valósága« megkonstruált valóság, teremtett világ, a nyelv valósága, a világnak a nyelv révén és a nyelvben való újrateremtése a nyelvi stilizáció különböző eljárásaival és módszereivel.”

E három idézetből világosan kitészik, hogy Grendel nem cövekel le egyetlen irodalomfelfogás, „kánon” mellett; a „teremtett világ”-nak elkötelezetten, hajlandó és képes befogadni a legkülönbözőbb természetű és szemléletű alkotókat, illetve műveket – és ebben örömdetesen elkülönül közvetlen irodalomtörténet-író elődeitől (Kulcsár Szabó Ernőtől Schein

Gáborig és Gintli Tiborig). Könyvének alighanem ez a legrokonszenvesebb vonása. Ami önmagában kevés volna elismerésnek, ha ez az elfogulatlanság nem párosulna más érdemekkel. Mindenekelőtt azzal, hogy – szándéka szerint (noha ez nem valósul meg teljesen) – a 20. századi magyar líra és epika egészét nézi, függetlenül attól, hogy a szerzők hol és hogyan éltek-élnek, a művek miképpen születtek. Vagyis a kész versre, regényre, novellára figyel, kevésbé (kevésbé) az írók életére – és nagyon kevésbé a más műnemekben-műfajokban megszületett alkotásokra. Így válik csonkává, olykor bántóan csonkává egy-egy (al)fejezet, nyúlfarknyi említés – például a Szabó Dezső (mert nem tér ki Sz. D. alighanem legjobb művére, az *Életeimre* és nagy visszhangú, „könyvtárnyi” publicisztikájára) vagy a Székely Jánosé (aki amellet, hogy költő is volt, és több prózai műve ismeretes, a drámában nagyot alkotott). Az esszéírók eleve rosszul járnak Grendel Lajos irodalomtörténetében. Cs. Szabó Lászlónak még a neve sem fordul elő, sem a Bálint Györgyét, Halász Gábor itt-ott említődik, de a Tamási Áron bemutatása is szegényebb lett azzal, hogy jelentős publicisztikájáról Grendel nem látszik tudni.

A hiányok mindig vitatható, de megérvelhető sorolása előtt a könyv belső arányairól kell elsősorban szólni, hiszen mégiscsak főképpen ezen, a (vélt) legnagyobb méltó jelenlétén múlik egy irodalomtörténeti kézikönyv szintje. Nos, e tekintetben *A modern magyar irodalom története*, a Kalligram sokakhoz szóló ajándéka jól vizsgáljuk. A nagy fejezetek: Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád és Juhász Gyula, Móricz Zsigmond, Krúdy, Kassák, József Attila, Szabó Lőrinc, Radnóti, Illyés Gyula, Márai, Németh László, Déry, Szentkuthy, Weöres Sándor – körütekintésben és terjedelemben is „rendjén valónak” tűnnek. Bár kinek mi a rendjén való? Ezt szépen-okosan vezeti fel Grendel, az Illyés körüli változó hangulatokat jelezve, az életművet azonban megvédeve. A folytatást, a magyar (modern) irodalom későbbi alakulását szintén mál-

tóképpen reprezentálva következnek, részletekre is kitérve, Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, Nagy László, Juhász Ferenc, Mézőly Miklós bemutatása. Aztán rövidülnek a portrék-elemzések, de még mindig érdemben: Mátyás, Örkény, Sánta Ferenc, Orbán Ottó, Tózsér Árpád, Csoóri Sándor, Kormos István, Bertók, Bodor Ádám, Sarkadi Imre, Ottlik Géza, Szilágyi István, Kertész Imre, Konrád György, Gion Nándor, Tolnai Ottó, Tandori Dezső, Petri György, Oravecz Imre, Parti Nagy Lajos, Nádas Péter, Esterházy Péter, Krasznahorkai László. Igazán tekintélyes névsor, már csak elolvasni valamennyi fontosabb műüket hatalmas munka – méltatni is őket pedig elismerésre méltó teljesítmény. Ehhez képest (és a számos itt nem sorolt-hoz) a részleges vagy teljes kimaradás-kihagyás, mondjuk Szabó Magda rövidre fogása, Galgóczi Erzsébet, Tar Sándor leírása (a „nem-kánonból”), a „kilencek” említetlenül hagyása akár bocsánatosnak is mondható.

Van azonban még legalább két másik szempont, amit föl kell vetnünk Grendel Lajos könyvének (a felhasznált irodalommal és a névmutatóval együtt történő) végigbongészése után. Irodalomtörténészhez méltó módon a saját olvasatát kiegészíti szakirodalmi hivatkozásokkal, alátámasztva vagy vitaalapnak tekintve régebbi vagy kortársi véleményeket. A legsűrűbben Kulcsár Szabó Ernőre, Szegedy-Maszák Mihályra és a Gintli–Schein-féle irodalomtörténeti könyvre hivatkozik, ami – az elvégzendő munka volumenét nézve – indokolt. Az már kevésbé, hogy Kosztolányit elemezve csak éppen az út-törő monográfia szerzőjét, Kiss Ferencet nem említi, vagy hogy a Móricz Zsigmond-fejezet lábjegyzeteiben sem jut hely Czine Mihálynak, miközben Nagy Pétert érdemesnek tartja többször is említeni. (A *Vallomásos Móricz Zsigmond* című könyvecske meg a *Líra és novella* jelenség-monográfiácska írója természetesen hallgasson, újabb Móricz- vagy Tamási-kutatókkal együtt.) Már-már botrányosnak vélné az ember, hogy pontosan a modern magyar irodalom korszerűbb

értelmezéséért annyit tevő Bori Imre nevét nem találja sem a bibliográfiai listában, sem a névmutatóban – de szerencsére a könyv figyelmes olvasásakor bejelentkezik az újvidéki Bori Imre is egy-egy idézetben, utalásban Krúdynál, a magyar avantgárd fejezetben (de nem érdeme szerint!), és József Attilánál. Ha pedig a kortársi kritikára jobban figyel Grendel, a Tolnai Ottó költészetéről (pozitívan, érdemben) írottak kiegészülhetnek volna Tolnai prózájának-esszéinek legalább az említésével – minthogy például a *Költő disznózsírból* a 2004-es év magyar irodalmi eseménye volt. (Mellékesen: a Tolnai-kötet, amelyen Parti Nagy neve is szerepel mint kérdező – és ő, Parti Nagy sem elhanyagolható próza- és esszéíró –, a pozsonyi Kalligram kiadásában jelent meg, akárcsak *A modern magyar irodalom története...*)

A másik – a maga olvasatáról itt tanúságot tevő számára különösen fájó – hiány az erdélyi magyar szerzőket érinti. Nem mindegyik jelentőset persze, de sokakat. Nyilván el kell fogadnunk Grendel megállapítását a bevezetőből: „Az irodalmi mű nyersanyaga, vagy, ha úgy tetszik, a létmódja, a nyelv. Földrajzi, származási, etnikai szempontok ehhez képest mind másodlagos jelentőségűek. Ez viszont egyben azt is jelenti, hogy az úgynevezett határon túli magyar irodalmak nem vizsgálhatók csak önmagukban, hanem mindig az egész magyar irodalom függvényrendszerében. Csak így kerülhetők el az egyoldalú minősítések, regionálisan értékes és fontos művek indokolatlan esztétikai túlbecsülése. Mert távolról sem biztos, hogy a regionális kontextusban kiemelkedőnek tekintett műveknek ugyanilyen megbecsülés jut ki az egész magyar irodalom kontextusában.” Nos, Grendel Lajos erre nagyon igyekszik figyelni, olyannyira, hogy néha maga is a „központi”, azaz budapesti nézőpontot veszi elsődlegesnek, és egy budapesti (magyarországi) szerző eleve fontosabbnak látszik így, mint a nála (sokkal) jelentősebb erdélyi, vajdasági, netán felvidéki (szlovákiai) költő, prózaíró, kritikus. (Kri-

tikust is írok, mert e sajátos nézőpont mutatkozik meg abban, hogy *egyetlen* erdélyinek akár Budapesten megjelent kritikai kötetére nem hivatkozik, de akár közvetett idézetet is egy ismert odaátinak tulajdonít. A példa később következik. A délvidékiek, szerbiaiak sem járnak sokkal jobban. Hihetetlen például, hogy Grendel könyvében csak az áttelepedett Bori-tanítvány, Thomka Beáta létezik – Bányai János egyáltalán nem...)

Az irodalomtörténet jelen kritikusa azért igyekszik csillapítani indulatait. Grendel Lajos ugyanis rászolgál az elismerésre, amikor fölfedezi magának és olvasóinak Kuncz Aladárt, a *Fekete kolostor* már-már elfeledett íróját (persze, egy mondatot megérdemelt volna az *Erdélyi Helikont* a regionalizmus fölé emelő szerkesztő is!), vagy amikor Jékely Zoltánt és líráját kiemeli a versírók tömegéből. Ugyanígy örülhetünk Szilágyi István méltó kritikai-irodalomtörténeti tárgyalásának. Reményik Zsigmond újrafölfedezésének ugyan-csak van kolozsvári szála (bár erről nem kerül szó): Gaál Gábor *Korunkjának* Reményik fontos munkatársa volt – és erről mi is régóta hallgatunk. (Hasonló kiemelése Grendelnek a Kálnoky-fejlesztésrajz, persze nem „határon túli” vonatkozásban.)

De itt jönnek a fájdalmak, a fájdalmas hiányok. Dsida Jenő gyors elintézése. (Ezt Grendel a hajdani *Nyugattól* örökölte. És valószínűleg nem olvasott egyetlen Láng Gusztáv-tanulmányt sem.) A Dsida-kortárs Szabédi László nevét hiába keressük, bár egy felsorolásban. Holott Szabédi korántsem csak azért számon tartandó, mert a Bolyai Egyetem felszámolásakor vonat elé vetette magát, hanem mert torzóban maradt életműve kivételes értékeket rejt; a kezdetekben épp Jékely tartotta őt nemzedéke (magyarországiak és erdélyiek) legtisztábban gondolkodójának, kiváló költői művek létrehozójának; és a fiatal Örkény István kereste Szabédi barátságát; és Illyés Gyula írt elismerő kritikát a bemutatkozó verskötetéről. Ő volt Tamási Áron máig legjobb kritikusa; ő írta le azt a jellemzést (1942-ben, a *Ter-*

mésben!), amit Grendel Bertha Zoltánnak tulajdonít: „liturgikus szerkezet, szakrális hős, himnikus nyelv”; és ő írt Tamási Áron „feleselő novelláiról” is. Továbbá Szabédi írta azt is, hogy népdallal nem lehet kormányozni.

Ha komolyan vesszük a kötet hátsó borítójára kiemelt naplóbejegyzést Méyszöly Miklóstól, miszerint az irodalom „nem találmánybejelentő hivatal”, akkor érthetetlennek mondhatjuk azt a módot, ahogy elintéztetik Sütő András 16 soros, de akár a Grendeltől megdicsért Bálint Tibor a dupla terjedelmű passzusban. (Bálint egyébként az *Arcképek a köröm hátán* minieszéiben műfajt teremtett.) Grendel Lajosnak nem volt füle Bánffy Miklós trilógiájára – vagy csak nem olvasta (újra?). Hát Karácsony Benőt? És vajon miért maradt ki ebből a magyar irodalomtörténetből (leszámítva egy felsorolást) Kányádi Sándor? Aztán: „A magyar líra depoetizálása” című fejezetben azt olvasuk, hogy „a hetvenes évek avantgárd fordulata Erdélyben főként Szőcs Géza nevéhez fűződik”. Igaz, a következő mondatban az áll, hogy Szőcs „a Szilágyi Domokos vágta csapáson halad tovább”, ám a Gintli–Schein vonalon haladva, Grendel Lajos mégis Szőcs Gézában látatja az igazi újítót („távol a képviselési líra közhelyeitől, sablonjaitól és a váteszi magamutogatástól”). Ez bizony az erdélyi avantgárd fordulat történetének nem ismeréséről tanúskodik; hogyan lehetne erről érdemben beszélni, Páskándi Géza (hatévi börtönbüntetés letöltése után 1966-ban megjelent *Holdbumeráng* és az 1972-es *Tűz foka* című verskötete, no meg „abszurdoidjai”) nélkül, Lászlóffy Aladár hatalmas életművének figyelmen kívül hagyásával? Hozzá (nem) téve Szilágyi Domokos korszakos költészetének felületes jelzését. (Emlékeztetőül: Szilágyi halálakor Nagy László kért versben bocsánatot az ifjabb költőtársra nem figyelésért.) Erdélyi – súlyozott – hiánylistámát folytathatnám Csiki Lászlóval és ma is köztünk lévő kortársával, Király Lászlóval. És ezzel még nem értem a végére azok említésének, akik „versenyt futhat-

nának” a helyezésekért a ma divatosabbakkal a modern magyar irodalom történetében.

Persze, persze az irodalom(történet) nem versenyfutás. Grendel Lajos pedig nem elmarasztalást, hanem megbecsülést

érdemel azért, amit könyvében, ebben a tudós könyvben felmutatott. De éppen mert a teljesítménye ezúttal is átlagon felüli, dohogásainkat, (erdélyi) bosszúságainkat sem hallgathatjuk el.

Kántor Lajos

NÉMETORSZÁG MEGSZÜNTETI ÖNMAGÁT

Thilo Sarrazin: *Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*

■ A közelmúltban ezzel a címmel jelent meg a nagy érdeklődést – és ugyanakkor éles vitát – keltő, sok millió példányban eladott, jól dokumentált és releváns mondanivalójú, 400 oldalas kötet. A szerző Németország egyik legmarkánsabb gondolkodója, aki sokirányú tevékenységre tekinthet vissza. Sarrazin gazdag politikai és közgazdasági tapasztalatával fogalmazza meg, milyen következmények lesz a születések száma csökkenésének az egyre problematikusabbá váló bevándorlók erőteljes szaporodása miatt. A szerző felvázolja a német társadalom elöregedését, a lakosság számbeli csökkenését, miközben megállapítja, hogy a németek mindemellett egyre inkább függőségi viszonyba kerülnek az állami juttatásoktól.

Sarrazin gondosan elemez, nem kímél senkit. Konkrétan leírja, miképpen veszélyeztetik a németek a szociális békét és a társadalom stabilitását. Miért van ez így, és mit lehetne tenni ellene – ez az eszmefuttatás képezi a kötet témáját.

Németország büszkén tekint vissza a második világháború utáni, gazdaságilag és társadalompolitikailag nagyon sikeres évtizedekre. A négy nagyobb gazdasági válság – 1966–1967, 1974–1975, 1981–82, majd 2008–2009 között – nem ingatta meg ezt a büszkeséget, a németek továbbra is bíztak gazdasági és társadalmi modelljük

szilárdságában, megőrizték alapvetően optimista beállítottságukat, és nem vették észre a társadalom belsejében mutatkozó bomlási tünetek veszélyességét.

Németország megszűnteti önmagát? Az aggodalom akár abszurdnak is tűnhet, ha Közép-Európának ezt a nyolcvanmillió lakosú stabil államát tekintjük. Városok, ipar, autók, kereskedelem, lüktető élet és szorgalom. De egy ország csak lakosainak szellemi és kulturális hagyományai tiszteltetben tartásával létezhet. A németek azonban lassan megszüntetik önmagukat. A nettó 0,7 százalékos reprodukciós ráta nem elegendő, az unokák – létszámukat tekintve – feleannyian sincsenek, mint a nagyapák. Németországban a születések hatvanas évekbeli 1,3 milliós száma 2009-ben évi 650 000-re csökkent. Ha ez a tendencia így folytatódik, 90 év múlva Németországban évente 200 000–250 000 gyermek fog születni.

Érdemben az elmúlt 45 évben a németországi demográfiai tendenciákról ritkán esett szó. Szívesen beszélnek szórakozásról, botrányokról, és szőnyeg alá söpri a szomorú tényeket, azt, hogy a születések számának visszaeséséről évtizedekig nem volt szabad beszélni, és a szervezetlen bevándorlásról hallgatni kellett. Nem volt szabad beszélni arról sem, hogy az emberek különbözőek: intellektu-

álisan tehetségesek vagy kevésbé tehetségesek, morálisan stabilak vagy kevésbé azok – és hogy mindezen az oktatás és esélyegyenlőség biztosítása sem sokat változtat. Mint ahogyan nem volt illendő beszélni arról sem, hogy miért minősítik egy középiskolai évfolyam 90 százalékát főiskolai tanulmányokra alkalmasnak, miközben alig 10 százalék volna valóban alkalmas a felsőfokú tanulmányok folytatására.

Nem volt illendő beszélni arról sem, hogy az egyén saját magatartásáért ön maga felelős és nem a társadalom.

A korrekt politikai vita nem ajánlatos, ha valaki hivatalba akar kerülni – állítja Sarrazin. Az embereket a mindenkori konjunktúra a körülményekre való gyakori hivatkozásokkal igyekszik felmenteni a felelősség alól.

Németország gazdasági szempontból egy aranykorszak késői fázisához érkezett, amely 1950 körül kezdődött, ám lassan a vége felé közeledik. A munkavállalók reáljövedelme már 20 év óta nem nő, legkésőbb tíz év múlva csökkenni fog, és ez tartós trendnek mutatkozik. Ezek a prognózisok nem egyeztethetők össze a jelenlegi exportsikerekkel és az állampolgárokat a médiumokon keresztül naponta megörvendeztető bizakodó hírekkel. Az optimizmus azonban indokolatlanná válik, ha a jövőbeni jólét növekedésének alapjait elfogyasztjuk, márpedig ezt tesszük mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben.

Sarrazin sok évig tevékenykedett közgazdászként, volt vezető tisztviselő és politikus, téziseit már jó ideje megfogalmazta, ám többször tapasztalta: bizonyos kérdéseket csak apránként lehet a közvélemény tudomására hozni, és hogy felelős politikai pozícióban kellemetlen igazságokat nehéz kimondani.

Sarrazin harminckilenc szolgálati évéből hetet aktív politikusként, hatot államtitkárként és tizenhat évet bonni miniszteriumi tisztviselőként töltött. Szerzett tapasztalatai ellenére – mint írja – minden alkalommal meglepődött azon, milyen negatív visszhangot vált ki, ha va-

laki elemi összefüggéseket röviden és tisztán fogalmaz meg.

Az ötvenes évek elején Németország modern államként működött, jóllehet a két elvesztett világháború után katasztrofális volt a helyzet: az intézményeket megsemmisítették, és a lakosság a menekülések és üldöztetések során többszörösen összekeveredett. De a Sarrazin által „jellemzően németnek” vélt tulajdonságok, mint a tudomány magas szintű művelése, a nagy teljesítményű gazdaság működtetése és a kvalifikált bürokrácia csodával határos módon kevésbé szenvedték meg ezeket az éveket.

A vezető réteg, melynek 90 százaléka segítőtársa volt a náci diktatúrának, az újjáépítésben nagy odaadással együttműködött.

Ismét megmutatkozott a hagyományos német szorgalom és az innovációra, a jobbításra való hajlam. Ebben különösen a menekültek tűntek ki, akik hasonló helyzetben voltak, mint a 19. században az Egyesült Államokba kivándorlók: idegenként és pénz nélkül csak különleges szorgalommal tudtak érvényesülni.

De hogy a német gazdasági csoda megvalósulhasson, még további körülmények összejátszására volt szükség, amelyek közül a legrelevánsabb a Kelet-Nyugat ellentét, amely a legyőzött német államot hirtelen támogatásra érdemes, „óhajtott” partnerré tette, nem kevésbé a nyugati világ robbanásszerűen gyors felépítése a háború és a gazdasági válság után, valamint az, hogy az 1948–1951 közötti években a nyugatnémet gazdaság számtalan adminisztratív bilincstől megszabadult, amiben Ludwig Erhard szerzett elévülhetetlen érdemeket. A szociális piacgazdaság volt a nagy ígéret, amely végeredményben az egész népet egyesítette az újjáépítésben. 1950–1960 között a nyugatnémet termelés évenként 8 százalékkal nőtt; a munkanélküliség az 1950-es 11 százalékról 1960-ra 1,3 százalékra csökkent; a lakosság egy főre eső reáljövedelme 10 év alatt kb. 70 százalékkal növekedett. 1955-ben Németország ugyanakkora egy főre eső társadalmi ter-

méket volt képes felmutatni, mint Franciaország, 1957-re pedig e mutató már felülmúlta az Angliáét is. A német államberendezkedés és társadalmi rend 1960-ra olyan legitimációs és elfogadottsági fokot ért el, mint az elmúlt 150 évben még sohasem. Az SPD a *Godesbergi Program*ban 1959-ben levonta a konzekvenciákat, és békét kötött a szociális piacgazdasággá szelídített kapitalizmussal. Ez az idill azonban nem tartott sokáig. Az 1966–1967-ben bekövetkezett recesszió kétségessé tette, hogy a gazdasági növekedés és a teljes foglalkoztatottság állandóan biztosítható-e. 1968-ban a háború utáni generáció egy része tiltakozni kezdett egy olyan társadalmi rend ellen, amelynek célja elsősorban a termelés növelése. 1972-ben a Római Klub *A növekedés korlátai* című jelentése rámutatott arra, hogy földünk nyersanyagai végesek. Ez volt az elindítója a környezetvédelmi mozgalomnak, és innen egyenesen út vezetett a mai klímakatasztrófáról szóló diszkusszióhoz. 1973-ban az első olajválság okozta a háború utáni Németország második nagy recesszióját. A teljes foglalkoztatottságot 1960 óta már sohasem érte el. 1979-ben az iráni hatalomváltás meghozta a második olajválságot, amely Németországban a háború utáni harmadik recessziót váltotta ki, és a Helmut Schmidt által vezetett szocialista-liberális koalíció összeomlásához vezetett.

Azt 1980-as években sikerült a világ-gazdaság stabilizálása. Egy világszerte megváltozott pénzgazdaság visszaszorította az inflációt. A német gazdaság ismét növekedő tendenciát mutatott, de ez lényegesen lassúbb volt, mint a hatvanas és hetvenes években. A munkanélküliség csökkent, ám továbbra is magasabb maradt, mint azelőtt. Az 1989–1991-es években a keleti blokk összeomlása és a Szovjetunió feloszlása radikálisan megváltoztatta a világ politikai és gazdasági térképét. A piacgazdaság bevezetése az egykori keleti blokk országaiban, mindenekelőtt a piacgazdaság átvétele Kínában és Délkelet-Ázsiában tartós változásokat okozott a világ-gazdaságban.

A csírája annak a hibás fejlődésnek, amely jövőnket beárnyékolja, már a sikeres ötvenes években megjelent. Akkoriban egy sor intézményi reformot vezettek be, amelyeknek mindegyike jó szándékú volt, és egyénileg sok jót is hozott. De e reformok kombinált hatása társadalmi állagcsökkenést okozott, amely jövőnket veszélyeztet. Lényegében négy témáról van szó:

- a 40 év óta mutatkozó demográfiai eltolódások és generatív magatartásváltozások;

- a német szociális rendszerben meglévő ösztönzés, egy saját magunk által megszabott életet élni;

- a szocializáció, a lakosság műveltségi motivációja;

- a Németországba bevándorlók minőségi, strukturális és kulturális múltja.

A németek mint elkerülhetetlen helyzettel szembesülnek azzal, hogy országuk egyre „kisebb” és „ostobább”. Erről nem akarnak tudomást venni, még kevésbé beszélni. Ugyanakkor gondot okoz a világ klímája 100 vagy 500 év távlatában. A német állam szempontjából ez nem logikus, mert a mostani demográfiai trend szerint Németországnak 100 év múlva csak 25 millió lakosa lesz, 200 év múlva 8 millió és 300 év múlva már csak 3 millió.

Németorszáért – mint a németek országáért – aggódni szinte politikailag inkorrekt gesztusnak számít. Olyan témákról, mint demográfia, családpolitika és bevándorlás, nem illik beszélni. De egységes nemzeti öntudat nélkül a társadalmi problémák nem oldhatók meg. Európa száz év múlva is nemzetállamokból fog állni – írja Sarrazin –, amelyeknek lakosai lengyelek, dánok, franciák, hollandok vagy angolok lesznek. Csak ezen a síkon van igazi demokratikus legitimáció, és csak így lehet a társadalmi megújodáshoz erőt találni. Annak reménye, hogy Európában a nemzetállamok el fognak tűnni, nem objektív elképzelés.

A társadalmi formációk állandóan változnak, kevés marad a pillanatnyilag létezőből. Ezek a változások azonban nem mindig pozitívak, mint ahogy azt a

20. század borzalmas tévedései mutatják. De vannak szívós elemei is a társadalmi stabilitásnak, amelyek hosszú időn keresztül szembesülnek a változással, és lelassíthatják a trendeket. A híres aranykorok mindig azzal tűntek ki, hogy alapjukat a stabilitás és a rugalmasság egészséges keveréke alkotta, stabilitás nélkül ugyanis nincs tartósság, rugalmasság nélkül pe-

dig nincs túlélési képesség – véli a szerző, akinek elemzése erőteljesen ambivalens. A vázolt trendek az anyagi jólét gyökereinek elpusztulását vetítik előre. Mindig léteznek azonban szempontok, amelyek pozitív irányba vezethetnek, természetesen és mindenekelőtt az emberi cselekvés által.

Degenfeld Sándor

GÁLL ERNŐ LEVELEZÉSE: ESZMÉK, ESZMÉNYEK, IDEOLOGÉMÁK

Gáll Ernő: *Levelek 1949–2000*

■ 2009-ben jelent meg Gáll Ernő *Levelek 1949–2000* című, 831 Horváth Andor válogatta levelet tartalmazó kötete (egy további több mint öt és fél ezer levelet tartalmazó CD-vel). Gáll Éva és Dávid Gyula gondozták a nagyarányú vállalkozást, amely lehetőséget nyújt a romániai magyar kisebbség fél évszázados élettörténetének, viszonyainak, értelmiségi jelentős opcióinak, kapcsolatainak, választásainak, személyes és érzelmi állapotának a további feltárására, megértésére és a nagyobb történetbe való beillesztésére. A levelek nagyon összetett tematikájában fontos helyen állnak a *Korunk* szerkesztésével és lappolitikájával kapcsolatos kérdések, amelyek sok esetben a nemzetiségi lét legáltalánosabb problematikáját is felvetik. Ezért érthető, hogy sokan hozzá is szólnak e kérdésekhez, rajtuk keresztül pozicionálják magukat koruk értelmiségi társadalmában. (Le kell szögeznünk azonban, hogy bármilyen jelentős keresztmetszete ez a romániai magyar értelmiségi társadalomnak, mégsem értelmiségi keresztmetszete. Itt egy baloldali marxista értelmiségi ember levelezik, nyilvánvalóan nem a korszak egyházi méltóságaival avagy a szakmai értelmiség kiemelkedő képviselőivel. Vagy akár a másmilyen világnézetű írókkal, tudósokkal, kutatókkal:

a minta tehát lenyűgöző, de nem reprezentatív.)

A *Korunk* a korszak egyik legfontosabb lapja, fóruma, szűkebb és tágabb nyilvánosság: az, hogy mi és kik jelennek meg benne – ma már szinte alig érthetően –, primordiális életkérdés a korszak értelmiségije számára. Egyszerűen valamilyen relatív elfogadottságot és hivatalosságot jelent, a nyolcvanas évek elejéig, amikor a pártvezetésnek és személyesen Nicolae Ceaușescunak a magyar értelmiség felé tett 1968-as gesztusainak utolsó emlékei is megszűntek, és az RKP nemzetiségi politikája hivatalosan is a homogenizáció (asszimiláció, szétszórás, a kulturális lehetőségektől való megfosztás, a belügyi szervek közvetlen jogfosztó és represszív fellépése) lett. (Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Gáll Ernő nem egyszer hangsúlyozta a leveleiben, hogy ő személy szerint nem a *Korunk*, hogy nem azonosítja magát teljes mértékben a *Korunkkal*, jóllehet végső soron a felelősség az övé.)

A leveleket mai szemmel olvasva feltűnő, hogy a levelező partnerek mennyire érzelmeseek, olykor túlfűtöttek, az egymásra találások és elválások, a kimutatkozások nagyon is eleven emberi állapotot tükröznek, jóllehet az egymásnak feszülő

emóciók forrása nem egy esetben a végső következményekig meg nem fogalmazott elvi-szemléleti-világnézeti álláspont, vagy a félreértés. Ezek egyike bukkan fel a Gáll Ernőnek Méliusz Józseffel folytatott levelezésében, amely kérdéseink szempontjából perdöntő. (Salat Levente is idézi bevezetőjében, jóllehet más kontextusban.) Az új *Korunk* önmeghatározásáról van szó, amely természetesen nem lehet független a régi *Korunktól* (ha már a név ugyanaz). Ama „rég” *Korunk* baloldali, antifasiszta, marxista, humanista orgánus volt, az új pedig – legenyhébb megfogalmazásában – nem utódja a réginek. Méliusz József azonban kétségkívül ama antifasiszta, baloldali, marxista, humanista (népfront, romániaság) hagyomány autentikus képviselője volt, és azáltal, hogy magas állami funkciókba helyezi az 1949–1955 között ítélet nélküli börtönbüntetését szenvedő író, még a román pártvezetés is ezt ismeri el, Méliuszt a „tisza vonal” képviselőjének tartva. Az 1978. február 27-én Gáll Ernőnek írott levelében – nem mellesleg az egyik leghűségesebb barát és eszmétárs, akinek álláspontjára a fentiek miatt is, a *Korunk* főszerkesztője mindig tekintettel volt –, Méliusz a következőképpen fogalmazott: „Az indulás éveinek illúzióitól eltekintve, egyre inkább meggyőződésemmé vált, hogy ez a lap csak a régi *Korunk* címét viseli, de azt nem folytatja. Már kezdettől fogva nem folytatta. Nem egy örökséget vett át, hanem valami egészen mást teremtett. Ennek ellenére, és erre emlékezned illik, mindig is megvolt a pozitív véleményem a lap pozitív értékéről, védtem a lapot, most is védem, mert úgyszólván az egyetlen tényleg-lapunk. Békítettem a megsértetteket, nyugtattam a megbántottakat, és helyzeted magyarázva igyekeztem hozzád terelni az eltávolodókat vagy magukat eltávolítottaknak vélőket. De ettől az »utódlap« még mindig csak címében utódlap, és nem folytatás. Ha tehát a Gaál [Gábor]-féle *Korunkról* beszéltem, írtam, teljesen logikátlan lett volna a jelenlegi és az első *Korunk* közé egyenlőségjelet tenni.” (254.) Ezek a

mondatok megdöbbenetették, „erősen sokkolták” Gáll Ernőt, és volt is miért, hiszen ha a az új *Korunk* nem antifasiszta, marxista, baloldali és humanista, akkor milyen legitimitást mutathat fel az RKP ideológiai kontextusában és nyomásával kapcsolatban – amely a nyolcvanas években persze a legkevésbé sem hivatkozott már ezekre az ideologikus komponensekre, de a múltra vonatkozóan mégsem tagadhatta meg azokat?! Egyszóval, alkalmasint Méliusznak ez a megjegyzése, ha nyilvánosságot kap, sem lett volna kedvező a *Korunkra* és főszerkesztőjére nézve, hiszen az 50 éves *Korunk* ünneplésekor Nicolae Ceaușescu-levél hangsúlyozta ilyen értelemben a források fontosságát, méltatva Gaál Gábor szerepét és érdemeit. Az 1976. március 6-án Cornel Burtică KB-tagnak intézett levélben idézve találjuk meg a legitimitás sorait: „szeretném meleg hódolatomat kifejezni a *Korunk* alapítói előtt – hazánk e neves, marxista neveltetésű írástudói és művészei előtt, közülük is a kiemelkedő szerepű Gaál Gábornak, a nagy írónak és publicistának, a romániai forradalmár értelmiség ragyogó alakjának, aki hévvel harcolt a társadalmi és nemzeti igazság nemes eszméiért, a román nép és az együttlakó nemzetiségek közötti testvériségért”. (176.) Mellesleg nem érdektelen nyomatékossítani az idézett társadalmi és nemzeti igazság, valamint testvériség eszméinek mint a mátrixot gazdagító komponenseknek a jelenlétét ebben a felsorolásban. Ugyanabban az évben Gáll Ernő még írt egy levelet Cornel Burticának, a szerkesztendő 1976-os jubileumi évkönyv margójára, de már a politikai nevelés és a szocialista kultúra (baljós!) munkálatainak a szellemében, ahol a követendő célok – implicite a *Korunk* programját – ama elriasztó bükkfanyelven a következőképpen volt kénytelen megfogalmazni: „A Politikai Nevelés és a Szocialista Kultúra Kongresszusának munkálatai szellemében szeretnék egyre fokozottabban hozzájárulni a párt ideológiai programjának életbeléptetéséhez, s maximális hatékonysággal kívánunk harcolni a román nép és az együtt-

lakó nemzetiségek közötti egység és testvériség megszilárdításáért, ezért egész tevékenységünket azok a becses útmutatások vezérlik, amelyeket Nicolae Ceaușescu elvtárs a folyóirat ötven éves megjelenése alkalmából intézett hozzánk. 1976 óta, a tudományos-technikai forradalom öt éves tervének első évétől kezdődően még nagyobb feladat hárul ránk, ha folyóiratunk összetett profilját tekintjük: ahhoz, hogy hazánk teljes gazdasági és szociális tevékenységét magasabb szintre emelhessük, a párt által leszögeezett komplex programból fakadó összes feladat példás elvégzésére kell buzdítanunk az olvasók tömegét.” (203.) Egy pillanatig sem akarjuk azt állítani, hogy az ilyen és ehhez hasonló megfogalmazások azt jelentették volna, hogy akár Gáll Ernő, akár a *Korunk* akkori szerkesztőségének a tagjai elfogadták volna, avagy akár a legcsekélyebb mértékben magukénak érezték volna az ilyen és az ehhez hasonló megfogalmazásokat. A párhátározatok elképzelései nem működhetnek ideológémaként, működésüket tekintve hasonlíthatók azokhoz. Az állami cenzúra megszüntetésével és a többszintes pártcenzúra intézményének a bevezetésével (1977 nyarától) a legfelsőbb pártvezetés a főszerkesztőket is a legalacsonyabb városi pártbizottságok ideológiai és propaganda, sajtófelügyeleti szervei alá osztotta be. Ez rendkívüli „lefokozás” volt ahhoz a rendszerhez képest, amely a központi lapok kiértékelését az RKP KB Ideológiai Bizottsága hatáskörében tartotta (ennek volt a titkára Cornel Burtică), s eredetileg a főszerkesztők is ide tartoztak „elszámolással”. A régi és új *Korunk* viszonya, amely tehát a romániai magyarság ideológiai meghatározásának egy fő eleme volt, leképeződött és tükröződött Méliusz József és Gáll Ernő viszonyában, akik azonban az ilyen jellegű konfrontációra a továbbiakban nem adtak lehetőséget maguknak. Jóllehet Gáll Ernő erre diplomatikusan megadta a lehetőséget Méliusz Józsefnek, utóbbi többé soha nem élt vele. Tulajdonképpen ennek a fontos konfliktusnak a kapcsán érthető teljes mélységében Gáll

Ernő ama 1976. március 6-án született, a *Korunk* évforduló ünnepségét kiértékelő levelének a megállapítása, amelyben valamiféle egységet sürgetett: „azon el lehet és el is kell gondolkozni, nem-e lett volna ez az évforduló jó alkalom arra, hogy legalább a régi hagyományok megvallásával és vállalásával valamilyen egységet hozunk létre az új feladatok megszabta felelősség tudatában, de – s ezt is nagyon őszintén és nagyon barátian kell megmondanom – Te erre nem sok hajlandóságot mutattál. Nem szeretném, ha félreértelnél, nem arról van szó, hogy kritikai álláspontjaid ne lennének a legtöbb esetben jogosak és érvényesek, megjegyzésem csak arra vonatkozik, hogy ez az alkalom elmúlt anélkül, hogy valaminő egységet mutattunk volna fel mai és holnapi tennivalóink szolgálatában.” (176.) Tehát a régi és az új *Korunk* közötti valamilyen egység további ideológiai koalícióképzés lehetőségét jelentette volna, ami végső soron a romániai magyar nemzetiség számára (a kor uralkodó szóhasználat szerint) jelenthetett volna eszmei-világnezet orientációt (más ideológiai mezőből származó nézetrendszerekről nem is nagyon lehetett volna szó). Itt kell megjegyeznünk, hogy arról az elképzelésrendszerről, amelyet Balogh Edgár képviselt (baloldal, népiség, szocializmus, cselekvő eszmeiség) mind Gáll Ernő, mind Méliusz József lesújtó véleményekkel voltak.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az ideológia fenntartásának, képzésének, az ideológémának döntő szerepük volt abban, hogy a romániai magyar nemzetiség tiszttségviselői kommunikálni tudjanak a hatalommal, amely azonban 1983/84-től megszüntette ezt a kommunikációs csatornát, és áttért az alig leplezett erőszakra. Gáll Ernő úgy gondolta, hogy megmaradásához a kisebbségnek is szüksége van valamilyen eszmei-világnezet elvekre, értékekre, azoknak a megalkotására, az összefoglalására. Ilyen értelemben dolgozott azokon a tudományterületeken, amelyeket a leginkább az ő szakmai tevékenységéhez tartozónak tekintünk: kisebbségi etika, értelmiségi etika

és szociológia – mind a kisebbségi önismeretet kell, hogy megalapozzák. És ennek az értelmében fogalmazta meg a *sajátosság méltóságát* mint ideologémát (helyesebben ideologikus funkcióba került szintagmát), amelyet aztán sokan, sok kontextusban neveztek metaforikus jelképnek, szimbólumnak, kisebbségi ikonnak és így tovább. A fontos az volt, hogy amikor a kisebbséget illető dolgokban leírták, nem is kellett hozzá pontos referenciákat, deszignátumot rendelni. Román nyelven nem sok értelme volt, úgyszólván nagyon ellene harcolni sem kellett. Mindazonáltal Gáll Ernő érezte a konstrukcióban rejlő filozófiai hibát, azt tehát, hogy a rekurzitívást a nagy polgárjogi dokumentumokban megfogalmazott egyetemes emberi méltósághoz valamilyen módon biztosítani kellene, és ezt karakteresen meg is fogalmazta egy Sütő Andrásnak 1981. december 28-án írott levelében, a következőképpen: „Miért nem akarják elfogadni ezt a fogalompart olyan minden szempontból kiváló emberek, mint éppen az említett Láng Gusztai vagy régebben Gyimesi Éva [Cs. Gyimesi Éva], akinek szintén fenntartásai voltak s talán még vannak. Ezek a fenntartások feltehetően több rétegből tevődnek össze. Alapvetően attól tartanak, hogy valamilyen provincializmust, az egyetemestől való elszigetelődést akarunk ezzel a blick-fangos műszóval elfogadtatni és igazolni. A berzenkedés mélyebb, talán tudatalatti rétegeiben pedig, azt találhatom, hogy az adott helyzetet annyira méltatlannak találják (e tekintetben nincs velük mit vitatkozni), hogy káromnak, sőt veszélyesnek találják a méltóságra való hivatkozást. A Panek-féle indulatokat nem tudom, de már nem is akarom racionalizálni. Nyilván, lehetnek még más forrásai is az elutasításnak, ezért tényleg jó lenne valamilyen formában – tisztázó, esetleg polémikus jelleggel – a kérdést újból felvetni. Én egy könyvön dolgozom, s ebben akarok visszatérni a kérdésre, de természetesen évekbe fog telni, amíg a közönséghez jut, ha egyáltalán eljut hozzá. Éppen ezért csak bátorítani tudnák abban,

hogy újból szőnyegre dobja. Persze, ha erre sor kerül, jó lenne előtte az egészet megbeszélni, hogy a kívánt hatás biztosítható legyen.” (371.) Gáll Ernőnek és Sütő Andrásnak a kapcsolata – a levelek tanúsága szerint is – a *sajátosság méltósága* körüli konszenzus, amely ideologémát voltaképpen együtt alkottak meg. Ezt az eszmei közösséget Sütő visszaigazolta, például egy 1986. október 27-én kelt levelében: „Tegnap váltottam ki könyvedet a postán, ma reggel bele is felejtkeztem, holott novellát kellett volna írnom. Köszönöm. Izgalmas olvasmány. Újabb boltozatot húztál az építményre. Nemzetiségi létünk elméleti-filozófiai szintű anamnéziséét tovább gazdagítottad-mélyítetted. Rólad szólva Illyés [Illyés Gyula] jut eszembe: ő jött Párizsból, európai látókörrrel számba venni a provinciát. Mert látom, észlelem, hogy akárhonnán indulsz is: végső soron oda jutsz el – még ha szó szerint ez nem is nyilvánvaló mindig –, ahol párnák alá rejtve sír a sorsunk, szülő szájra várva. Gondolhatod, hogy elsőnek a könyv harmadik írásán akadok fenn izgatótlan. A népiábrán a XX-ik században. Mert benne vagyunk egy újfajta Endlösungban, és égbekiáltó már a Häftling-erkölcs. És ha te másutt újbarbarizmusról beszélsz: én nyugodtan behelyettesítem azt azzal a nacionalizmussal, amelyet napjainkban sokféleképpen becéznek, csak épp nevén nem merik szólítani.” (521.) Kétségtelen, hogy Sütő András itt szélesebben értelmezi azt a közösséget, amelyet a Gáll Ernő eszmei-ideologikus munkásságának ez az állomása (*Az ezredforduló kihívása*. Bukarest, Kriterion, 1986.), valamint saját álláspontja (amelyben az agresszív, népiábró nacionalizmus azonosul a fasizmussal) meghatároz. Mindez azért fontos – különösen egy olyan érdekesen ideológiátlan korban, mint a mai –, mert a romániai magyar nemzetiség exponált személyiségei gondolkodásának arra a sajátosságára mutat rá, amelynek értelmében ez a közösség nem nélkülözheti identitásának ideológiai determinációját. Akár szeretjük, akár nem szeretjük ezt az opciójukat,

megkerülhetetlen volt: Szabédi László fejti ki *Diáriumában*, hogy a két világháború között eszmélődő értelmiség számára a világnézet valami természeti szükségesség, személyiségi profil volt, s mint ilyen, nélkülözhetetlen. Mindenkinek volt, kellett hogy legyen világnézete. A társadalmi célzatú világnézet vezérfogalmi pedig szinte maguktól alakulnak ideológéimákká.

1984. január 31-én keltezett levelében Cs. Gyimesi Éva levélben fordult Gáll Ernőhöz, amelyben megjegyezte, hogy az eddigi ideológia teljesen defenzív, passzív ideológia volt, és „aktív önvédelmi ideológia” (452.) szükségessége mellett érvelt. Ennél többet, ideológiakritikus nyilvánosságot és a nemzetiség számára programot kért (számon). És természetesen politikai jogvédelmet, jogi kereteket kért. A konkrét programpontok természetesen mindig kilépést jelentenek az ideológiából, mindez tehát az ideológia elhagyását jelentené. És még valami mást: annak az implicit deklarációját is, hogy amennyiben a pártfórumok, valamint a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa nem jelentenek semmilyen nyilvánosságot a nemzetiségi kultúra és oktatás területén adódó kérések és követelések számára, annyiban a nemzetiségnek más fórumokra van szüksége, ennyiben tehát ez a politikai struktúra irreleváns, nem létezik. De ez a kérdésnek csak a radikalizmusból adódó egyik oldala. A másik az a nyílt kritika, amellyel Cs. Gyimesi Éva Gáll Ernő méltóság-konceptiója felé fordult: „Hogy szövegeink ne legyenek kisértetiesek, szerintem egészen szikár és tudományos definíciókat kellene kidolgozni például az önazonosság vagy a méltóság fogalmáról is. Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor engedték Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki merte mondani, hogy van sajátosságunk... Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemes emberi, sem kisebbségi jogokkal nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önálta-

tás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebben »lefekvő« lojalitás. Ezért hagyja leírni!!!” (453.) 1984. március 31-én kelt válaszában Gáll Ernő azt hangsúlyozta, hogy a teljesség és a maximális hatékonyság nélkül is lehet bizonyos részjelenségeket elemezni, és lehet bizonyos jelenségekre az aktív önvédelem nevében válaszolni (457.) Ugyanakkor óvatosságot is megjegyezte, hogy nyilvánosság nélkül is lehet, sőt van is valamilyen ideológia. Kitért a sajátosság méltóságának a kérdéskörére, ezúttal sajátosság-komplexusnak nevezte: „Itt van az a kérdéskör, amelyet a 'sajátosság-komplexum' gyűjtőfogalommal jelölök. Előjáróban le szeretném szögezni, hogy megközelítése két úton-módon képzelhető el. Az első a szigorúan tudományos analízis, ez hivatott megállapítani, hogy milyen helyzetben van és merre tart egy népcsoport. Az elemzésnek szenttelenül számításba kell vennie az adott struktúra jellegét és mozgását, az önazonosságot érintő összes, különböző előjelű tényezőket. A vizsgálódás csak akkor vezethet eredményre, ha tárgyát államközi-nemzetközi összefüggésekben, az objektív és szubjektív mozzanatok erővonaláiban kutatja. A másik megközelítés valahol a kellés, a kívánt fejlődés irányába azt firtatja, hogy milyen feltételek szükségesek, és mi a teendő annak érdekében, hogy egy sajátos értékeket képviselő művelődés, illetve az az etnikum, amelynek kifejezése a jövőben is megmaradjon. Természetesen ez a kétféle megközelítés nem szakítható el egymástól.” (458.) Végül az Ernst Blochtól eredeztetett fogalmát még pontosabban igyekezett körülhatárolni, mint akár elméleti tanulmányaiban is tette: „Én a marxista reneszánsz egyik jelentős gondolkodójának, Ernst Blochnak a sugalmazására a méltóság fogalmát próbáltam egyéni és kollektív érdekeink közé besorolni. Bloch szerint ugyanis nemcsak a gazdasági kiszármányolást és a politikai elnyomást kell felszámolni, hanem küzdeni kell ama körülmények ellen is, amelyek az embert megalázzák, és méltóságátudatában mé-

lyen sértik. Nos, nem csupán az egyénről lévén szó, úgy láttam, hogy a népcsoportoknak nem kizárólag az élet különböző területein szükséges egyenjogúsághoz kell ragaszkodni, de óvniuk kell a szélesebb értelemben vett identitásukat is. A sajátosság méltóságának követelménye éppen azt szeretné kifejezni, hogy tartsák tiszteltetben a specifikus vonásokban jelentkező közösségi személyiséget, amely nemcsak jogalany, hanem a méltóság tudatával is fellépő közület. Sajnos, az utóbbi fejlemények azt mutatják, hogy ez az igény, s ennek következtében, ez a fogalompár [a sajátosság méltósága] idősebb, mint valaha!” (Mindenképpen a teoretikus vita és a diszkusszió kereteiben akarta tartani levélváltást, Cs. Gyimesi Éva három felkiáltójelével szemben itt csak egyet látunk.) Az újabb levélváltás eredményeként (1984. június 26.) Gáll Ernő egyrészt leszögezte, hogy a méltóságot értékvesztésként, értékhiánnyként élte át, s ez annak a belátására vezetett, hogy a méltóság is csak a szabadság közegében honos, tehát az identitást megteremtő és fenntartó *reálpolitikai* lépésekre szükség van. Elismerte, hogy érdemes és lehetséges a méltóság társadalomontológiai/politikai, valamint etikai dimenziójának az elválasztása, ugyanakkor ideológusként, nyomatékosan, az *újnacionalizmus* elemzését tekintette a saját legfontosabb elméleti feladatának. Ebben a levélben találjuk meg a legteljesebben azt, amit önmagáról mint ideológusról tartott: „Ideológiai felfogásomban igenis szerepe van a – szóhasználatodhoz folyamodva – »jövőre is irányuló« stratégikus programadásnak. Jó tíz évvel ezelőtt éppen én tettem kísérletet a jövő kutatás nemzetiségi vonatkozásainak a megfogalmazására. Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy az előrelátás stochasztikus, valószínűségi jellege napjainkban újból beigazolódott, hiszen a jelenlegi – említett – fejleményeket senki sem láthatta előre, a megcsontosodott pesszimisták kivételével. Olyan tényezők kezdtek érvényesülni, amelyekkel nem számoltunk, nem is igen számoltunk, ha az elfogadott ideológiához

tartottuk magunkat. (Ez – impliciten – bírál is ezzel az ideológiával szemben, amely a felvilágosodás és a marxizmus szellemében – akárcsak a fasizmus idején – nem vette figyelembe az irracionális erőket, az előítéleteket, a tömegpszichológiát stb.) A jövő kutatásban szinte elkerülhetetlenül érvényesülő bizonytalansági együttható miatt az előrejelzések vonalán kibontakozó gyakorlati tevékenység sem volt kellő hatással az események menetére. A fordulat így szinte teljesen lebénultán talált minket.” A fordulat lévén a romániai politikai vezetés totális fordulata, amely a kisebbségek számára csak az erőszakos asszimiláció és széttelepítés pályáját látta követhetőnek (homogenizáció), a két kulturális forradalommal debütált, és jelezte az agresszív nacionalizmus felé fordulását – mindennek lévén „irracionális erők” a neve. Csak megerősíthetjük tehát azt, amit Gáll Ernő kimondott: a felvilágosodás racionális hagyománya és a marxizmus – az ideológiai alapok – bizonyultak elégtelennek.

Az 1989-es fordulatot követően Gáll Ernő nyilvánvalóan lemondott az ideológikus önmeghatározásról, nem is tehetett mást. Azonban továbbra is úgy vélte, hogy a nemzetiség megmaradásához változatlanul is szükség van eszmékre, eszményekre, értékekre. Egy 1995. december 6-án ismét Sütő Andrásához intézett levélben mintegy reá testálta a „neo-transzilvanizmus” megszólaltatását – mint egy nemzetiségi ideológiát –, amely „a kiépítendő gazdasági alapokon – a megmaradáshoz, a korszerű fejlődéshez nélkülözhetetlen szellemi-erkölcsi fogódzót kínálja”. (729.)

Az ideológia nélkülözhetetlen eszköz volt Gáll Ernő számára, világnézeti örökség, valamint a hatalommal és kortársai-val kommunikációs (és mint ilyen: döntően fontos) csatorna, eszköz és nyelvezet. A pártfunkcionáriusokkal folytatott levelezésének nagy tanulsága, hogy a kommunikáció ideológiai lehetőségei megszüntek akkor, amikor a nyílt és erőszakos utasítások vették át a mégoly látszóla-

gos ideológiai konszenzus helyét. Másfelől, levelezésének tanúsága szerint az erős önmeghatározási igénnyel fellépő fiatalabb nemzedék képviselőivel kapcsolatban – jóllehet a jó „nexusok” döntően fontosak voltak a számára – az ideológémák (vagy nevezzük egy bizonyos elvszerűségnek) olyan mértékben korlátozták, hogy az már pszichológiailag jelentett óriási teherteret.

A „sajátosság méltóságának” van és – ideológiatörténetileg biztosan – lesz utóélete is. Egyik legetikusabban gondolkodó írónk, Csiki László a következőképpen vélelmezte egy, a *Korunk* 2000. novemberi számában megjelent írásában: „Volt egy nyomasztóan hosszú, ám remekművet kisajtoló korszaka az önmagában is paradox kisebbségi létezésnek, melyet leginkább a »sajátosság méltósága« szlogen jellemezhetné. Reményeim szerint a sajátosság természetességének kora is elkövetkezik. A sajátosság méltósága a magadacos fennköltségében a megmaradást, az őrzést, a felszegett fejtartást jelentette. Megtartó és egyúttal védekező álláspontot fejezett ki. Erőt, jellemet arra mozgósított, hogy rendületlenül helytálljon. Hogy a sajátosság (vagyis a magyar identitás) kinyilvánításán túl méltósággal viseljük a nyomort, a megaláztatást, a kiszolgáltatottságot; mi több, értéké tegyük mindezek tűrését. Egyesek szerint a reménytelenség filozófiája ez, következményeit tekintve pedig a fennálló állapotok elfogadása. A szenvedés foka már-már értékmérő lett, a fájdalom mindig magasztos, a pusztta megszólalás már hősies.” (*Vázlat egy álomról*. Újra közli Kántor Lajos *Barátom a malomban* című könyvében, Noran Libro, Bp., 2010. 190.) Ez az utólagos

értékelő vélemény is bizonyosága annak, hogy a sajátosság méltóságát komolyan vették, az önmeghatározás elemeként működtették, és változó tartalmakat adtak neki. Ilyen az ideológiai mező természet.

Mindezzel korántsem akarjuk kimeríteni témát: hasonlóan fontosak a Fábíán Ernővel és Veress Dániellel váltott levelek, ámbár más és más helyzetben vannak a szereplők.

Méliusz József és Sütő András kulcshelyiségek, erkölcsi-eszmei etalonok Gáll Ernő levelezésében. És mivel volt a nemzetiségi intézmények egyes vezetői között is igen fontos kommunikáció, ezen az alapon tartós és fontos kapcsolat alakult ki a *Korunk* főszerkesztője és a Kritérium igazgatója, Domokos Géza között is, amelyet sokkal inkább a praxis felől értelmezhetünk és értékelhetünk, amely azonban kimutat ebből az összefüggésrendszerből és ezért majd más térben kell kitérnünk rá. Mint ahogy ez az elemzés is csak egy része a személyiség megértésének: ugyanilyen fontos, vagy még fontosabb az értelmiségszociológus és -etikus tudós kutató vagy a közéleti ember Gáll Ernő, az értékszemélyiség, az emócióiban élő ember leveleiben felmutatott arca.

Önmagában is méltányolni kell és nagyra értékelni a levelezést mint jelentőségében most alig megbecsülhető nagyságrendű értelmiségi vállalkozást. Ezért mindannyian hálával tartozunk Gáll Ernőnek, aki értelmiség-, kor-, és csak ezután megírandó eszme- és ideológiatörténetünk immár nélkülözhetetlen darabját alkotta meg.

Egyed Péter

KESZEG ANNA AJÁNlja

■ 2010. október 29-én Kolozsváron tartott előadást Barabási Albert-László. Olyan előadás volt, amelyet mindig is preferáltam: pörgős, poénos, izgalmas, látványos és sikeres. Pedig/éppen ezért komoly kérdések fogalmazódtak meg: a kiszámíthatóvá váló emberi dinamika, az emberi útvonalak követhetősége, tervezhetősége milyen etikai kérdéseket vet fel, ki fog dönteni ezekben a kérdésekben, mekkora szerepe van a szaktudós-nak abban, hogy politikai és szervezeti szinten mire használják majd ezeket az új lehetőségeket. A közönségben meg olyanok ültek, akiket egy helyen egyszerre korábban soha nem láttam: a humán és természettudományok szakemberei és sok szak diákjai egyszerre. A könyvajánlót ezért Barabási *Villanások* című kötete köré építem. Végül is az amerikai kontinens oktatási infrastruktúrájának köszönhetően jöhetett létre mindez. A kolozsvári, pesti fizikatanulmányok az AEÁ-ban váltak nagy hatású projektté.

■ Barabási Albert-László: *Villanások – a jövő kiszámítható*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010.

■ Blaskó Ágnes – Margitházi Beja: *Vizuális kommunikáció*. Szöveggyűjtemény. Typotex, Bp., 2010.

■ Csányi Vilmos – Kampis György – Móró László – Pléh Csaba: *Mindörökké evolúció*. Typotex, Bp., 2010.

■ Csigó Péter: *A konvergens televíziózás. Web, tv, közönség*. L'Harmattan, Bp., 2009.

■ Sanislas Dehaene: *Reading in the Brain*. Viking Adult, 2009.

■ Sigmund Freud: *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*. Jan Assmann utószavával. Reclam Verlag, 2010.

■ David Browning: *David Fincher: Films that Scar*. Praeger, 2010.

■ Gintli Tibor (szerk.): *Magyar irodalom*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2010.

■ Michel Houellebecq: *La Carte et le Territoire*. Flammarion, Paris, 2010.

■ Oliver Marchart: *Die politische Differenz – Zum Denken des Politischen bei Nancy, Lefort, Badiou, Laclau und Agamben*. Suhrkamp, Berlin, 2010.

■ Papp-Váry Árpád: *Mágikus márkázás – Beckham. Hogyan lett egy futballistából globális márka?* Századvég, Bp., 2010.

■ Polyák Gábor: *Médiapolitikai szöveggyűjtemény*. Gondolat, Bp., 2010.

■ Roger Silverstone: *Médiaerkölcs*. Napvilág, Bp., 2010.

■ Száfta Szende – Tamás Ágnes: *Az arany szava – A Verespatakért folytatott küzdelem kommunikációs kampányai*. Alutus, Csíkszereda, 2010.

■ Teddy Wayne: *Kapitoil*. Harper Perennial, 2010.

AZ AMERIKAI DIÁKOK PROJEKTKÉNT FOGJÁK FEL AZ ÉLETÜKET

■ Néhány résztvevő tette családiassá a hangulatot a Kolozsvár Társaság által 2010. október 21-én szervezett *Amerikáról – kolozsvári szemmel* című eseményen. Az est meghívottjai Visky András költő, író, dramaturg és Salat Levente politológus, egyetemi tanár voltak.

A rendezvény elején megtudhattuk, mit is kerestek Amerikában, mivel foglalkoztak az alatt az idő alatt, amíg ebben a sokak számára még mindig mesészerű országban voltak: Visky András egy éven keresztül tanított heti két és fél órát két alkalommal, Salat Levente pedig kutatómunkát végzett amerikai tartózkodása alatt. Az est folyamán főleg az oktatásról, annak alapvető másságáról és az itthoni és az amerikai oktatás különbségeiről esett szó. Visky szerint az egyetemi oktatás merőben más a romániaihoz viszonyítva, az első meglepetés számára az volt, hogy a diák dolgozni, tanulni akar, azért megy egyetemre, hogy a tanárt, „mint egy feltételezhetően telt citromot, kifacsarja”. Az amerikai pragmatizmus elképesztően jól működő társadalmat hozott létre – mondta a dramaturg, ezt a későbbiekben több példával is alátámasztva. A diákok nem hiányoznak az órákról, az pedig elképzelhetetlen, hogy a tanár hiányozzon. Természetesen ugyanakkor a munka minden anyagi és infrastrukturális háttere messzemenően biztosított. A tanítás során számára legnehezebb a jegyadás volt, s a beszélgetés során az is kiderült, hogy Amerikában sokat beszélnek a jegyek inflációjáról. A dramaturg szerint az amerikai oktatás piacosodásáról abban az értelemben is beszélni lehet, hogy a diák úgy viselkedik mint megrendelő, azaz a tanártól megrendel dolgokat, szerinte azonban a tanulók nincsenek mindig tisztában azzal, hogy mit rendelnek

meg, hiszen nem tudhatják előre, hogy a tanár mit tanít nekik. Pozitívumként említette, hogy mindenről tájékozódni lehet a könyvtárakban, még a jegyadásról is. Visky elsősorban a diákokat szeretne volna megismerni, hogy hogyan gondolkodnak, látni szeretne volna, hogyan működik az intézmény, ahol tanít, és ez hogyan csapódik le az emberi viszonyokban.

Salat Levente kifejtette, ő elsősorban dokumentálódott, tájékozódott azokban a kérdésekben, amelyek őt érdekelték, nevezetesen: hogyan függ össze az etnicitás és a politika a világ különböző térségeiben, országaiban, hogyan tükröződik a politika különböző intézményeiben, folyamataiban. A Visky által említett jegyadással kapcsolatosan Salat elmondta: minden ősszel ellátogat egy amerikai diákokból álló csoport hat hétre Romániába, nekik órákat tartanak, és jegyet is adnak. A diákok úgy jönnek Európába, hogy az itt tanultak beszámítanak az otthoni tevékenységükbe. Mint kiderült, Salatnak hetedik éve van alkalma évente körülbelül 20 fős amerikai diákcsoporttal együtt lenni hat héten át. A diákok akkor kapják meg a jegyeket, amikor már elhagyták Romániát, s ez többször járt együtt azzal, hogy a jegyeket e-mailben kellett indokolni. Az amerikai diák akkor volt elégedett a jegyével, ha a befektetett energiát, az elévített munkát, nem pedig kreativitását, pillanatnyi jó ötleteit díjazták. Visky és Salat megerősítette: az amerikai egyetemisták általában tudják, hogy mennyit dolgoznak, milyen minősítést érdemelnek, és csak nagyon ritkán értékeli túl magukat, az esetek kilencven százalékában a diák ugyanolyan minősítést adna magának, mint amilyent a tanár is ad. Az amerikai diákok rendkívül hangsúlyosan

és céltudatosan projektként fogják fel az életüket, pontosan tudják, hogy mit akarnak kezdeni magukkal, ez pedig rendkívül hatékonytá teszi azokat a diákokat, akikben létezik kritikai érzék és képesség. Salat szerint az ottani diákok viszonylatában az itthoniakról kiderül, hogy a romániai diákoknak ugyan nincs véleményük, vannak viszont tárgyi ismereteik, ezzel szemben az amerikaiak tárgyi ismeret hiányában is felvállalják a véleményüket, és meg is tudják indokolni azt, érvelni tudnak mellette.

Salat Levente kezdeményezésére az egyetemi intézményen kívüli Amerikáról is szó esett. Az intézményrendszerrel beszélve elmondta, hogy nagyon sok adminisztratív dolgot el kellett intéznie ottlétének első hónapjaiban ahhoz, hogy a továbbiakban zökkenőmentes legyen otttartózkodása. A terhes két hónap után jött rá arra, milyen jó, hogy nincsenek kiskapuk a rendszerben, így az emberek nyugodtan rábízhadják magukat. A csak negatív, csak pozitív Amerika-képet a felek ki-tűnően árnyalták. Salat azonban elmond-

ta, hogy negatívumként értékeli az amerikai társadalom önteltségét, mely abban is kifejeződik például, hogy ami nem róla szól, az tulajdonképpen nem érdekli. Visky szerint viszont könnyen átverhető: azt sem tudja mindig, hogy mi nem szólhat róla – ezért megfelelő stratégiával bármilyen témában lehet Amerikának Amerikáról szóló történetet mesélni.

Az est további részében szó esett etnikai kisebbségekről, pozitív diszkriminációról, egyetemi életéről, adminisztrációról. Érdekesként hangzott el, hogy száz fő-lött vannak Amerikában az indián törzsi egyetemek, amelyeken akár törzsi menedzsmentet is lehet tanulni. Mi lesz Amerikával? – vetődött fel a kérdés az est végén, azonban ezt a kérdést nyitva hagyták a rendezvény meghívottjai és résztvevői. A válasz megfogalmazása természetesen a futurológusok dolga. Számomra azonban azon elgondolkodni is izgalmas volt, hogy a sokféle Amerika közül melyik lesz képes megfelelni a hozzá fűződő egyre nagyobb elvárásoknak.

Kiss Gábor

ABSTRACTS

Boglárka Erzsébet Kiss

■ ***Fifties Hollywood on Motion Pictures***

Keywords: *Hollywood, fifties, movie, motion picture, Marilyn Monroe, fashionably correct, pin-up, trend, star, glamour, body, women*

The essay aims to define the connection between the social environment and the mainstream cinema in the America of the fifties. It also highlights the most important reasons for the apparition of the star system, and its effects projected on the society. The case is illustrated through a well known movie, *How to Marry a Millionaire* (1953), starring Marilyn Monroe, the most popular actress of her time. The representation of Monroe's body underlines the connection between Hollywood and the early life of consumerism.

Réka Nagy

■ ***If McDonald's, then America. Cultural Objectivations in the American Society***

Keywords: *America, power, advertising, economy, status symbols*

America has been represented for a long time as the leading power among other continents. It was or it still is the land where every dream can come true, where people are safe and with hard work can realise all their aims. But this or similar statements about the United States have lost their credence on September 11, 2001. America's value system, symbols, main conceptions have been derogated. This essay I tries to find an answer for the question: can America still be a leading power among other countries?

Levente Salat

■ ***The World after America. New Forms of Power in Global Politics***

Keywords: *American dominance, contemporary world, rising political powers*

In a well-written, thoroughly documented and captivating book on the "post-American" world, Fareed Zakaria issues a series of warnings to the American poli-

tical elite which seems to fail in understanding the contemporary world. While its attention is kept captive by pre-modern wars in Afghanistan and Iraq, the US Government loses momentum in the processes in which the future is emerging. Through refined analysis dedicated to the advantages and drawbacks of two rising powers, China and India, Zakaria eloquently explains what changes are needed in American politics in order to keep the US in a leading position within the global system. Though his arguments are generally well-informed and convincing, he ignores the importance the emerging German-Russian strategic partnership may have in global politics, and he may be wrong in his assessment about the US potential to successfully integrate immigrants in the future.

Pál Tamás

■ ***Sleeping Beauty Activation Techniques. American Dominancies on International Peripheries***

Keywords: *American domination, imperial models, post-communist Europe*

The paper presents some turning points of the after-1989 cultural history of American domination on the European periphery. Its starts with relationships of 1989-90 historical dreams to constructions of small American Democracy-Disneylands in the region. The text deals with the emergence of the US imperial models in the nineties and their cultural consequences in the post-communist Europe and impacts on scenarios cognitive capitalisms and order/growth models in the respected countries.

Mária Törőcsik

■ ***Lifestyle and Food Consumption. The Influence of Food-Trends***

Keywords: *food trends, lifestyle, fast food culture, value orientation*

Foods communicate and we communicate with foods, with other words food express lifestyle. Because some aspects of eating might be made visible, we might form opinion about the given social cir-

cumstances. Eating in a fast food restaurant, or drinking coffee in a café, all belong to the visible part of eating. Our choices are influenced by trends, which beside altering our lives, influence our decisions. In this article the author presents those food trends, which provide signs about our lifestyle within the dimensions of life's pace and value orientation.

Lajos Vásárhelyi

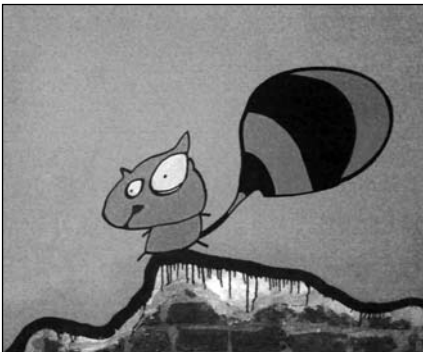
■ ***The Repetition***

Keywords: *Peter Handke, the repetition, individual memory's "time-gate", anamnesis of Plato, natural-historical scene*

Handke's novel as an interdisciplinary model exceeds the framework of the literature's genre.

It depicts how the personal, individual memory's "time-gate" is connected to the greater group-senses memory organism. The reader has a uniquely fine tuned picture under a micro-historical magnification about the otherwise hardly specified-spiritual and intellectual region where the individual and group sense memories are getting touch with each other.

The title of the novel refers to the endeavour of the ontological experience of discovery and uncovering. While the adventurer is travelling around the land of his ancestors and relatives remembering apparently disappeared ages that are subsequently evoked as present tense again. Handke's book based on the complexity of his view might be recommended only not as literature, but also as a history and philosophy methodological reference or guide. He connects the 'anamnesis' of Plato that apparently exists only within personal dimensions with the concept of national. The core of the mythical dimension of national group-senses works similarly as the holiness conceals an overture beyond time that is connected to the divine. This is the source of the ancient fount that manifests in space as homeland, the "location" of the motherland and the in the logos as the conceptual emanation of the holiness the mothertongue. Meanwhile the different national substances connected to the angelic pattern beyond time and fit into each other, might present in the same time with parallel temporo-spatial distribution in the same natural-historical scene.

SZÁMUNK SZERZŐI

Balázs Imre József (1976) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Balázs Péter (1974) – PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem
Compagnon, Antoine (1950) – irodalomtörténész, Collège de France, Párizs
Degenfeld Sándor, gróf (1922) – közgazdász, München
Egyed Péter (1954) – író, tanszékvezető egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Ferencz Orsolya (1988) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár
Ferenczy Botond Tamás (1977) – grafikus, Kolozsvár
Kántor Lajos (1937) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Kolozsvár
Keszeg Anna (1981) – irodalomtörténész, PhD, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Kiss Boglárka Erzsébet (1985) – egyetemi hallgató, Sapientia EMTE, Kolozsvár
Kiss Gábor (1988) – egyetemi hallgató, BBTE, szerkesztő, Agnus Rádió, Kolozsvár
Kovács András Ferenc (1959) – költő, főszerkesztő, Látó, Marosvásárhely
Kovalszki Péter (1944) – orvos, Detroit, USA
László Szabolcs (1987) – mesterképzős hallgató, Bukaresti Egyetem
Nagy Réka (1985) – tanár, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Orsós László Jakab (1964) – a PEN America World Voices Irodalmi Fesztiváljának igazgatója, New York
Salat Levente (1957) – politológus, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
Szántai János (1969) – író, forgatókönyvíró, Kolozsvár
Tamás Pál (1948) – szociológus, MTA Szociológiai Intézet, Budapest
Techet Péter (1984) – jogász, újságíró, Budapest
Törőcsik Mária – egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Török Zsuzsanna (1987) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár
Vásárhelyi Lajos (1972) – doktorandus, ELTE, Budapest

Támogatók

„Amerika még sokáig egészében a legnagyobb, legbefolyásosabb marad, egyelőre igen lassan tanulja csak az új versenyt/együttműködést a sokpólusú világ más központjaival. Már sokat megtapasztalt az erők konverziójában, például a kulturális befolyás migrációs vonzássá való átváltásában, az új bevándorló-csoportok beiskolázásában s abból a kutatási rendszer új tehetségekké történő ellátásában. De globális szerepéből következően nem túl jó a képfelbontó képessége, sok mindent nemcsak hogy nem lát kis vagy peremországokban, hanem arra igazán nem is kíváncsi. Lassan lemond arról, hogy valamilyen új »nagy stratégiával« állítsa helyre korábban unikális pozícióit a világban.”

(Tamás Pál)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304

1 0012

4 LEJ • 500 FT

**ADIO, AMERICA?!
GOODBYE AMERICA?!**